

valóság

A TARTALOMBÓL

Grandpierre Attila: A kozmikus életösztön utat mutat az egészséges ökológiai civilizáció felé

Jakabffy Éva: „A filozófia 1900-as pillanata”
Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (3. rész)

Néma Judit Eszter: Népmeséink az értékszociológia kontextusában:
A mitopoétikus világnép kognitív nyelvészeti megalapozottsága a Fehérlófiában

Gálhidy Péter: Hol van a szobor helye?

Deminger Orsolya: Hercegnői kegyekbe emelkedve... Dékány Balázs 12-es honvéd I. világháborús tevékenysége a Komáromi Lapokban közöltek alapján

Ménes András: Kétszáz éve hunyt el William Herschel

Kiss Dóra: A kommunizmus kultúrpolitikája Magyarországon. A könyvkiadás helyzete és az egyházi szamizdat megjelenése a Kádár-korszakban

Turgonyi Zoltán: Erkölcs Isten halála után. Egy konzervatív–liberális elméleti párbeszéd kezdete?

Kovács Dávid: Kordokumentum vagy/és szépirodalom

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
2

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2022. augusztus
LXV. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető

Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Kulturális és Innovációs Minisztérium,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti
Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

A kozmikus életösztön utat mutat az egészséges ökológiai civilizáció felé

„Létezik egy természeti törvény, amely szerint mindannyiunknak élnünk kell, és ez a gondoskodás, az odaadás és a felelősségvállalás minden más élőlény jólétéért... a minden élőlényvel való jó kapcsolat a fizikai, szellemi, társadalmi és lelki összhang kulcsa. Erre való az élet”

– Tjilpi Bob Randall, Anangu vezető.

(Bevezetés és rövid áttekintés) A tudomány leghatékonyabb elemei a legáltalánosabb természettörvények. A fizika törvényeinek felfedezése volt az az emberiség történelmében egyedülálló jelentőségű esemény, amely elindította a modern tudományos forradalom kibontakozását és ezzel képessé tette a nyugati civilizációt arra, hogy uralja a világot. Bemutatok egy sor megfontolandó érvet, amelyek jelzik, hogy az emberi megismerés ősidőktől fogva szükségképpen a természettörvények és a mögöttük rejlő, még mélyebb magyarázatot adó alapelvek feltárására irányult. Ez azért rendkívül fontos számunkra, mert az elmúlt évszázadban olyan új, az élet és a Világegyetem kapcsolatát vizsgáló tudományágak születtek, amelyek egybehangzó eredményei arra a felismerésre vezettek, hogy élő Világegyetemben élünk. Bemutatom azt a minden eddigi elképzelést meghaladóan mélyreható elméleti biológiát és következményeit, amely eljutott egy egyetemes biológiai elv matematikai megfogalmazásához, és levezette ebből az összes biológiai alaptörvényt (Bauer 1967). Figyelemre méltó módon ez a biológiai elv magyarázatot ad ezeknek az új tudományágak eredményeinek konvergenciájára (Grandpierre 2021a). Ez a sokoldalú egyezős tudományosan cáfolja a fizikai világnézet alapfeltevését és elkerülhetlenné teszi a tudományos világnézet minőségi átalakulását. Az uralkodó világnézet megváltoztatása teljesen átalakítja a társadalmat. Bauer Ervin elméleti biológiája a kopernikuszi fordulatnál is mélyrehatóbb tudományos és történelmi fordulatot alapoz meg. Míg az első tudományos forradalom nyomán a civilizáció az anyagelvű, szubsztancia-alapú, individualista világnézet felé fordult, addig a második, a biológiai forradalom a történelmet az életelvű, alapelvekre épülő, közösség-erősítő világnézet felé fordítja.

(Az egyetemes emberi megismerés célja a Természet egészének megértése magyarázatot adó alapelvek alapján)

Az alapelvek létéről már az ókori görögök előtt tudtunk

Különös, de az elmúlt évszázadokban elhomályosodott annak rendkívüli jelentősége, hogy a tudományban az alapvető szerepet az alapelvek játsszák; az pedig végképp homályba merült, hogy a ma ismert első civilizációk előtt ezek az alapelvek ismertek voltak. Az sem eléggé ismert, hogy az ókori Mezopotámiában már a görögök előtt ismerték a Világegyetem három alapelveinek egyfajta megfogalmazását, és ezek egységét, a kozmikus Egyháromságot. „Az első egyedülálló elv, amelyből az összes többi isten eredt, az volt... az Egy és Jó... a legfőbb szentháromság első személye... az őselv” (szöveg egy ékirásos táblán a ninivei királyi palota könyvtárából, Assurbanipal könyvtárában, Kr. e. 625 előtt, in: Lenormant 1999, 112–116; megjegyzés: Thalész, az

úgynevezett első filozófus Kr. e. 620 körül született). Se Thalész, se a későbbi görög filozófus-tudósok nem tudták, melyek ezek az alapelvek, de azt tudták, hogy ezek ismerete jelenti a Természet lényegének ismeretét, s ezért irányult tevékenységük ezeknek az őselveknek (arché) a felfedezésére.

A lélek, az értelem és az életosztón szerepe a döntéseinkben

Vannak a tudásnak ércnél maradandóbb, időtlen tényei. Ilyen időtlen tény, hogy az élethez cselekvésre, a cselekvéshez döntésre, a megalapozott döntéshez értelemre van szükség. Az életnek azt a tulajdonságát, amely belülről cselekvésre készítet bennünket, életosztónnek nevezhetjük. *Az életnek megfelelő célt az életosztón, a cél valóra váltásának lehetőségét a világ biztosítja. Minden élőlény alapfeladata, hogy az életnek és a világnak megfelelő döntéseket hozzon. Ha a világ az, ami 'van', akkor az életosztón az, ami megmondja, 'mi kell'. Az életosztót a lélek fogja fel, a világot a tudat.* Ahhoz, hogy a lélek által felfogott érzéseket és az érzékszervek által begyűjtött adatokat az ember az életosztónnek megfelelően tudja értelmezni és értékelni, egységes vonatkoztatási alapra van szüksége. Természetszerűen ez a vonatkoztatási alap az életosztón. Az életosztón valóság-hű felfogásához tiszta lélekre, a külvilág valóság-hű felfogásához és az életosztón által nyújtott célok számára megfelelő értelmezéséhez tiszta értelemre van szükség.

Az emberi értelem képes az életosztón és a világ helyett az életosztóról és a világról alkotott képet vonatkoztatási alapnak tekinteni. Ha se a lélek, se az értelem nem ad hű képet az életosztóról és a világról, akkor tudatos döntéseink és tetteink nem felelnek meg a valóságnak.

A legáltalánosabb természeti törvények központi szerepe a valóság megértésében

Ahhoz, hogy az ember egyszerre lehessen élőlény és értelmes lény, az élet és a Természet végsőig ható, közérthető és mindennapjainkban alkalmazható megértésére van szükség. Az emberi értelem alapfeladata, hogy megértse az életben és a világban rejlő összefüggéseket. Az ember életfeladatából adódóan ősidők óta arra törekedett, hogy felfogja és hűen tükrözze a külső és belső környezet kiszámítható változásait. A természeti jelenségek változásait a természettörvények szabályozzák. A természettörvények minden létezőt áthatnak, mindig és mindenütt előfordulnak, és alapvetően meghatározzák a jelenségek lefolyását. Az élet életosztónnek megfelelő alakításához ezeknek a törvényszerű változásoknak a felismerésére van szükség, mert segítségükkel ezek a változások előre jelezhetők, s így a cselekvéseink tudatosan és célravezetően alakíthatók ki. *Az ősi ember természeténél fogva mélyen függ a Természet törvényeinek ismeretétől, s így törekedett e törvények felismerésére, megértésére, magyarázatára.*

A Természet magyarázati lánc az alapelveken alapszik

Ércnél maradandóbb tény az is, hogy a magyarázat természetéhez tartozik, hogy a sokat a kevéssel magyarázza. Annál jobb egy magyarázat, minél többet magyaráz meg minél kevesebbrel. *A legjobb magyarázati rendszer az, amely a megfigyelhető jelenségekre magyarázatot adó természettörvényekre is magyarázatot ad, mégpedig egyetlen, még mélyebb természettörvénnyel. Ezeket a legmélyebb természettörvényeket, amelyek együttesen képesek a Természet egészének és összes alapvető oldalának egységes, átfogó magyarázatára, első elveknek vagy alapelveknek nevezzük.* Akkor jutunk el a Természet egészének megértéséhez, ha megértjük a Természet összes alapvető oldalának alapelveit, és azt, hogy ezek az alapelvek hogyan alkotnak egységes egészet. Ebben rejlik az

emberi élet alapfeladata. Bármilyen hihetetlennek is tűnik a mai világban, a Természet egészét átfogó magyarázati lánc felfogása és megértése az emberiség életének legalapvetőbb feladata.

Világítsuk meg ezt egy példával. Csányi Vilmos magyar biológus, etológus és evolúcióelméleti szakember felhívta a figyelmet arra, hogy *az idegrendszernek az az alapfeladata, hogy koordinálja az érzékelés és a motoros funkciók közötti kapcsolatokat, és az élethez szükséges döntéseket meghozza*. Az idegrendszeri hálózat a külső – egészítsük itt ki: és a belső – környezet *változásait* lekepezi és egyben *modellezi*. A modell működtetése alapján képes az állat megjósolni a környezet számára fontos, kiszámítható változásait, és viselkedését illető döntéseit ennek alapján meghozni (Csányi 1994, 134). Közelebbről, az az idegrendszer alapvető feladata, hogy 'jó' döntéseket hozzon, olyan döntéseket, amelyek az életöszttönrel kielégítő összhangban lévő élethez szükségesek. A 'jó' döntések a 'jó' érzésekből születnek. A döntés és az érzés attól 'jó', hogy megfelel az életöszttönnek, és annál jobb érzés, minél jobban megfelel.

Az ősi természetvallásban a természeti rend az életelven alapszik

Természetszerűen az életöszttön központi szerepet játszott az ősi népek világnézetében. Az ősi természetvallás a Természet egészének és minden részének lélekkel felruházottságát vallotta. Mivel a lélek alapvetően azonos az életöszttönrel és az életöszttönből eredő érzésekkel, az emberiség legősibb vallása azon a felismerésen alapul, hogy az életöszttön áthatja az egész Természetet. Ezt a természetvallást a 19. század óta lélekvallásnak, animizmusnak is nevezik. „Az úgynevezett archaikus társadalmak gondolkodásmódjában a belső hatalom, az életelv egyéni dinamizmusát nemcsak az emberben ismerték fel, hanem bizonyos más anyagi létezőkben és élőlényekben is” (Riviere 1995). Valójában még ma is vannak természeti népek, akik ökológiai világnézetüket az életelvre alapozzák és az életelvet az életerővel azonosítják (Patterson 1998). Az ősi természetvallás a Természet minden lényében rejtetten ott lappangó életenergia misztériuma iránt rendkívül érzékeny beállítódottságból fakad. Az ősi japán természetvallás, a sinto a legmagasabb tisztelettel fordul felé a titokzatos energia felé, ami bámulatot és csodálatot ébreszt. *A sinto a természeti rend törvénye, amely az egész Természetet áthatja, s ha valaki ezt megérti, ennek alapján megismerheti az élet isteni és emberi mivoltát, és azt is, hogy hogyan éljük az életünket*. A természeti rendből adódó erkölcsi erények a sinto szerint az őszinteség, a becsületesség és a tisztaság – írja Sintoizmus című könyvében Bhikkhu Satori Bhante. S hozzáteszi: a boldogság biztosító a szív tisztasága. Mivel az életöszttönt a lélek fogja fel, az életöszttön tiszta felfogásához tiszta lélekre, tiszta szívre van szükség.

Az emberiség természettörvények felismerésére irányuló ősi törekvését jelzi az is, hogy sok természeti nép a kozmikus törvényt tekintette a társadalom alaptörvényének (Long 1995)¹. Valóban, vagy szabadon választhatók a társadalom törvényei, vagy meg kell felelniük a valóságnak. Abban az esetben, ha a társadalmi törvényeknek nincs egyetemes valóságalapjuk, akkor nincs okunk betartani őket. Továbbá természetadta tény, hogy az emberek elvileg élő és értelmes lények; mivel a társadalom alapja az ember, erre a természetadta tényre kell(ene) épülnie. Az ember, mint természeti lény a Természet okozati rendszerében ható törvények irányítása alatt áll. S ha a társadalmat összhangba akarjuk hozni az ember természetével, akkor a természet egyetemes törvényeihez kell igazodnia. Az ősi ember ennek a felismerésnek a jegyében alakította ki életét, társadalmát, életmódját. „Legszélesebb értelemben a Természet törvénye a valóság lényeges tulajdonságaiból származó, a cselekvéseket irányító szabály. Az ősi kultúráktól a maig

újra és újra a Természet törvényéhez fordul az ember, hogy mértéklet, irányadást, célt kapjon. A természeti törvény ismerete teszi lehetővé, hogy hűek legyünk igazi lényünk-höz” (Sturm 1995).

„A természeti népek hitvallása ez a meggyőződés: „Kezdetben volt az erő.” Ez a láthatatlan erő mindenütt jelen van, mindenütt érzékelhető, és léte a primitív ember számára éppoly bizonyos, mint a kő keménysége vagy a víz nedvessége. Ezt az erőt, amely csak a modern ember számára természetfeletti, de a természeti népek számára teljesen valóságos és természetes, sokféle néven ismerik. A maláj-polinéziaiaknál mana, az irokéz indiánoknál orenda, a szíúknál wakan, az algonoknál manitou. A természeti népekben állandóan él az a törekvés, hogy ennek a [láthatatlan] erőnek [az életerőnek] a megnyilatkozásait felismerjék. A természeti népek elképzelése szerint [a modern nyugati felfogástól eltérően] ok és okozat nem korlátozódik a látható világ szűk területére” – írja Julius Lips „A dolgok eredete” c. könyvében (1962, 346–347).

Figyelemre méltó, hogy a természeti népek, például a maorik ismerték az élet alapelvét, és erre alapozták a mindennapi élet gyakorlatában társadalmi szinten is alkalmazott és hosszú távon bevált élet- és környezetfilozófiájukat (Patterson 1998). Eszerint „azért kell tisztelnünk a természeti világot, mert minden élőlénynek van egy életeroje [ezt nevezik a maorik mauri-nak], és ez az életerő minden lényt – embereket, isteneket, növényeket és állatokat, hegyeket, folyókat és tengereket – egy egymástól függő egészzé kapcsol össze, amelynek minden egyes része jóléte minden más rész és az egész egészségtől függ” (uo.). „Ahogy a huszadik század vége felé közeledünk, egyre bizonyosabbnak tűnik, hogy Kelet, Afrika, Észak-Amerika, és Ausztrália népei olyan hozzáállást fejlesztettek ki és őriztek meg a természeti világ iránt, amelyből sokat kell tanulnunk. Ami közös ezekben, az a rokonság érzése az emberi és a természeti világ között, annak érzékelése, hogy minden összefügg és együttműködik, mint egy élő szervezet szervei. Az animizmus, vagyis az a felfogás, hogy a Természetet spirituális erők elevenítik meg, ősi és széles körben elterjedt, és megtalálható a hinduk szent írásaiban, valamint az észak-amerikai indiánok szóbeli hagyományaiban” (Clarke 1993, 17).

Mіндеz arra utal, hogy a természeti népek állandó törekvése az anyagi erőkön kívül a láthatatlan életerő ok-okozati rendszerének felismerésére irányult. A jelek arra utalnak, hogy az ősi ember sikerrel járt ebben a törekvésében, és a jelenleg uralkodó materialista szemléletnél szélesebb látókörű és mélyebb magyarázatot adó világnézetet fejlesztett ki. A modern világban ugyanis egyre többet tudunk a részletekről, és egyre kevesebbet a legfontosabbról, az élet és a világ egészéről. A nyugati filozófiában jelenleg uralkodó felfogás egyenesen azt állítja, hogy „a világ a helyi, egyedi tények, helyi események hatalmas mozaikja – csak egy-egy apró dolog, majd egy másik” (Lewis 1986: ix). Összevetve ezt a képet a természeti népekével, arra a következtetésre juthatunk, hogy e népek világfelfogásának hatóköre meghaladja a modern világnézetét.

(A tudomány és a filozófia fő útja évezredek óta a Világegyetem alapelveinek felfedezésére irányult)

A tudomány és a filozófia legfőbb célja az egész Természet megismerése és annak alapelvekkel történő magyarázata

Időtlen tény az is, hogy a világ magyarázati rendszerének megismerésében két 'irányba' lehet haladni: először a megfigyelhető jelenségekből indulunk ki, és mélyebbre ásunk, hogy megtaláljuk a természet törvényeit, majd még mélyebbre, amíg meg nem találjuk az összes alapelvet. Ezután következhet a jól megalapozott magyarázat, a felismert alapelvek és törvények alkalmazása.

Magyarázati rendszerünk szilárd megalapozottsága életbevágó, hiszen ettől függ, mennyire lesz jó az életünk. A legjobban megalapozott, legmegbízhatóbb ismeretek egységes rendszerére van szükségünk. Ennek a megbízható tudásrendszernek annyira kiemelkedő a jelentősége, hogy külön nevet is kapott: tudománynak nevezzük. A tudomány a maximális megbízhatóság érdekében az emberi tudás mindkét fajtájára, a tapasztalati és az elméleti tudásra egyaránt támaszkodik. Az emberi értelem alaptörekvése a valóság egészének világos megismerésére tehát szorosan összefügg a tudományos jellegű gondolkodással. Bármily meglepő is legyen, a történelem, úgy tűnik, nagy vonalakban alátámasztja ezt a következtetést.

Az első elvek rendkívüli jelentőségének tudata a mezopotámiai és a preszokratikus filozófia utáni több mint két évezreden át meghatározta a filozófia és a tudomány főútját. „Az alapgondolat az, hogy a vizsgálati módszereinkben két 'irányba' lehet haladni: az egyik a megfigyeltéktől a legalapvetőbb, általánosabb és átfogóbb elvek felé vezet; a másik az alapvető és általános elvektől az elvek lehetséges konkrét megvalósulásai felé. A kutatás alapvető célja és módszere a következő két évezredben végigvonuló témának tekinthető, amely végig jelen van a tudás keresésének helyes módjáról szóló elmélkedésben: gondosan megfigyelni a természetet, majd olyan szabályokat vagy elveket keresni, amelyek megmagyarázzák vagy megjósolják a működését” (Hepburn és Andersen 2021; kiemelés G. A.). *A Természet első elveinek keresése legalább 2600 éven át vörös fonalként húzódott végig a tudomány történetén, s legeredményesebbnek a matematikában és a fizikában bizonyult.* Ezt a módszert valamilyen formában már Plátón és Arisztotelész is ismerte, és sokak mellett Francis Bacon és Descartes, a modern tudományos módszer atyjai is újrafogalmazták; s ezt az ősi felismerést a 20. század elején F. S. C. Northrop amerikai tudományfilozófus így fogalmazta meg: „A tudomány két ellentétes irányban halad... A természettörvények pontos matematikai megfogalmazása segítségével halad előre az új alkalmazások felé, és a gondos logikai elemzés segítségével visszafelé [a megfigyelhető jelenségekből és természeti törvényektől] az első elvekhez. Az első irányzat gyümölcse az alkalmazott tudomány, a másodiké az elméleti tudomány. Ha ez az elméleti tudomány felé irányuló fejlődés minden tudományágban végbemegy, akkor eljutunk az első elvekhez, és megkapjuk a filozófiát” (Northrop 1931, 1). Hasonlóképpen G. G. Simpson a Science című tekintélyes folyóiratban megjelent tanulmányában a következőket írta: „Bacon továbbá azt állította, hogy a természet egységét be fogják bizonyítani, és a tudományokat egy általános rendszerbe fogják foglalni egy alapvető tudomány, a Prima Philosophia (ősi, elsődleges filozófia) által, amely egyesíti azt, ami közös az összes tudományban... Napjainkban Einstein és mások a tudomány egységesítésére törekedtek egyre általánosabb elvek alapján. A cél egy olyan összefüggő elmélet, amely végül teljesen általános lehet abban az értelemben, hogy minden anyagi jelenségre alkalmazható” (Simpson 1963).

A tudomány a természettörvények, majd a természettörvények mögött rejlő alapelvek feltárására irányuló törekvéséhez általánosításra, szaknyelven indukcióna van szükség. Az elméleti tudományhoz az induktív módszer vezet. Miután az elméleti tudomány feltárta az általános természettörvényeket, jó esetben az alapelveket is, következhet a második lépés, az elméleti tudomány által nyert alapelvek, törvényszerűségek alkalmazása, a következtetések levonása, az egyedi jelenségek előrejelzése az általános törvény alapján. Ezt a második lépést nevezik dedukciónak (dedukció = levezetés, következtetés). Az induktív érvelés az elméleti tudományokhoz és a valóság természetének megértéséhez vezet. A deduktív érvelés a legáltalánosabb törvények és elvek alapján dolgozik, és az alkalmazott tudományokhoz vezet. Amikor az elméleti tudomány kiteljesítésére

irányuló megismerés a tudomány összes alapvető ágában végbemegy, és eljutunk a Természet egészét átfogó összes alapelv egységességének felfedezéséig, ölnkbe hullik a filozófia, a Világegyetem legáltalánosabb oldalainak megértésére irányuló, egységes tudomány. Egy ilyen mindent átfogó tudomány által, amely egyben filozófia is, világgá válik a végső valóság természete és a valóság lételméleti, szaknyelven ontológiai felépítése a maga teljességében. Erre és csakis erre a sziklaszilárd végső valóságra érdemes építeni az életvezetésünket; ez a mindenre kiterjedő tudomány, filozófia és világnézet képes az emberiség hosszú távon fenntartható jövőjének megteremtésére egy egészséges civilizáció megalapozásával.

Az egészség meghatározása

Egészség alatt a magas szintű testi, lelki és szellemi jólétet, testi, lelki és szellemi megbirkózó- és fejlődőképességet értjük, mégpedig kapcsolataink teljes rendszerében, beleértve a sejtjeinkhez, önmagunkhoz, családunkhoz, nemzetünkhöz, az emberiséghez, a földi élővilághoz és az Élő Világegyetemhez való jó viszonyunkat. Ez a jó viszony nem kapható a boltban. Ezt a személyes viszonyt részben a bennünket érő genetikai, családi és társadalmi hatások, részben mi saját magunk alakítjuk ki. Legszemélyesebb, elemi érdekünk, hogy a lehető legmagasabb minőségben fogjuk fel az életet és a világot, és a tőlünk telhető legmagasabb minőségű választ adjuk rájuk.

Az egészség eléréséhez és fenntartásához legjobb képességeinket is próbára tevő folyamatos fejlődésre van szükség. Fejlődni viszont csakis kitarító, tudatos erőfeszítésekkel tudunk. Testi jólétünket erőnlétünk, edzettségünk, cselekvőképességünk magas minősége és széleskörűsége, lelki jólétünket boldogságunk mélysége, szellemi jólétünket tisztánlátásunk és problémamegoldó képességünk magas szintje jelenti. „Az élet célja, értelme, hasznosan élve a szüntelen fejlődés, az állandó tökéletesedés” (Kártyikné 1989, 6). „Akkor járunk jó úton, ha egyéni érdekeinket közös céllá formáljuk” (uo., 11).

A fenntarthatóság olyan motivációt igényel, amely legalább olyan erős, mint az anyagi dolgok birtoklásának vonzása. Az életelv anyagelnél alapvetőbb volta tudományos alapot ad egy, az anyagiakra irányuló motivációs rendszernél erősebb és gazdagabb motivációs rendszerre. Az egészség minőségét alapvetően érzésvilágunk és gondolatvilágunk mélyreható képessége jellemzi. *Minél mélyebben érzünk és gondolkodunk, annál erősebb a motivációs képességünk.* Minél szélesebbkörűen gondolkodunk, annál sokoldalúbb és gazdagabb a motivációs rendszerünk. *Olyan világnézetre van szükségünk, amely lehetővé teszi a legmélyebbreható és legsokoldalúbb érzés- és gondolatvilágot, a legerősebb és leggazdagabb motivációs rendszert, s ezzel lehetővé teszi alkotóerőnk kiteljesedését, megbirkózó- és fejlődőképességünk egészségének elérését.*

Az egészséges világnézet jellemzői

1. A világnézet akkor egészséges, ha lételméleti szinten teljes, azaz megfelel az élet és a világ egészének, a Világegyetem mindhárom alapvető oldaláról – anyag, élet, értelem – helytálló képet ad, magyarázati rendszerében az alapelvekig mélyreható, és kiegyensúlyozott. Kiegyensúlyozott volta azt jelenti, hogy elismeri az életelv elsődlegességét és alapvető voltát éppúgy, mint az anyag és az értelem természet adta viselkedését irányító alapelvek, az anyagelv és az értelemelv lényeges voltát. Azért képes az egészség biztosításához szükséges szilárd talajt, hajtóerőt, energiát és iránytűt minden

élethelyzetben megadni, mert a változhatatlan és egyetemes valóságban gyökerezik, és az élelve révén biztosítja az egészség eléréséhez szükséges mindig és mindenhol érvényes alapot, hajtóerőt és irányítót.

2. Az egészséges világnézetet megalapozó élelve átfogó életminőségünk szüntelen javítására, egészségünk teljének elérésére, s ennek érdekében minden életenergiánk és képességünk teljes mozgósítására ösztönöz.

3. Az életösztön kozmikus hatóköre alapján a legbensőségesebben összeköt bennünket egymással, minden élőlényel és a Világegyetemmel, s bennünket minden élet felemelésére, az egyetemes életben és a személyes életünkben rejlő legnagyobb lehetőségek felismerésére és megvalósítására ösztönöz.

Tartsuk szem előtt, hogy a Világegyetem, azaz a Természet minden létező egységes egésze, vagyis 'a' valóság. Amennyiben el tudunk jutni egy olyan természettudományhoz, amelynek alapvető tudományágai mindegyike rendelkezik egy alapelveken alapuló magyarázó rendszerrel, s ezek az alapelvek együttesen egységes egészet alkotnak, akkor, ahogy azt Francis Bacon, F. S. C. Northrop és G. G. Simpson is jelezte, eljutunk a valóság tudományos megértéséhez, a filozófia tudományos megalapozásához, a valóság egészének magyarázatához.

(A természettudományok magyarázati rendszere az alapelveken alapszik)

A legkisebb hatás elve a fizika alapelve

A 20. században világossá vált, hogy az elemi részecskék valójában nem is elemiek, hiszen a kölcsönhatások erőterein, egyetemes mezőkön alapulnak. A kvantumtérelmélet szerint az elemi részecskéket a fizika alapegyenletei által leírt kölcsönhatások egyetemes erőterei hozzák létre. Ezek az egyenletek levezethetők a legkisebb hatás elvéből (Coopersmith 2017). A legkisebb hatás elvében a 'hatás' tulajdonképpen egyfajta 'cselekvés', hiszen francia és angol eredetije 'action'. Nem véletlenül, hiszen a 'hatás' mértékegysége az energia és az idő szorzata, és éppen ez a cselekvés végrehajtásához szükséges két legfontosabb tényező.

A legkisebb hatás elve a fizikában jól ismert; de átfogó voltát, azt a tényt, hogy a fizika összes alapegyenlete levezethető belőle, ritkán ismerik el. Azt a kiemelkedő jelentőségű tényt, hogy éppen átfogó volta az alapelv definiáló sajátossága, és ez azt jelenti, hogy belőle levezethető az adott tudományág összes alapegyenlete, eddig, úgy tűnik, a modern fizika történetében nem vették figyelembe. A helyzetet a következő idézetekkel jellemezhetjük.

„Azt állítják, hogy a fizika hatáselve formájában és tartalmában a legközelebb áll az elméleti kutatás ideális végső céljához: az összes természeti jelenséget egyetlen egyszerű elvbe sűríteni, amely lehetővé teszi a múltbeli és jövőbeli folyamatok kiszámítását” (Yourgrau és Mandelstam 1955, 126). „Megállapítottuk, hogy a legkisebb hatás elve minden skálán érvényesül, a mikroszkopikus (valójában ennél is kisebb) tartománytól a mindennapi (klasszikus mechanika, mérnöki tudományok, optika, sugárzástranzmisszió, fizikai kémia, statisztikus mechanika, kontinuum-mechanika) és az egész kozmosz (csillagok, bolygók, fekete lyukak és gravitációs hullámok miatti gravitáció) területén” (Simpson 1963, 195). „Az akcióelvről kiderül, hogy univerzálisan alkalmazható a fizikában. Minden fizikai elméletet meg lehet fogalmazni egy akció szempontjából. Az akció megfogalmazása ráadásul elegánsan tömör. Az olvasónak meg kell értenie, hogy az egész fizikai világot egyetlen akció írja le” (Zee 1986, 109). Vannak olyan érvek, vélemények is, amelyek szerint „a legkisebb hatás elve az egész fizikához vezet” (Coopersmith 2017).

Mindezek ellenére a legkisebb hatás elve jelenleg kevés figyelmet kap a filozófusok körében. A legkisebb hatás elve még mindig „meglepően jól őrzött titoknak” számít, pedig „ezek az elképzelések a fizikai tudományok és a mérnöki tudományok közép-pontjában állnak” (Coopersmith 2017, 1). Valójában nemcsak arról van szó, hogy a tudomány első elvei, dacára a fentebb jelzett megfontolásoknak, érdemtelenül kevés figyelmet kapnak. A modern tudomány és filozófia főárama az elmúlt évszázadokban kifejezetten a valóság megértését lehetővé tevő tudás elutasítása, a lételmélet, a metafizika, a filozófia, az első elvek jelentőségének figyelmen kívül hagyása mellett foglalt állást. Ahogy a skót-amerikai Alasdair C. MacIntyre filozófus, a University of Notre Dame emeritus professzora jellemzi a filozófia jelenlegi helyzetét: „*Semmi sem elfogadhatóbb a legújabb kori filozófiában, mint az első elvről alkotott elképzelés*” (MacIntyre 1990, 4).

Tekintettel arra, hogy a filozófia a valóság legáltalánosabb aspektusait tanulmányozza, és hogy a legkisebb hatás elve a fizika egyetlen mindent átfogó egyenlete, szinte elkerülhetetlennek tűnik, hogy a filozófia felismerje a legkisebb hatás elvének mindenre kiterjedő jelentőségét. Ebben a munkában megtegyük ezt a nagy jelentőségű lépést: a legkisebb hatás elvét a fizika alapelvének tekintjük.

A fizika magyarázati rendszerének mai állása

Paul Davies, az ismert fizikus és kozmológus a fizika magyarázati rendszerének mai állapotát így jellemzi: „Úgy tűnik, hogy szinte minden fizikus, aki alapvető problémákkal foglalkozik”, elfogadja, hogy „a fizika törvényei állnak a racionális magyarázati lánc alján, ugyanúgy, ahogyan Eukleidész axiómái állnak annak a logikai sémának az alján, amelyet geometriának nevezünk” (Davies 2004). Ez azt jelenti, hogy a modern tudomány magyarázati lánc megáll a természeti törvényeknél. Vegyük észre, hogy az axiómák minőségileg különböznek a törvényektől. A matematikában és a logikában ugyanis az axiómák rendszere a törvények forrása. Így például Eukleidész axiómái magukban foglalják a geometria összes törvényét éppúgy, ahogy a logikai axiómák a logika összes törvényét. A magyarázati láncban az axiómák a törvényeknél mélyebb szintű törvények.

Azzal, hogy a modern fizika magyarázati rendszere megállt a fizikai törvények szintjén, eltért a tudományos fejlődés sok évezredes főújtjától. Ez az eltérés lehet a felelős azért, hogy a kvantumfizika felfedezése utáni évszázadban nem születtek új mérföldkövek. A tudomány főújtját ugyanis az egyre mélyebb és mélyebb természeti törvények felfedezése jellemzi. Ez az út vezetett a biológia egyetemes alapelvének felfedezéséhez.

A biológia alapelve, az életelv

Miközben a fizika fejlődése megtorpant a fizikai törvények szintjén, Bauer Ervinnek, a magyar származású biológusnak köszönhetően a biológia eljutott alapelvének matematikai megfogalmazásáig. Bauer megmutatta, hogy az összes alapvető biológiai törvény egyetlen egységesítő, egyetemes és mindent átfogó alapelvből vezethető le. Ezt a biológiai elvet később Bauer-elvnek nevezték el. A Bauer-elv kimondja, hogy „*Az élő és csakis az élő rendszerek soha sincsenek egyensúlyban és szabad energia tartalmuk terhére állandóan munkát végeznek annak az egyensúlynak a beállta ellenében, amelynek az adott külső feltételek mellett a fizikai és kémiai törvények értelmében létre kellene jönnie*” (Bauer 1967, 51). Ez azt jelenti, hogy a biológiának megvan a maga saját alapelve, amely nem vezethető le a fizika alapelvéből, mivel az élet lényegét éppen a fizikai viselkedéstől való szisztematikus eltérésekben találta meg.

Bauer munkáját a modern fizika eszköztárával kiegészítve kiderült, hogy maga a Bauer-elv is levezethető egy általánosabb elvből, a legnagyobb hatás elvéből, amely magában foglalja a biológiai autonómia, vagyis az önálló döntésképeség matematikai

megfogalmazását is (Grandpierre 2007, Grandpierre, Kafatos 2012, Grandpierre, Chopra and Kafatos 2014). A fizika első elve ennek a biológiai elvnek csak azon speciális határesetre, amelyben a szabadenergiák a kvantumszintű határozatlanságot jellemző Planck-határ alattiak. Ez az oka annak, hogy a makroszkopikus fizikai testek viselkedésére a cselekvésképtelenség, a passzivitás a jellemző. S mivel a legnagyobb hatás elve éppúgy áthatja a Világegyetemet, mint a legkisebb hatás elve, éppúgy kozmikus alapelvnek tekinthető. A két elv egyszerre érvényesül, mivel a legnagyobb hatás elve egy még mélyebb szinten – a kvantumvákuumon túl – működik, biológiailag megszervezte a virtuális részecskék spontán keletkezését, amelyek a legkisebb hatás elve által szabályozott fizikai kölcsönhatások forrásai (Grandpierre 2012a, Grandpierre és Kafatos 2012). Más szóval: A legnagyobb hatás elve a biológiai célokat kiválasztó biológiai folyamatokat irányító elv, míg a legkisebb hatás elve az e célokat megvalósító fizikai folyamatokat irányító elv.

A legnagyobb hatás elvét tovább általánosítva a sajátosságosan biológiai állapotváltozókra, a biológiai mozgatóerőket – motivációkat – adó érzésekre és a gondolatokra megkapjuk az *életelvet*, a biológia mindent magában foglaló, egyesítő és kozmikus hatókörű alapelvét. A biológiai egységesítő hatás annak köszönhető, hogy az élet „egységekben”, azaz élőlényekben nyilvánul meg. Az életegységek létrejöttéhez a biológiai autonómia és az életelv megfelelő együttműködését, a biológiai céloknak megfelelő szerveződést lehetővé tevő körülmények szükségesek. Az életelv kozmikus hatóköréből adódóan a Világegyetem alapvetően nem élettelen, hanem élő természetű. Ahelyett, hogy a Világegyetem „lusta” lenne (Coopersmith 2017), a kvantumszint mögötti valóság szinten folyamatosan aktív, élő természetű. A biológiai cselekvést az élőlényekben fennálló szervezettség teszi lehetővé, amely a kvantum-szintű virtuális részecsképarók spontán termelődését biológiai célok szolgálatába állítja (Grandpierre 2007, 2012b, 2021a,b). A Világegyetem élete a mikrovilágból indul, itt a legnagyobb a kozmikus élet változatossága.

Annak idején Kopernikusz műve végül olyan, ezzel egybevágó új tudományos felfedezések hatására vált elfogadottá, amelyek együttes súlya elérte a kritikus mértéket: Tycho Brahe pontosabb mérései, Giordano Bruno érvei, majd Galilei kísérletei, Francis Bacon és René Descartes a tudományfilozófiában elért döntő eredményei, a Kepler-törvények, majd Newton törvényei egymással összhangban a tudományos kutatás legfőbb szempontjait és módszereit új, anyagelvű alapokra helyezték. Most is hasonló a helyzet, mint a kopernikuszi fordulat esetében. Egymástól függetlenül addig elképzelhetetlen tárgykörű, az élet és a Világegyetem kapcsolatát vizsgáló új tudományágak egész sora jelent meg a szintéren. Ezek a következők: Joseph Lawrence Henderson, a kiváló biokémikus biocentrikus kozmológiája (Grandpierre 2021, 239–253), az antropikus kozmológia, azaz emberelvű, valójában az élet kozmikus szerepét kozmológiai modellek segítségével vizsgáló tudomány (Grandpierre 2021, 289–301), az élet eredetére vonatkozó laboratóriumi kísérletek, Oparinnak az élet saját törvényének létrehozó vonatkozó következtetései (Grandpierre 2021, 253–283), az élet-barát Világegyetem elmélete, az „élet kozmikus parancs” voltának elismerése az asztrobiológiában (Grandpierre 2021, 284–289), a Földet élő és önmagát az életnek kedvező feltételeknek megfelelően szabályozó rendszerként tárgyaló Gaia-elmélet (Grandpierre 2021, 301–322), a biológia legújabb eredményei (Grandpierre 2021, 309), és Bauer elméletének összhangba hozatala a fizika alapelvével, kiegészítése a biológiai célszerűség és a legnagyobb hatás elvének matematikai megfogalmazásával (Grandpierre 2007), és továbbfejlesztése a biológiai autonómia elméletével (Grandpierre 2012, Grandpierre, Kafatos 2012, Grandpierre 2021b, 169–237). Ezen új

tudományágak egybevétele szilárd tudományos bizonyítékokat szolgáltat, mind elméleti, mind megfigyelési, mind kísérleti szempontból arra, hogy *létezik egy természettörvény, amely mindenhol az élet számára legkedvezőbb feltételek kialakítására irányul* (Grandpierre 2021a).

Ezek az új tudományágak megerősítik az élet vezető szerepét az egész Világegyetemben biztosító életelv létét. Figyelemre méltó módon a Bauer-elvet általánosító legnagyobb hatás elve magyarázatot ad ennek a közvetve kimutatott természettörvénynek a mibenlétére. Ezen tudományágak együttes súlya a Bauer Ervin által megalapított elméleti biológiával együtt alkalmassá vált arra, hogy elindítsa az életelv szemlélet alapvető jelentőségének felismerését. Ennek alapján nehéz elkerülni a következtetést, hogy végleg és visszavonhatatlanul meg kell változtassuk a valóság alapjairól alkotott felfogásunkat. Bauer főművének új tudományos kontextusa, az egybeesések sorozata váratlanul mély és felemelő távlatokat nyit a tudomány, a filozófia és a civilizáció jövője előtt, a kopernikuszi forradalomhoz hasonló korszakalkotó fordulatot kezdeményezve. Annál is inkább, mivel az anyagelvre, az életelvre és az értelemelvre épülő átfogó tudomány képes a kozmikus megalapozott ökológiát egzakt tudománnyá tenni és ezáltal tudományosan megalapozni az ökológiai fordulatot.

Az élőlények önálló döntésképeségének magyarázata

A legtöbb fizikus úgy véli, hogy a Heisenberg-féle határozatlansági összefüggés keretein belül „felfüggesztődik” az energiamegmaradás törvénye (Davies 1984, 104–105). Ráadásul általános vélemény, hogy a virtuális részecskék spontán jönnek létre, minden ok nélkül. Ezért ezt a folyamatot ’akauzális’-nak, azaz ok nélkülinek nevezik. Az okság elve azonban nem ismer kivételt. S ha a virtuális részecskék termelődésének tényleg nincs fizikai oka, akkor más oka kell legyen. A természettudományban a következő kézenfekvő lehetőség, hogy az élőlények szervezetében biológiai okok idézik elő a virtuális részecskék spontán termelődését. Annál is inkább, mert az élet világában a spontán jelenségek Bauer elméleti biológiájának megfelelően minden biológiai indíttatású folyamat jellemzői. S mivel az életelvnek megfelelően az élőlényeknek biológiailag irányítható energiájuk is van, és a biológia alapfolyamata éppen a biológiai célú munkavégzés, ezzel képesek a virtuális részecskék létrehozásához szükséges energiáról is gondoskodni.

A legnagyobb hatás elvének segítségével, minden erre irányuló külön erőfeszítés nélkül, magától önkéntesül hullott egy olyan magyarázat, ami a kvantumfizika két alapvető hiányosságát, az energia-megmaradás és az okság egyetemes elvének megsértését egysapásra rendbehozza. S emellett képes arra is, ami még sokkal nagyobb jelentőségű, hogy fizikai magyarázatot adjon a biológiai okság, a célszerűség működésére, képes legyen a biológiai és értelmi okok által kiváltható cselekvés fizikai megvalósulásának magyarázatára. A biológiai önállóság, azaz a döntésképeségünk mögött álló akarati energia képes arra, hogy virtuális részecskéket hozzon létre, a biológiailag irányítható energiához kapcsolódó döntéshozatal révén. A legújabb pszichológiai kutatások megerősítették, hogy akaratunk valóban képes biológiailag irányítható szabadenergiánk mozgósításával cselekvéseink irányítására. Az is a kezünkre játszik, hogy a legkisebb hatás elve, a legnagyobb hatás elve és a biológiai döntésképeség egyaránt a virtuális részecskék segítségével jut érvényre a fizikai világban. A biológiai döntésképeség révén a biológiai önállóság képes arra, hogy az akaratunknak megfelelő virtuális részecskék létrehozásával gondoskodjon a fizikai folyamatok akaratunknak megfelelő lezajlásáról (Grandpierre 2012, Grandpierre, Kafatos 2012).

A fizika, a biológia és a logika egyaránt alapelvekre épül

Vegyük most figyelembe, hogy nemcsak az anyag és az élet, de az értelem tudománya, a logika magyarázati rendszere is axiomatikus felépítést mutat. A logika a helytálló gondolkodás tudománya, azaz a premisszákból – az előzetes állításokból – a logikai törvények alapján a helyes következtetések levonásának tudománya. Figyelemreméltóan, ez annak a ténynek a megfelelője, hogy a fizikában a kezdeti feltételek és a fizikai törvények határozzák meg a fizikai testek viselkedését. A fizikai egyenletek kezdeti feltételei párhuzamba állíthatók a logikai törvények premisszáival. A biológiában is hasonló a helyzet; az élő szervezetek esetében a biológiai autonómiából eredő döntések játsszák a kezdeti feltételek, illetve a premisszák szerepét.

Ha a logika axiómáinak rendszerét olyan értelemelvűvé általánosítjuk, amely a 'külső' világ megfigyeléséből származók mellett a 'belső' megfigyelésekből, az élelelvűből eredő természetes racionális és érzelmi motivációkból származó premisszákkal egyaránt dolgozik, akkor világossá válik, hogy a logika is alapelvekre épül. Mind a fizika, mind a biológia és a logika magyarázati rendszerének három szintje van, és ezt a három szintet a jelenségek, a természettörvények és az alapelvek adják. Az anyag, az élet és az értelem tudományait egyesítő átfogó keretben világossá válik, hogy a Világegyetem az anyag, az élet és az értelem elvein alapszik. Eljutottunk a Természet lényegében teljes körű megértéséhez, mégpedig oly módon, hogy önkbe hullott a filozófia tudományos alapja is.

A Világegyetem háromszor hármas, hierarchikus felépítése

A Világegyetem lényegének megértéséhez fontos különbséget tenni egyrészt az elméleti tudományok egyenletei között, amelyek csak az elménkben „léteznek”, és a tudomány fejlődésével egyre pontosabbá válnak; másrészt a természettörvények között, amelyek a Természetben létező megfelelőik. Ennek fényében vizsgáljuk meg a tudomány magyarázati láncá és a Természetben található megfelelője közötti kapcsolatot. Tegyük hozzá, hogy a természettudományok egyenletei a változások törvényei, a változások pedig okokra vezethetők vissza. A tudomány magyarázati láncá a Természetben ható okok feltárására irányul. A legfontosabb ok az első ok. E megfontolások fényében világossá válik, hogy a tudomány magyarázati láncá a Természet oksági láncát tükrözi, de fordított sorrendben. Amíg a tudomány magyarázati rendszerében a jelenségeket a természettörvények, a természettörvényeket az alapelvek magyarázzák, addig a Természetben a jelenségek irányítása az alapelvek szintjéről indul, és a természettörvények közvetítésével jut el a jelenségek meghatározásáig. Ennek megfelelően a Természet első okai az első elvek és bemeneti feltételeik.

Ezzel eljutottunk az Világegyetem oksági szerkezetének megértéséhez, s ezt egy hármas hármasságban találtuk meg. Ezt a hármas hármasságot a jelenségek, törvények és elvek alkotják mind a fizikában, mind a biológiában, mind a logikus gondolkodás tudományában; ez utóbbit noológiának nevezhetjük, mivel az ókori görög filozófiában a racionális elmét 'nous'-nak nevezték.

A hét kozmikus életközösség – a sejtől az Élő Világegyetemig

A kozmikus élet a fizikai valóságban csak a biológiai célok valóra váltásához szükséges döntéshozatal fizikailag létező életegységeinek, élőlényeknek a segítségével tud helyileg cselekedni. Felismerve, hogy az Élő Világegyetemnek minden térbeli léptékben cselekvőképesnek kell lennie, és egyetlen eszköze a rendelkezésre álló szabad energiák biológiai megszervezése (Grandpierre 2018), rájöhettünk, hogy ahhoz, hogy képes legyen él-

ni, az Élő Világegyetemnek képesnek kell lennie a különböző életegységek méretének megfelelő léptékben cselekedni. Tekintettel arra, hogy a kvantumvákuumban korlátlan mennyiségű szabad energia áll rendelkezésre, és hogy ezt az energiát a kvantumfizikánál mélyebb valóságban ható életelv képes megszervezni, az élet elegendően kisméretű, mikroszkopikus léptékben működni képes egységeire van szükség. A kozmikus evolúciónak ez az ága vezetett az első földi sejtek kialakulásához (Grandpierre 2013). Amint az élő sejtek a kozmikus életelv alapján fejlődnek ki, az életelv arra is felhasználható, hogy a biológiai evolúciót a még összetettebb élet felé irányítsa. Ez lehetővé teszi, hogy az élőlények evolúciója jelentősen nagyobb makroszkopikus léptékű életegységeket, azaz többsejtű lényeket fejlesszen ki. A bolygósintű szabad energiák jelenléte lehetővé teszi a bolygósintű élet kialakulását. Az átfogó tudomány szerint a kozmikus evolúciónak ez az ága vezetett az önszabályozó Gaiához és a Helioszhoz, a Naphoz, amely él és saját, naptevékenységnek nevezett öntevékenységgel rendelkezik, és amely a Bauer-elvnek megfelelően folyamatosan újjászervezi a naptevékenységet (Grandpierre 2015).

Most vegyük figyelembe azt az alapvető tényt, hogy az élet mindig közösségekben van jelen. Az egyén élete csak a család révén lehetséges. A család létezése a nemzet létezésén alapul, a nemzet létezése az emberiség létezésén, az emberiség létezése a földi élet létezésén; a földi élet fejlődése pedig a kozmikus fejlődés egyik ága. Az emberiség szempontjából az életnek hét egysége van: a sejt, egyén, család, nemzet, emberiség, Gaia és az Élő Világegyetem. Ez a hét szerveződési szint tekinthető a kozmikus élet „létrájának”. Mindegyikhez hozzátartozunk, és mindegyik iránt felelősséggel tartozunk. Ez az összekapcsoltság adja meg az ember helyét a világban és a Világegyetemben.

Összefoglalva, a valóságnak három szintje van: jelenségek, törvények és első elvek. Alapvetően háromféle létező létezik: az anyag, az élet és az értelem. Eljutottunk a Világegyetem felépítésének tudományos feltérképezéséhez és magyarázatához, és azt találtuk, hogy $3 \times 3 \times 7$ -es szerkezetet mutat.

Elérkeztünk a következő kérdéshez: honnan ered ez az Élő Világegyetem? Ha a kozmikus élet egy minden létezőt magában foglaló egységes egész, akkor nem származhat másból, mint saját korábbi létezéséből. De hogyan képes önmagából származni? Hogyan tisztázható ez a kérdés?

Csak egy létező létezik önmaga által: a kozmikus élet

Az ókori görögök az önmagában létező kozmikus valóságot első otnak, Istennek vagy végső szubsztanciának nevezték. Az önmagában létező, őseredeti valóság létezése azt jelenti, hogy ez a valóság saját okaként működve önmagát teremtette meg. Röviden, önteremtőnek kell lennie. Vegyük figyelembe, hogy az önteremtés cselekvés. A cselekvés az élet jelenlétét feltételezi. Következésképpen az önteremtés életet feltételez. Most pedig vegyük figyelembe azt is, hogy az élet nemcsak szükséges, hanem elégséges feltétele is annak, hogy a valóság saját erejéből létezzen, mert az élet lényege éppen az, hogy életet teremtsen és életet tart fenn, vagyis önmagát. Az élet kettős természetű: nemcsak létezik, hanem – és ez a lényegi természete – önmagát is életre kelti. Ez az a fajta létezés, amely önmagának megteremtésére irányul, arra irányul, hogy kifejlessze és megvalósítsa teljes potenciálját, önmaga teljességét. Ez azt jelenti, hogy a kozmikus élet a valóság teljességének önteremtő tevékenysége. Következésképpen az önmaga által létező valóságnak élőnek kell lennie.

Vegyünk egy példát! A fizika által leírt világegyetem nem jöhet létre magától; még az ősrobbanás is feltételez egy „beindítást”, egy úgynevezett, rendkívül specifikus, előzetesen létező „kvantumfluktuációt”, amely elindítja a folyamatot. Ez a folyamat nem lehet akauzális, tehát ha nincs fizikai oka, akkor biológiai okának kell lennie, ez pedig feltételezi az élet előzetes létezését.

Következésképpen a kozmikus élet örök, maga az „első ok”, cselekvés közben. A kozmikus élet a görögök által „végső szubsztanciá”-nak nevezett ősválóság. Ebben a tekintetben a kozmikus életet isteni életnek tekinthetjük. Említésre méltó, hogy egyetlen életelv létezik a Világegyetemben, ugyanúgy, ahogy egy fizikai princípium. Ez az életelv mindent áthat, ami létezik, beleértve minket, élőlényeket is. Ez az alapvető valóság bennünket is áthat; „énünk” – azaz döntési központunk – szempontjából ez az életelv az életöszton. Az életelv tehát egyszerre immanens és transzcendens, mivel az életösztonnal ’belső világunkban’ állunk kapcsolatban, és transzcendens, mivel az életelv ’túl’ van a megfigyelhető Világegyetemen. Vagyis az élő szervezetek és az Élő Világegyetem ’életösztone’ azonos.

Az élet oksági rendjében az ’első’ ok a kozmikus szinten hat. Egy örökkévaló lény esetében nem beszélhetünk időbeli első okról, csak logikai értelemben. Mivel az élő Világegyetem maga az őslétező, első, logikai értelemben vett felosztását az anyagi világra, az élet világra és az értelem világra önmaga megvalósítása első lépésének tekinthetjük. A Kozmikus Életnek ez az első felosztása három valóságfajta egy logikai értelemben vett lépés, mivel a valóságban ezek nemcsak elkülöníthetők, differenciáltak, hanem össze is kapcsolódnak egymással, integráltak. Megkülönböztethetőségük rendkívüli, lételméleti szintű mélysége azt jelzi, hogy az anyag, az élet és a racionális értelem a Világegyetem legalapvetőbb jellemzői.

Tegyük meg a következő lépést. A legkisebb hatás elve és a legnagyobb hatás elve közötti logikai kapcsolat megértése közelebb hoz bennünket a lételmélet mélyebb megértéséhez.

A legkisebb hatás elve és a legnagyobb hatás elve közötti kapcsolat az életelvből következően szükségszerű

Szemléltessük a legkisebb hatás elve és a legnagyobb hatás elve viszonyát egy egyszerű példával!

Egy hidakat építő vállalatnak az a célja, hogy minden évben a lehető legtöbb hidat építse meg. Ez megfelel a legnagyobb hatás elvének. A lehető legnagyobb számú hidat csak akkor építheti, ha a lehető leggazdaságosabb módon épít minden egyes hidat. Ehhez éppen a legkisebb hatás elve az eszményi segítség, hiszen a legkisebb hatás elve az idő- és energiafelhasználás tekintetében a leggazdaságosabb cselekvés elve. A legnagyobb hatás elve alapján működő vállalat csak akkor képes így működni, ha minden egyes konkrét tervében a legkisebb hatás elvét követi. A Természet szintjén ez azt jelenti, hogy *a legkisebb hatás elve a legnagyobb hatás elve valóra váltásának szükségszerű feltétele*. Ez az érv rávilágít a legkisebb cselekvés elvének kozmikus szükségességére. A legkisebb hatás elvének szükségszerűsége azzal a következménnyel jár, hogy a természeti törvények nem változnak az idő múlásával, s így örökké fennállnak.

Váratlanul, és minden erre irányuló erőfeszítés nélkül, ölünkbe hullt a magyarázat az eddig megoldhatatlannak tartott kérdésre, a fizikai törvények eredetére.

A természettörvények a valóságban léteznek és oksági szerepük van

A létezésnek jelenleg nincs egyetemesen elfogadott kritériuma. Létezik azonban egy olyan, ami magától értetődő. Samuel Alexander, az Ausztráliában született brit filozófus „diktuma” kimondja, hogy „Valóságosnak lenni annyi, mint oksági erővel rendelkezni” (idézi Kim 1993, 348). A természettörvények a kölcsönhatások, az erők, a változások forrásai – vagyis változástörvények. Természettörvények nélkül nem léteznének kölcsönhatások, és nem léteznének változások. Ez azt jelenti, hogy *természettörvények nélkül nem léteznének objektumok*, hiszen ezek a kölcsönhatások megnyilvánulásai, és nem léteznének okok, hiszen az okok a változások forrásai. Következésképpen, *a valóságban a természettörvények az okok forrásai*. A természettörvények jelentik az okot, a jelenségek az okozatot. A természettörvények valóságban létezése nélkül nem léteznének a molekulákat, atomokat összetartó erők sem, s így egyetlen objektum sem létezne. De mik az okok forrásainak, a természettörvényeknek a forrásai? Az alapelvek, végső soron az életelv. De mi az életelv forrása? Erre kaptunk választ a „Csak egy létező létezik önmaga által: a kozmikus élet” című fejezetben. Az 'első ok' oka maga az önmagát létesítő 'első ok', a kozmikus élet.

A fizikai változás forrása az erő, a biológiai változás forrása az érzés, a noológiai változás forrása a gondolat. Az alapvető tudományágak által leírt természettörvények, illetve alapelvek az alapvető okok forrásai. Az okságnak ezek az alapvető típusai; más alapvető oksági típust nem ismerünk. Ez megfelel annak, hogy a természettudományban három alapvető tudományág létezik, a Természet három alapelvéhez kapcsolódóan.

Vegyük figyelembe, hogy az élet elsősorban szüntelen cselekvés, s egyben lehetőség számtalan cselekvésre, amelyek által képessé teszi magát arra, hogy egy szinte felfoghatatlanul hosszú időskálán felemelje önmagát legmagasabb képességeinek kifejlesztésével és kiteljesítésével. *A modern tudomány képtelen volt figyelembe venni a valóságnak azt a döntő részét, amely nélkül nem lenne lehetséges az élet, nevezetesen az életöszönt. Ezért óriási jelentősége van annak, hogy a Bauer-elv és annak legáltalánosabb formája, az életelv révén az életöszönt tudományosan és filozófiailag is érthetővé vált.*

Manapság az az általános meggyőződés, hogy az élet a túlélésről szól. Az életelv felfedezése azonban egészen mást mond. Az életelv szerint az életnek a magas életminőségre kell irányulnia. Az életelv ismeretében világossá válik, hogy *az élet elsősorban arra irányul, hogy jól érezzük magunkat, magasan a pusztta túlélés szintje felett, és biztossáuk a kilátásokat arra, hogy jól, vagy jobban érezzük magunkat*. Érzéseink központi szerepet játszanak az életminőségünkben. Életöszöntünket természetes, ösztönös érzéseinkkel fogjuk fel. Az élet mindenekelőtt azt jelenti, hogy jól érezzük magunkat, egyénileg, és ami még fontosabb, a családdal, a társadalmi közösségeinkkel és a Természettel való kapcsolatainkban. Az életelv a jó érzések elve. Az élet méltósága abban rejlik, hogy minden élőlénynek természet adta joga, hogy az életöszöntnek megfelelően élhessen, azaz jól érezze magát a jelenben és jól vagy jobban a jövőben. Ez pedig tiszteletre méltó, mégpedig a legnagyobb mértékben, az életöszöntnek, életünk forrásának, fenntartójának és boldog jövője fő biztosítékának járó mértékben. Az életelv a Világegyetem legnagyobb kincse, a legmagasabb értékek forrása, bennünk való jelenléte életünk legfőbb értéke, és természetes hajlamunk van arra, hogy ezt a legfőbb értéket minden megnyilvánulásában figyelembe vegyük, tápláljuk és ápoljuk. Az életelv révén vagyunk a legalapvetőbb és legszemélyesebb módon összefonódva egymással és minden élőlényel. Éppen ezért, ha értékeljük életöszöntünket, értékelnünk kell ugyanazt az életöszönt minden megnyilvánulásában. *Ez a felismerés az életközösségeket megbecsülő környezetfilozófia alapja és lényege.*

Figyelemre méltó, hogy a természeti népek ismerték az életelvet, és erre alapozták élet-filozófiájukat és környezetfilozófiájukat (Patterson 1998). Eszerint „azért kell tisztelnünk a természeti világot, mert minden élőlénynek van mauri-ja, azaz életereje, és ez az életerő minden lényt – embereket, isteneket, növényeket és állatokat, hegyeket, folyókat és tengereket – egyetlen, egymástól függő egésszé kapcsol össze, amelynek minden egyes része jóléte minden más rész és magának az egésznek az egészségétől függ” (ibid., 70).

Az élet saját természettörvénye nélkül nem lehet alapvető és nem lehet önálló valóság. Biológiai törvények nélkül ugyanis az élet szükségképpen az anyag függelékévé válik, elveszti saját, belső méltóságát és értékét, mert ha nincs saját törvénye, akkor alá van rendelve a fizikai törvényeknek és feltételeknek. Az életelv valóságos voltának felismerése azt jelenti, hogy az élet önálló valóság, saját jellemzői vannak, saját értékeit követi, saját, a fizikaitól különböző, annál összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségei, saját világa és összefüggésrendszere van, s mindez annak köszönhető, hogy létezik saját, önálló alapelve.

(Mindannyiunknak valóságismeretre van szükségünk, mert jövőnk alapvetően a valóság megértésétől függ) Mindmáig nincs egyetértés abban, hogy mi a filozófia. Annak tisztázásához, hogy mi a filozófia, fontos látni, hogy – legalábbis az emberi természetből adódóan – minden embernek szüksége van a valóság helyes megismerésére, és mindenekelőtt annak átfogó elveinek ismeretére. A valóság megismerésének három fő ága az élet megismerése, a világ megismerése és az ember megismerése. Ezt a minden ember számára életfontosságú filozófiát, amely az élet, a világmindenség és az ember közötti legáltalánosabb összefüggések kimutatására törekszik, általános filozófiának nevezhetjük. Amikor ez az általános filozófia eljut a legáltalánosabb elvek megismeréséig, képessé válik arra, hogy tájékoztassa az embert az élet, a világegyetem és az ember alapvető természetéről, és így szilárd alapot nyújtson az egészséges kultúrához.

Mindannyiunk számára életbevágóan fontos, hogy az általános filozófiában kiismerjük magunkat. Abban is személyesen érdekeltek vagyunk, hogy ezt az általános filozófiát a lehető legegyszerűbbé, legvilágosabban érthetővé s a leghatékonyabbá tegyük. Emberi kapcsolataink életbevágó jelentősége miatt személyesen érdekeltek vagyunk abban, hogy ez a filozófia mindenki számára könnyen alkalmazható legyen. Fel kell tennünk a kérdést: mi ennek az általános filozófiának a leghatékonyabb eszköze?

Az általános filozófia két leghatékonyabb eszköze: az életszemlélet és a világnézet

Az általános filozófia két alapvető ága az élet és a világ általános tulajdonságainak, viszonyainak, összefüggéseinek és törvényeinek vizsgálata. Az életöszton tüzi ki a célokat, a világ adja a célok megvalósításához a lehetőségeket. *Először is az életöszton világos, helytálló és mindennapi döntéseink, alapvető döntésrendszerünk számára alkalmas megértésére van szükségünk. Másodszor, a világot alkotó alapvető létezők megismerésére és megértésére van szükségünk.*

Ha az ember megszerzi a valóság e két fő ága magyarázati rendszerének ismeretét, akkor képessé válik arra, hogy ezeknek megfelelően alakítsa ki alapvető döntésrendszerét. Az élet magyarázati rendszerét életszemléletnek, a világ magyarázati rendszerét világnézetnek nevezzük. *Az általános filozófia két leghatékonyabb eszköze: az életszemlélet és a világnézet.*

Ahhoz, hogy az ember összhangban élhessen az életösztonnal és a világegésszel, arra van szükség, hogy az általános filozófia egységes tudásrendszer lehessen. Ehhez az életszemléletnek és a világnézetnek összhangban kell állnia egymással. Ez csak

akkor lehetséges, ha az életszemlélet kozmikus alapokon áll, a világnézet pedig alapvetően élelvelvű. Vegyük figyelembe, hogy a Világegyetem fogalma alatt minden létező egységes egészét értjük. Az életszemlélet és a világnézet összhangja csak akkor lehetséges, ha a Világegyetem él. Ez azt jelenti, hogy az életépítéshez mindannyiunknak életközpontú világnézetre van szükségünk.

A civilizációk a világnézetükön alapulnak, mert ez határozza meg a döntéshozatalt

A világnézetet úgy határozzuk meg, mint azt a módot, ahogyan a világot, alapvetően a természetet felfogjuk, azaz értelmezzük és értékeljük. Ezért van az, hogy „*a szellemi szint minden korszakban alkalmazkodott a Világmindenségről általánosan elfogadott elméletekhez*” (Couderc 1960, 8).

A világnézet a filozófia fejlődésének legfőbb célja és leghatékonyabb eszköze. Akkor válik még hatékonyabbá, ha felismerjük alaptípusát, amelyet az határoz meg, hogy a lételméleti alapelvek közül melyeket veszi figyelembe, és ezeknek milyen súlyt tulajdonít a világnézetben. Az uralkodó világnézeti típus határozza meg a civilizációk alapvető típusait, gondolkodásmódjukat, szellemi horizontjukat és szellemi erejüket. A nyugati világnézetek legismertebb típusai a materialista³, az idealista⁴ és a dualista, az anyagot és a tudatot egyaránt alapvetőnek tekintő világnézet. A fenti érvek fényében mindezek a világnézetek alapvetően hiányosak, mivel figyelmen kívül hagyják a Világegyetem legalapvetőbb elvét, az élelvelvet.

Minden választásunkat végső soron az határozza meg, ahogyan az életet és a világot értelmezzük és értékeljük. Ha gondolkodásmódunk – tudattalanul – szűkebb a teljes valóságnál, tudatosan még elégedettek is lehetünk a kultúránkban rendelkezésre álló választási lehetőségek gazdagságával. Ugyanakkor azonban a szűkebb látókör elidegenít bennünket az élettől és a világtól. Az elidegenedés a legmélyebb értelemben elidegenít bennünket személyiségünk lételméleti alapjától, s ezzel súlyosan lerontja életminőségünket.

A tudás az, ami az emberiség számára a legnagyobb lehetőségeket és egyben a legsúlyosabb veszélyeket is jelenti, ha helytelen vagy hiányos. Kétségtelen, hogy az életnek létezik fizikai oldala, és a fizikai tudományok, köztük a biofizika jelentős lépéseket tettek ezen fizikai vonatkozások megismerésében. Az élet azonban, és ennek megértéséért éppen Bauer Ervin tette a legtöbbet, nem merül ki fizikai vonatkozásaiban. A biológia központi problémáit (Szent-Györgyi 1970, 63), a biológiai munka és viselkedés mibenlétét, a célszerűség központi szerepét a biológiában a fizika nem képes értelmezni, mert látóköre ehhez túlságosan szűk. Azt is fontos látni, hogy a materializmus egy nagyon mély metafizikai feltételezés a valóság természetéről. Mivel a legtöbb ember nincs felkészülve arra, hogy ezt a nézetet megfelelően szilárd, mélyebb és erőteljesebb alapon megkérdőjelezze, a materialista világnézet a gyakorlatban a nyugati civilizáció megkérdőjelezhetetlen és rendszerint tudattalan, s így észrevétlen varázsfegyverének bizonyul, amely a legtöbb embert a materialista életmód felé orientálja.

(Akadályok az ökológiai világnézet megértésének útjában)

A világnézetváltás nehézségei

A fizikai törvények biológiai törvényeknek alárendeltsége, amit a fizika alapelveinek a biológia alapelveiből határesetként levezethetősége is jelez, valóságfelfogásunk alapjait változtatja meg. Hiszen a fizikai világnézet az alapja annak az uralkodó nézetnek, amely szerint az ember alapvetően atomokból áll. De ha úgy gondolunk magunkra, mint passzívan viselkedő atomokból álló lényekre, ezzel elidegenedünk önmagunktól. Ahhoz, hogy visszanyerjük elvesztett önazonosságunkat, azt kell megértenünk, hogy az élet alapvetőbb, mint az anyag. Tulajdonképpen mindent újra kell gondolnunk, gondolkodásunk

egész rendszerét ki kell bővítenünk és mélyebb alapokra kell építenünk. Más szóval, a valóságról alkotott képünknek fejlődnie kell, tudatosítva, hogy személyiségünk az önmagunkról alkotott képünkön alapul, amely az emberről alkotott képünkön alapul, amely a világnézetünkön alapul. Ezért világnézetünket sziklaszilárd alapokra kell építenünk.

Manapság olyan helyzetben élünk, amelyben meg kell változtatnunk a valóságról alkotott képünk alapjait. Mintha az alattunk lévő talaj, amelyet eddig mozdíthatatlan kontinensnek hittünk, egy viszonylag kis jégtáblának bizonyulna, amely egy végzetes helyzet felé sodródik, és most el kell hagynunk ezt a túl kicsi jégtáblát, s át kell ugranunk a szomszédságunkban lévő, eddig ismeretlen szárazföldre, amelyet eddig teljesen köd borított; a köd csak most oszlik el, a kontinens most válik láthatóvá.

Be kell lássuk, ez nem egy mindennapi helyzet. Bauer biológiájának megértése egy olyan rendkívül szokatlan lépést igényel, amire már négyszáz év óta nem volt szükség. Ez az a váratlan nehézség, ami rendkívüli mértékben megnehezítette Bauer elméleti biológiájának eddigi értelmezését. Mindannyiunknak van egy látszólag sziklaszilárd felfogása a valóságról, és ez annál szilárdabbnak tűnik, mert a legtöbb embernek hasonló a meggyőződése, és az uralkodó tudományos világnézet, a fizikalizmus is alátámasztja. Ráadásul az az uralkodó világnézet olyan ontológiai mélységben gyökerezik, amely a legtöbb ember számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen. Az évszázadok óta egyeduralkodó és megkérdőjelezhetetlenül szilárdnak hitt fizikai világnézet felváltása a lételméletileg mélyebb biológiai világnézettel valóban egyedülállóan mély, életelvű fordulatot jelent a tudomány sok évezredes történetében.

Az emberi szellem terjedelmét és erejét a világnézet széleskörűsége és magyarázati mélysége adja. Az életelvű világnézet sokkal szélesebb körű és sokkal mélyrehatóbb, mint az anyagelvű, s így ugrásszerűen kiszélesíti az emberiség szellemi látókörét és ugrásszerűen megnöveli szellemi erejét. Az elmúlt évszázadok összes paradigmaváltása a fizikai világnézetben belül történt. Ezáltal nem efféle paradigmaváltásról, hanem minden eddigi paradigmaváltást minőségileg meghaladó világnézetváltásról van szó. *Ez, a valóságfelfogásunk vonatkoztatási alapját jelentő világnézetet minőségileg továbbfejlesztő világnézet-váltás jelenti a Bauer-elv legnagyobb jelentőségét.*

Az alapelvek jelentőségének félreismerése

Bár egyre több fizikus ismeri el, a fizika főáramába még mindig nem került be a legkisebb hatás elvének alapvető jelentősége. Az uralkodó nézet szerint a legkisebb hatás elve matematikailag egyenértékű a fizika alapegyenleteivel. Ez a nézet azonban csak azt veszi figyelembe, hogy a legkisebb hatás elve a fizikai törvények forrása, azt viszont nem, hogy a legkisebb hatás elve lényeges többlettel is bír a fizikai törvényekhez képest; ilyen például az áttekintő-képesség. Míg a fizika alapvető differenciálegyenletei a fizikai folyamatok lefolyását az előző időpontokhoz képest apró változásokként, lépésről lépésre határozzák meg, addig a legkisebb hatás elve a kezdeti és a végső állapot között adja meg a fizikai folyamat lefolyását. Egy hasonlattal: a fizika alapegyenletei a „lépegető közlegények”, de a folyamat egészét, a stratégiát a „tábornok”, a legkisebb hatás elve határozza meg. És itt ugrik ki a legkisebb hatás elvének világnézeti jelentőségében rejlő többlet, ami eddig teljesen elkerülte a figyelmet. Mivel a fizika alapelve határozza meg az egész fizikát, ezért a legkisebb hatás elve a fizika definíciójának tekinthető. Mivel a legkisebb hatás elve a cselekvőképesség minimumának elve, a fizika az élettelen anyag tudománya. Ennek pedig rendkívüli a jelentősége. Mindmáig ugyanis nem volt világos, hogy mi a fizika; s amíg nem világos, hogy mi a fizika, addig nehéz felismerni, hogy mi a biológia, és így azt is, hogy mi az élet.

Jaegwon Kim, a fizikalizmus talán legkiválóbb alakja, így fogalmazta meg a fizikalizmus mibenlétét: a fizikalizmus szerint a fizikai elmélet elvileg képes „teljes és átfogó elméletet adni a világ egészéről” (Kim 1993, 96), nem pedig egyszerűen a világ egy korlátozott részeként értelmezett „fizikai területről”. Más szóval: ha a legnagyobb hatás elvének segítségével kimutatjuk, hogy a biológiai folyamatokat nem a legkisebb hatás elve irányítja, akkor egzakt, tudományos bizonyítékot találunk a fizikalizmus cáfolatára. Tekintve, hogy a fizikalizmus korunk uralkodó tudományos világnézete, ez már önmagában figyelemre méltó eredmény.

Ami még ennél is fontosabb, hogy az átfogó biológia alapján világossá válik, hogy az alapelveknek világnézeti jelentőségük van. A biológia alapelve az, ami meghatározza a szervezetben fizikailag is lezajló folyamatok feltételeinek egységes rendszerét a biológiai céloknak megfelelően. Ezt, a fizikai törvények biológiai irányítását nevezzük biológiai szerveződésnek. Más szóval, azáltal, hogy a fizikai törvények bemeneti feltételei az élő szervezetben folyamatosan biológiai célokra alkalmas módon módosulnak, a biológia a fizikai folyamatok élő szervezetekben lezajlását irányító tudományként jelenik meg. Röviden: a biológia a fizikát vezérlő tudomány.

Biológiai természettörvény hiányában a kvantumfizikával való összeegyeztethetőség nem jelent kiutat a fizikai világnézetből

Az élet következetes biológiai, tudományos megértése nem adható meg az élet alapelveinek ismerete nélkül. A Bauer Ervin által megalapozott elméleti biológia egyetlen ténynek köszönheti rendkívüli tudományos és világnézeti jelentőségét: annak, hogy *felfedezte és matematikai alakban is megfogalmazta a biológia alapelvét, amelyből levezette a biológia összes alapegyenletét, beleértve az anyagcsere, a szaporodás, a növekedés, az ingerlékenység, az összes alapvető életjelenség egyenletét* (Bauer-elv, Bauer 1967). A Bauer-elv továbbfejlesztésével nyert élelelv felfedezésével az életöszton váratlanul, egzakt tudományos alapon értelmezhetővé vált. Továbbá, a biológia alapelve visszavezethetősége párhuzamba állítható a fizika és a logika hasonló felépítésével, s így az anyagelv, az élelelv és az értelemelv a létezés egészét átfogó, tudományosan megalapozott világnézeti alapelveknek tekinthetők. Ez a modern tudomány történetében egyedülálló felfedezés felhívja a figyelmet a három tudományos alapelv rendkívüli tudományos és világnézeti jelentőségére. Az átfogó tudomány alapelveinek világnézeti jelentősége megcáfolja azokat a nézeteket, amelyek szerint a fenntarthatósághoz szükséges alapvető világnézeti fordulat lehetséges a fizikától független biológiai alapelv felfedezése nélkül.

Bauer főműve több mint 80 éve, 1935-ben jelent meg oroszul, és 1967-ben magyarul; más nyelvekre még nem fordították le, emiatt viszonylag kevesen ismerik. Ennek a rendkívüli könyvnek a sorsa is rendkívüli: megismerését és megértését történelmi, politikai, tudományos és világnézeti akadályok különleges sorozata hátráltatta. Fő művét sokan Einstein fő céljához, a „Természet lényegét” magában foglaló egyetlen fizikai egyenlet felfedezéséhez hasonlítják, amelyből minden fizikai jelenség levezethető. Ennek ellenére a Bauer-elv világnézeti jelentősége mindmáig elkerülte a figyelmet. Jellemző, hogy legnagyobb és legjelentősebb tisztelője, és Bauer művének felélesztője, Boris Petrovics Tokin is óvakodott attól, hogy a Bauer-elvből az összes biológiai alaptörvényt levezethetőnek tekintse, pusztán azért, mert ilyen alapelvet a fizikában sem ismert.

Nem csoda tehát, hogy még az olyan kivételes tudósok, mint Joseph Needham sem voltak tisztában a Bauer-elv létezésével és világnézeti jelentőségével. Needham véleménye szerint a 19. század óta a tudományos fejlődés meghaladta a mechanikus materializmust, és a Darwin, Einstein és Planck által képviselt modern új tudományos elméletek

„szükségessé tették egy organikusabb filozófia elfogadását” (Needham 1956/2005, 505), és „a modern tudomány és az organizmus filozófiája a maga integratív szintjeivel visszatért ehhez a bölcsességhez [a kínai világméretű]” (ibid., 583).

J. Baird Callicott, az Észak-Texasi Egyetem Filozófiai és Vallástudományi Tanszékének és Alkalmazott Tudományok Intézetének kutatóprofesszora „Az ökológia metafizikai alkalmazásai” című tanulmányát azzal a gondolattal indítja, hogy a filozófia számára csakis az egyetemes és alapvető tudományok jelentősek (Callicott 1989, 59). Majd így folytatja: „Az ökológia és a kortárs fizika érdekes módon fogalmilag kiegészítik egymást, és ugyanazon metafizikai fogalmak felé konvergálnak... Úgy tűnik tehát, hogy a huszadik századi tudományból jelenleg egy konszolidált metafizikai konszenzus bontakozik ki” (uo.). Hasonló nézetet vall a kínai filozófus Wang Kun, a School of Marxism of Zhejiang Normal University professzora, amikor azt írja: „Kína organikus naturalista filozófiája összhangban áll a modern új tudományos elmélet és filozófia alapjaival” (Wang Kun 2014, 201).

Annyiban igazuk van azoknak, akik a modern fizikát az organikus világnézet felé tett lépésként értékelik, hogy a klasszikus fizika szigorú determinizmusával kizárta az élet létét, míg a kvantumfizikai határozatlanság a fizikát összeférhetővé tette a biológiával. Wang Kunnak igaza van; az organikus filozófia valóban összeegyeztethető a modern fizikával. De az olyan nézetek, amelyek szerint a relativitáselmélet és a kvantumfizika a Világegyetem organikus felfogásán alapul, a fentiek fényében tévesek lennének; mindkét tudomány a fizikához, az élettelen anyag tudományához tartozik. *Az ökológia tudományos megalapozásának alapfeltétele egy olyan egzakt biológia megszületése, amely az élethez matematikai megfogalmazásán alapszik, és tudományos bizonyítékot ad arra, hogy a Világegyetem él.*

Nem véletlen, hogy sokan a környezetfilozófia Szent Gráljának tartják annak a problémának a tudományos megoldását, hogy mi adja a Természet belső értékét (Callicott 2012, 767). Egy élettelen Világegyetemben nem létezhet élet. *Nem lehet eléggé hangúlyozni: az élet alapfeltétele a fizikai törvényektől független biológiai törvény léte.* Ahogy Bauer fogalmazott: „Mondhatjuk, hogy az élő anyagnak nincsenek saját mozgástörvényei, hogy az élő és élettelen anyag mozgástörvényei lényegükben azonosak. Ez esetben, ha következtetéseket vagyunk, nem beszélhetünk élő anyagról általában. Azonban ily módon a biológia nem lesz más, mint alkalmazott fizika és kémia, azaz a fizikai és kémiai törvények alkalmazása azokra a bonyolult rendszerekre, amelyeket élőlényeknek nevezünk” (Bauer 1967, 18).

Törvények nélkül nem beszélhetünk elméleti tudományról. A tudományt legáltalánosabb elméleti törvényei teszik nagy teljesítőképességűvé. Csak a saját törvényeivel rendelkező élet adhat belső értéket a Világegyetemennek. Az élet miatt van rend a Világegyetemben. Az életszemlélet alapján tudunk rendet teremteni az életünkben. Hasonlóan, az élethez képes biztosítani a társadalom rendjét, megszüntetni a társadalom kisiklottságát. Az ökológia tudományos és kozmológiai alapokra helyezésének feladata megköveteli, hogy figyelembe vegyük a biológiai elvnek a Világegyetemben betöltött vezető szerepét.

*(A kozmikus életöszton mutatja az utat az egészséges ökológiai civilizáció felé)
A filozófia leghatékonyabb eszköze a világnézet, és legnagyobb jelentősége a társadalmak uralkodó világnézetének kidolgozása révén a civilizációk jövőjének megalapozása*

Manapság az az uralkodó nézet, hogy a hallgatólagosan a fizikával azonosított és a fizikára korlátozódó tudomány az, ami igazán számít, és hogy a filozófia másodlagos jelentőségű. A természettudomány azonban nem korlátozódik a fizikára, ahogy a Természet

nem korlátozódik az élettelen testek összességére. Fontos látnunk, hogy a tudomány és a filozófia különböző vonatkozásban jelentősek. Amíg a tudomány leghatékonyabb eszközei az alapelvek, addig a filozófia leghatékonyabb eszköze a világnézet, s legjelentősebb eredménye a civilizációk kialakítása és fenntartása a társadalomban uralkodó világnézet kidolgozása révén.

Ludwig Busse, a nagy német filozófus a filozófia egész történetét a világnézet megalapozására irányuló kísérletek sorozatának tekinti (Busse 1917; idézi Péter Zoltán 1939, 11). Ennek megfelelően a valóságghú világnézet elérése a filozófia legfőbb célja és kiteljesedése. Ahogy David Naugle, a Dallas Baptist University professzora írja a világnézetről szóló könyvében: „Egy 'világhipotézisnek' Freud szerint képesnek kell lennie arra, hogy minden problémát megoldjon, minden kérdést kielégítően megválaszoljon, és mindent a helyére tegyen. Mint végső emberi eszménynek, a Weltanschauungnak [világnézetnek], amelyben az ember bíz, lelki békét vagy biztonságot kell nyújtania azáltal, hogy meghatározza a summum bonumot, és kijelöli, hogyan kell az élethez gyakorlati módon viszonyulni” (Naugle 2002, 213). Társadalmi téren a világnézet sokkal jelentősebb, mint a tudomány, mert alapvetően meghatározza az emberek többségének valóságfelfogását, gondolkodásmódját, életútjának, döntéshozatalának fő irányát – s ezt az átfogó lételmélet fényében érthetjük meg a leghatékonyabban.

Az intézményesített oktatás révén a fizikai világnézet nemzedékről nemzedékre egyre mélyebben gyökerezik. Az élettelen jelenségvilágot kizárólagosnak tekintő fizikalizmusnak megfelelő világ csak az elménkben létezik. A fizikai kozmológiák csak nagy vonalakban írják le a megfigyelhető világegyetemet. A kozmológiai modellekből ugyanis még egy teáskanna sem jön ki, mivel az ehhez szükséges finom részletek belőlük teljesen hiányoznak. Az élet azonban éppen az ilyen finom részletek gazdagságában tud kibontakozni; és sok kicsi sokra megy, különösen kozmikus méretekben.

A fizikalista világnézet beteg, mert alapvetően hiányos. Ez egy végzetes körülmény, mert azok a szinte felfoghatatlanul hatalmas társadalmi változások, amelyek a közép-kor óta lezajlottak, alapvetően az új, fizikai világnézettel magyarázhatóak, és enélkül nem történhetek volna meg. Ideje felismerni, hogy a filozófia alapvető szerepet játszik a társadalmak kialakításában, a társadalom legfőbb céljának kitűzésében. Az egyoldalúan a fizikán alapuló világnézet az, ami az anyagi célokat tekinti a társadalmak legfőbb céljának. A történelem tanúsága szerint a filozófia leghatékonyabb eszköze a világnézet, legjelentősebb eredménye a civilizációk kialakítása a társadalomban uralkodó világnézet kidolgozása révén.

A három alapelvet és a biológiai autonómiát nevezhetjük a Világegyetem lényegének. Ezek világnézeti jelentőségének megismerése és megértése jelenti az egészséges civilizációhoz szükséges, az iskolában is oktatható általános műveltség lényegét. Mivel a világnézet alaptípusa szabja meg a civilizációk alaptípusát, az átfogó és egészséges világnézet lehetővé teszi az átfogóan egészséges civilizáció megalapozását.

Az anyag csak eszköz, csak az az egyik, és nem is a leghatékonyabb eszköz az ember kezében a boldog, értelmes és teljes élet eléréséhez. Ez a cél nem valósítható meg szüntelen belső törekvés, legjobb képességeink célszerű mozgósítása nélkül, figyelembe véve az élet átfogó, közösségi természetét. Átfogó életminőségünk javítása érdekében mindannyian személyesen érdekeltek vagyunk közösségeink és környezetünk életminőségének javításában. Minél teljesebb összhangban él valaki az életöszttel, annál közelebb kerül az élet teljességéhez, azaz ahhoz, hogy teljes mértékben élő lényé és

teljes mértékben emberré váljon. És mivel az életösztön az egész Világegyetemet átfogja, az életösztönrel összhangban élés egészséges kapcsolatot jelent a Természettel. Tegyük hozzá, hogy az élet végső értelmét csak az élő Világegyetemmél való jó kapcsolat biztosíthatja.

Életminőségünk átfogó voltának figyelembevétele összeköti sorsunkat a fenntarthatósággal. A társadalmi fenntarthatóság ugyanígy átfogó világnézetet igényel, amely az anyag értékrendje helyett az élet értékrendjét helyezi előtérbe, s egyúttal elismeri az anyag és az értelem értékét is. A fenntarthatósághoz olyan kultúrában felnövő nemzedékekre van szükség, amely az élet velünk született értékeit helyezi előtérbe a „profit mindennek felett” hozzáállással szemben. Az életelv a környezetfilozófia valódi alapja.

Az életösztön alapvető útmutató az élet minden területén

Az életelv minden élőlényt áthat, s személyes szempontból felfogva *életösztönnek* nevezhető. Ez az életösztön az, ami lehetővé teszi az élőlények életét. Az életösztön annyira alapvető jelentőségű az élet minden területén, hogy minden társadalomban mindig alapvető szerepet játszott. Csak a nyugati civilizációban került háttérbe, de számtalan társadalmi szerepe különböző neveket kapva és átértelmezve megőrződött.

Az életelv tudományos megfogalmazásának tartalma kétségtelenné teszi, hogy az életösztön nem a pusztá túlélésre, hanem *az élet javítására* irányul, az élet minden területén.

Az életelv alapján az élet lényege az az ösztönző késztetés, amely minden élőlényt minden pillanatban arra ösztönöz, hogy mindent megtegyen az élete javításáért. Az életelvnek ez a funkciója felel meg az *életerő* fogalmának. Az életerő nyilvánul meg a sebeinket *gyógyító erőben*, a szervezetünk *fejlődését* fogantatásunk kezdetétől előrehajtó erőben, a szervezetünket *regeneráló erőben*. Az életerő az a természeti erő, amely szervezetünkben hatva legjobb testi, lelki és szellemi képességeink *kiteljesítésére* és *virágzására*, a tőlünk telhető legcsodálatosabb élet megalkotására ösztönöz.

A szó szoros értelmében csak akkor élünk, amikor az életerőnkkel élünk. Ez azt jelenti, hogy csak annyira élünk, amennyire *teljes képességeinkkel* élünk. Minden fűszál képes arra, hogy teljes életerejével éljen reggeltől estig, nap mint nap, egész életén át. Ha nem akarjuk alább adni, nekünk is ezt kell tennünk. Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor az életelv kimeríthetetlen *mozgósító erővé* válik bennünk.

Az életelv összeköt bennünket az *Élő Világegyetemmél*, azaz a természetvallási értelemben vett *Istennel*, és arra ösztönöz, hogy ezt a kapcsolatot ápoljuk. Az életelv ezen szerepe ugyanaz, mint azoké a *vallásoké*, amelyek lényege az ember és Isten közötti kapcsolat ápolása. Az életelv irányítóként, útmutatóként szolgáló szerepe megfelel a *Tao*, Az Út fogalmának. Az életelv *az élet* Természet által kijelölt *útja*.

Az életelv összeköt bennünket az élet egyénél magasabb, közösségi és kozmikus szerveződési szintjeivel. Ez megfelel a *spiritualitás* szerepének.

Az életösztön a legerősebb *kötélék*, ami bennünket az élethez fűz. Legmélyebb érzéseink az életösztönből fakadnak. Azokat az érzéseket, amelyek lényünket a legmélyebben összekötik az étellel, valódi *szeretetek*, valódi életszeretnek nevezhetjük. Az életösztön a családszeretet, a hazaszeretet, az emberiség iránti szeretet, a Természet, a Világegyetem iránti legmélyebb érzéseink forrása, valóságalapja.

Megszületésünk után egy ideig mindent, ami velünk történik, az életösztönre vonatkoztatunk. A természetes élet azt jelenti, hogy az életösztön értékrendjében élünk. Az életösztön tűzi ki a célokat, az élet javítását az élet minden területén, elsősorban a személyes fejlődésünket. Az életösztön természetes *önazonosságunk* valóságalapja.

Az életöszton minden élőlényben azonos. Legmélyebb és leglényegesebb önazonosságunkban azonosak vagyunk egymással. Ez az alapja a természetes *erkölcsnek*, amely azt mondja, hogy minden élőlényvel úgy kell viselkednünk, ahogy önmagunkkal szeretnénk viselkedni, és ez nem tetszőleges: mindig az élet javítására kell törekednünk.

Az életöszton egyetemesége az egyetemes élet, a Természet szeretetének, megbecsülésének és tiszteletben tartásának forrása. Ez az alapja az *ökológiai* szemléletnek.

A lélek és az értelem az életöszton földi valóra váltásának eszközei. A világ adja a lehetőségeket az életöszton valóra váltásához. Mivel az életöszton az egyetemes élet javítására, boldogabbá, teljesebbé, szebbé tételére irányul, a lélek és az értelem természet adta feladata, hogy megtalálja az ezen célok megvalósítása számára legjobb lehetőségeket. Ez a természetes törekvés az élet és a világ megismerésének, minél teljesebb felfedezésének forrása, a természetadta kíváncsiság, az érdeklődés, a *tudásvágy* forrása. Az életöszton a forrás, a hajtóerő és az irányító az élet és a világ megértéséhez, a *filozófia* és a *tudomány* minél tisztább és teljesebb kibontakoztatásához.

A kozmikus élet önmaga alkotója, az *alkotóerő* forrása. A *művészi* alkotóerő sem mentes az életöszton útmutató hatásától. Mindig voltak és mindig lesznek zeneszerzők, költők és írók, akik a legszebb művek, és tudósok, filozófusok, akik a legjobb elmélet megalkotására törekednek.

Az élet önmaga kiteljesedésére és tökéletesedésére irányuló, önmagára visszakapcsolódó törekvése az alapja az emberi *öntudat* önmagára irányuló jellegének, annak, hogy nemcsak tudunk, de tudjuk is, hogy tudunk.

Életünk minősége végső soron rajtunk, mentalitásunkon, hozzáállásunkon – világnézetünkön – múlik. Életminőségünket akkor tudjuk javítani, ha egy mélyen, megfelelően, sziklaszilárdan megalapozott, átfogó világnézet irányítja alapvető *döntési rendszerünket*.

Lelkünk, azaz az életösztonból fakadó, egységesen szervezett érzésvilágunk természet adta feladata az életöszton minél hűbb és teljesebb felfogása. Tudatunk természet adta feladata a világ minél tisztább és teljesebb felfogása. Értelmünk természet adta feladata az életöszton és a világ minél tisztább és teljesebb megértése. Énünk természet adta feladata, hogy lelkünk és értelmünk alapján felismerje a világ által nyújtott lehetőségek közül az életöszton értékrendjének legjobban megfelelő lehetőségeket, meghozza a *legjobb döntést* és valóra váltsa.

A felsorolás távolról sem teljes. Természetes, hogy az élet minden területén érezhető az életelv irányító hatása, még a modern társadalomban is. De természetellenes, amikor a társadalom, a média, a tudomány, a filozófia, a kultúra főárama elfordul az életelv értékeitől, és az anyagelvnek adja át a főszerepet. Napjainkban értek meg a feltételek arra, hogy kirajzolódjanak az átfogó, életelvű szemlélet körvonalai. Az egészséges, életelvű, közösség- és Természetközpontú világnézet megértése a tudomány fejlődésének köszönhetően ma már mindenki számára elérhetővé vált.

Mindenzen megfontolások további gyakorlati jelentőségét jelzi, hogy a mai világban az oktatás és a társadalom idegrendszere, a média egyre inkább átvette a vezető szerepet a gyermeknevelésben. Az elmúlt évtizedekben a nyugati iskolarendszer és a nyugati média egyre fontosabb szerepet játszott minden ország életében. Ez a változás előkészíti a talajt a nyugati civilizáció meghatározó szerepéhez. Mindaddig, úgy tűnik, nem tudatosult, hogy ez a gyakorlat egyre mélyebben bevési a nyugati világnézetet a jelenlegi és a következő nemzedékekbe. Ha ezt a tendenciát az egészséges civilizáció kialakulása felé szeretnénk fordítani, akkor elengedhetetlen, hogy az oktatást és a médiát az egészséges világnézetre alapozzuk.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bauer, E. 1935/1967, *Elméleti biológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Callicott, J. B. 1989, *The Metaphysical Implications of Ecology*. In: *Nature in Asian Traditions of Thought. Essays in Environmental Philosophy*. ed. by J. B. Callicott, R. T. Ames.
- Callicott, J. B. 2012, *Intrinsic and Instrumental Value*. *Encyclopedia of Applied Ethics*, 760–768.
- Coopersmith, J. 2017, *The Lazy Universe. An Introduction to the Principle of Least Action*. New York: Oxford U.P.
- Csányi Vilmos 1994/1999, *Az emberi természet*. Vince Kiadó, Budapest.
- Davies, P. 1984, *Superforce. The Search for a Grand Unified Theory of Nature*. Touchstone, New York.
- Davies, P. 2004, *When Time Began*, *New Scientist*, October 9.
- Grandpierre A. 2007, *Biological Extension of the Action Principle: Endpoint Determination beyond the Quantum Level and the Ultimate Physical Roots of Consciousness*, *Neuroquantology*, 5: 346–362
- Grandpierre, A. 2012, “Genuine Biological Autonomy: How can the Spooky Finger of Mind Play on the Physical Keyboard of the Brain?” *Athens: ATINER’S Conference Paper Series*, No: PHI2012-0197. <http://www.atiner.gr/papers/PHI2012-0197.pdf>
- Grandpierre, A. 2013, *The Origin of Cellular Life and Biosemiotics*. *Biosemiotics* 6 (3), 421–435. <http://philpapers.org/rec/GRATOO-5>
- Grandpierre, A. 2015 *Héliosz: a Nap és az élet új nézőpontból*. Titokfejtő Könyvkiadó.
- Grandpierre, A. 2021a, *A Selyemút őstörténete*. Titokfejtő Könyvkiadó
- Grandpierre, A. 2021b, *Az Élet könyve. Az átfogó életfilozófia alapjai*. Titokfejtő Könyvkiadó
- Grandpierre, A. and Kafatos, M. 2012, *Biological Autonomy*. *Philosophy Study* 2(9): 631–649. <http://www.davidpublishing.com/Download/?id=8238>
- Grandpierre, A., Chopra, D. and Kafatos, M. 2014, *The Universal Principle of Biology: Determinism, Quantum Physics and Spontaneity*. *NeuroQuantology* 12: 364–373.
- Hepburn, B. and Andersen, H. *Scientific Method*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/scientific-method/>
- Kártyikné Benke Etká 1989, *Lélegzünk és létezünk. Egyedi joga a mindennapokban*. Magyar Természetgyógyászok Tudományos Egyesülete – Sanitas Egészségkultúra Központ – Sanitas Természetgyógyászati Alapítvány, Kiskunfélegyháza.
- Kim, J. 1995, *Supervenience and Mind. Selected Philosophical Essays*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lenormant, F. 1999, *Chaldean Magic. Its Origin and Development*. Samuel Weiser, York Beach, Maine.
- Lewis, D. 1986, *Philosophical Papers, Volume II*, Oxford: Oxford University Press.
- Li Chenyang 2008, *Fang Dongmei: Philosophy of Life, Creativity, and Inclusiveness*. In: Chung-Ying Cheng, Nicholas Bunnin (eds.) *Contemporary Chinese Philosophy*, 270.
- Lips, J. 1962, *A dolgok eredete*. Gondolat, Budapest.
- Long, B. 1995, *Cosmic Law*, by J. Bruce Long, *The Encyclopaedia of Religions Vols. 3 and 4*, ed. M. Eliade, 88.
- MacIntyre, A. C. 1990, *First Principles, Final Ends and Contemporary Philosophical Issues (Aquinas Lecture)*. Marquette University Press.
- Naugle, D. 2002, *Worldview. The History of a Concept*. W. B. Eerdmans Publ. Co. Grand Rapids, Michigan.
- Needham, J. 1956, *Science and Civilisation in China, Vol. 2, History of Scientific Thought*.
- Northrop, F. S. C., 1931, *Science and first principles*. Macmillan.
- Patterson, J. 1998, *Respecting Nature: a Maori Perspective*. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 2(1), 69–78.
- Péter Zoltán 1939, *Világnézetani alapvetés*. Szerző kiadása, Debrecen.
- Riviere, C. 1995, entry “Soul”, in *Encyclopedia of Religions*, ed.-in-chief M. Eliade, Vol. 13: 426–427.
- Simpson, G. G. 1963, *Biology and the Nature of Science*. *Science* 139 No. 3550 (Jan. 11, 1963): 81–88.
- Sturm, D. 1995, entry “Natural Law”, *The Encyclopedia of Religion* 9, 318.
- Szent-Györgyi Albert 1970, *Szubmolekuláris biológia*. In: *Egy biológus gondolatai*. Gondolat, Budapest.
- Yourgrau, W. and Mandelstam, S. *Variational principles in dynamics and quantum theory*. Sir Isaac Pitman and Sons, London, 1955.
- Wang Kun 2014, *怀特海与中国哲学的第一次握手* (Whitehead első kézfogása a kínai filozófiával, kínaiul). Peking University Press
- Zee, A. 1986, *Fearful Symmetry. The Search for Beauty in Modern Physics*. a Macmillan Publ.Co., New York, pp. 107–109, 143.
- Zhenyu Zeng 2011, *Semantic criticism: The “westernization” of the concepts in ancient Chinese philosophy—A discussion of Yan Fu’s theory of Qi*. *Journal Article Frontiers of Philosophy in China* 6(1) 100–113.

JEGYZETEK

- 1 „A kozmikus törvény fogalma az(oka)t az elv(eke)t jelentette, amelyek a hiedelem szerint a Világegyetem dolgainak elrendezettségét, ezek legáltalánosabb természetét jelölte. Az emberi viselkedés terén ezt a fogalmat használták a valóság, igazság, jog vagy az emberi jogok és igazságosság jelölésére – és, kiterjesztésképpen, a társadalmi és erkölcsi normák egész kiterjedésére, amelyeken a társadalom felépül. Azon kultúrák számára, melyek kifejlesztették a kozmikus törvény ilyen fogalmát, ez nélkülözhetetlen és változhatatlan alapja volt az egyetemes rendszer fenntartásának vagy a kozmikus védelmének. A kozmikus rend létébe vetett bizalom az alapja annak a közös hiedelemnek, hogy a társadalomban az egyéni cselekedetek nem véletlenszerűek (és így értelmetlenek), hanem részei egy nagyobb, értelmes mintának, amely időben is kiterjedt. Továbbá ez a bizalom – hogy az egész Világegyetem a természetes és erkölcsi rend alapján épül fel és ez alapján kormányzott – teszi képessé az emberi lényeket arra, egyénileg és közösségileg, hogy hatékonyan oldják meg intellektuális, erkölcsi és spirituális életválságaikat” (Long 1995).
- 2 Ezt jelzi az is, hogy az egész hindu vallásrendszer a dharmá, szó szerint a Nagy Rend, az örök világtörvény gondolatán alapszik. Ez a természettörvény az emberi törvény és igazságosság irányelve, az a látható anyagi világ mögött rejlő szellemi alapelv, amely az egész Világmindenséget, a kozmikus űrrel együtt, élettel árasztja el. A dharmáról úgy tartják, hogy egyetemes, az összes természettörvények alapját képezi. A dharmá a vonzás és taszítás, a vegyi folyamatok vezérlő elve éppúgy, mint az okok és okozatok és a logikus gondolkodás törvénye. A legegyszerűbb élőlények anyagcseréjétől az emberi szív dobbanásáig a dharmá az életfolyamatok irányítója. Hasonlóan, az ősi kínai filozófiában a 'csi', az életelv „a Világegyetem létének végső alapja, lételméleti forrása” (Zhenyu Zeng 2011). A legősibb kínai könyvek egyike, az I Ching, azaz a Változások könyve, szerint a Világegyetem az életelven alapszik (Chenyang Li 2008).
- 3 A ma uralkodó materializmus a fizikalizmus; alapvetően az a feltételezés határozza meg, amely „a fizikai világ oksági zártágát” (Kim 1993, 280) állítja, összhangban „azzal az állítással, hogy a világ alapvetően fizikai világ, amelyet fizikai törvények irányítanak” (Kim 1993, xv). A 'materialista' kifejezést 'anyagelvű' értelemben használom, vagyis úgy tekintem, hogy e szemléletben a fizika, az élettelen anyag tudománya a Természet egyetlen alapvető tudománya. Ennek az anyagelvű fizikalista világnézetnek az a feltételezés a sarokköve, amely azt állítja, hogy a Világegyetemben az okok egyetlen fajtája létezik, a fizikai.
- 4 Az idealista világnézetek feltételezik, hogy a valóság alapvetően a tudaton alapul.

„A filozófia 1900-as pillanata” Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (3. rész)

(*Logika és lélektan*) Zalai Béla disszertációjában, *A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszerében* antipszichologista alapállást foglal el, és egy nem ‘absztraháló’, hanem ‘közvetlen’ demonstrációval megkísérli azt igazolni. „Merő ellentétben Husserlrel, ez a direkt lelki történés formáinak, összefüggéseinek leírása; ezen formák és összefüggések fogalmi ismerete fogja megadni az általános tárgyi csoportosítás elveit, ezzel az ismerettan és logika alapköveit.”¹

Zalai művének interpretálásához szükségesnek láttam, hogy – azon túl, amivel ő maga a kifejtés során foglalkozik – kitérjek arra is, amit *ismert*, amiből *kiindult*, ám amit a közvetlen tapasztalás kedvéért *zárójelbe tett*: a husserli érvelésre, és kiemelten annak némely problematikusnak tartott pontjára. Ezt a következők indokolják. Husserl feltételezte, hogy a logika törvényei *a priori*ak, Zalai nemkülönben. Vajon kellően alátámasztott-e egy ilyen előfeltevés, avagy *petitio principii*nek tekinthető? További fő kérdések a *relativizmus* és az *evidencia*.

Ezen a ponton történeti kitérőt teszek annak feltérképezése végett: milyen diszciplínákban és milyen más alapfeltevések kíséretében jelent meg a pszichologizmus és az antipszichologizmus? Milyen típusaik vázolhatók fel, és hol helyezkedik el egy ilyen felosztásban Zalai megközelítése? Innen pedig, visszakanyarodva a disszertációhoz, ismertetem Zalai transzformáció-fogalmát. A transzformáció jelenti a kapcsolatot Zalainál logikai és lélektani közt: mint arról a *Közvetlen tapasztalás* fejezetben már volt szó, itt a tagok közti relációk értelmiek, ami a tudatfolyamban jelenlévő logikai elemre világít rá.

Végül, Zalai rendszerelméletével vetem össze a logika függetlenségével kapcsolatos állásfoglalását: vajon a rendszerek pluralitása összeilleszthető-e azzal a nézettel, hogy a logika általános érvényű?

Definíció: a pszichologizmus értelmezése

A pszichologizmus kifejezés alapvető, de vitatott értelmezései: egyrészt a matematika és logika, másrészt a társadalmi-történelmi folyamatok pszichológiai jelenségekre való visszavezetése.

Zalai felfogásában a pszichologizmus azon álláspont, mely szerint a logika tételei a lelki történés részeit képezik, és olyan módszer, amely a logikai alapfogalmak pszichológiai geneziséét adja meg. Így a logika nem *a priori*ként, hanem empirikusként kerül tételezésre, ahol „a logika a lelki tünetmények egy csoportjának rendszerezése a megismerés és a tudományos kutatás szempontjából, vagy a teória egyes változataiban ilyen tünetmények alkalmazása, normatív fordulata.”²

Az antipszichologizmus, mint az igazság „függetlenség-elmélete”

Amennyiben a logikai törvények nem függenek attól, akinek számára adódnak, vagy sem, hogyan viszonyulnak a – nyelvben vagy gondolatban történő – *kifejezéseikhez*? Egy ítélet kimondása vagy elgondolása során csupán egy, már eleve *fennálló igazság* válik aktuálissá: e fogalom Bernard Bolzano prágai matematikustól és logikustól származik, akinek logikai munkássága jelentős hatást gyakorolt Husserl nézeteire. Az igazságok

Bolzano terminológiája szerint az egzisztálás értelmében (ellentétben a platóni ideákkal) nem léteznek; de fennállnak, akárcsak a *Satz an sich*-ek (magánvaló tételek/mondatok), amelyeknek részhalmozát képezik. A fennálló-mivolt nem kell, hogy egybeessen a tapasztalati létezéssel: így vannak olyan fennálló ítéletek és mondatok, amelyeket sosem gondolt el, illetve mondott ki senki, mégis objektíve, magánvalóan igazak; Bolzano példájával: senki nem tudja elgondolni – holott fennáll arról egy helyes ítélet – hogy Japán összes almafáján hány virág nyíltott múlt tavasszal.

Ezen álláspontot nevezte el később Schlick az igazság *függetlenség-elméletének*.

Zalai a logika idealisztikus (a priori) jellegét, igazságainak axiomatikus voltát hangsúlyozza. A logikai alapfogalmakat ugyanakkor „a direkt lelki történés fogalmi (absztraháló) feldolgozásának szemléletében találjuk”, pontosabban az első, alapvető logikai kategóriához direkt módon jutunk el, a többi pedig ennek felhasználásával jöhet létre. A pszichologizmus elvetése tehát nem jelenti egyben azt, hogy ne lehethetnek fel logikai fogalmakat, relációkat pszichológiai úton; ez Zalai kísérletének egyik sarkalatos pontja, s ennek megállapításával kezdi tanulmányát: „Annak a ténynek felismerése, hogy a logika és az általa posztulált ismeretkritika empirikus alapon, a pszichológia adataival nem építhető fel, nem zárta el az evidens (a priori, axiomatikus) igazságok e két rendszerét régi pozitív alapjaitól.”²³

Az érvelés módszerei

Zalai disszertációjának célja kettős: egyrészt, ahogy a cím is jelzi, a közvetlen tapasztalat, mint rendszer leírása, másrészt e rendszer elválasztása a logikaitól. Ez utóbbi téma fonódik össze az antipszichologizmussal. Tehát nem elsősorban egy pszichologizmus-ellenes érvelésről van szó; ám hogy lélektani és logikai rendszerek szétválaszthatóak legyenek, le kell számolni a pszichologizmus lehetőségével, mivel különben a lélektani magába olvaszthatná a logikait. E leszámolás többféleképpen is megkísérrelhető: formális logikai, filozófiai vagy lélektani *keretben*; továbbá: direkt módon, antipszichologista álláspontból, avagy indirekt úton, a pszichologizmus felől, amennyiben kimutatjuk, hogy annak tételezéseit ellentmondásokhoz vezetnek. Ez utóbbit választotta Husserl.

Zalai nem alternatívát kínál vele szemben, nem tartja saját megközelítését jobbnak, csupán egy más rendszer keretében mozog, mely éppúgy saját jogán érvényes számára, mint Husserlé. Ő nem a pszichologizmus álláspontját veszi fel (hogy tarthatatlanságát kimutassa), hanem magát a ‘lélektanét’ – egy sajátos értelemben, mely leginkább Brentano pszichognóziájához és James introspektív tudatpszichológiájához áll közel, s nem a voltaképpen pszichológiához, mely a XIX. század végére elvált a filozófiától, s önmagát, mint empirikus, tapasztalati és kísérleti tudományt definiálta. Ám még ez utóbbit sem hagyta érintetlenül az antipszichologizmus: a würzburgi iskola épp Husserl elgondolását akarta kísérletileg igazolni. Zalai azonban *ezt* a pszichológiát nem tartotta alkalmasnak ilyen vizsgálódásokra. A kísérleti lélektan nem nyújt direkt ismeretet, mivel nem áll a brentanói értelemben vett *belső észlelés* alapján.

Zalai a tudati életben olyan mozzanatot talál, melyet egyrészt *elkülönít* a wundti asszociációktól, másrészt *szembeállít* a james-i folytonossággal, s ezt *transzformáció*-nak nevezi el. Ez képez számára közvetlen hidat pszichikai és értelmi (tárgyi) közt, minthogy nem lélektani, *hanem* logikai, értelmi törvényszerűségek irányítják. Ehhez azonban szükséges feltételezni, hogy ha egy törvényszerűség logikai, akkor nem lehet lélektani. Ám jogos-e egy ilyen előfeltevés, illetve a logika és a lélektan milyen meghatározása mellett jogos, és mikor esik el? Vegyük szemügyre ehhez először Husserl levezetéseit,

és a velük kapcsolatos fő problémákat, melyek a logikai törvények apodiktikus voltát, a lélektan empirikusságát, a relativizmust és magát az antipszichologista érvelés lehetőségét (avagy lehetetlenségét) foglalják magukban.

Husserl indirekt érvelése

A *Logikai vizsgálódásokban* Husserl mintegy 100 oldalon keresztül tárgyalja lélektan és logika relációját. A pszichologizmus három fő *következményét* cáfolja meg:

„(A): *Első következmény*: Ha a logikai szabályok pszichológiai törvényeken alapulnának, akkor valamennyi logikai szabálynak ugyanolyan homályosnak kellene lennie, mint a megfelelő pszichológiai törvénynek. – *Cáfolat*: Nem minden logikai szabály bizonytalan. Ezért nem minden logikai szabály alapul pszichológiai törvényeken.

(B): *Második következmény*: Ha a logika törvényei pszichológiai törvények lennének, akkor nem lehetne azokat *a priori* tudni. Többé v. kevésbé valószínűk lennének, nem pedig érvényesek, s csak a tapasztalatra utalva lehetne őket igazolni. – *Cáfolat*: A logikai törvények *a priori*ak, apodiktikus nyilvánvalóság igazolja őket; érvényesek és nem csak valószínűk. Ezért a logika törvényei nem pszichológiaiak.

(C): *Harmadik következmény*: Ha a logikai törvények pszichológiai törvények lennének, akkor pszichológiai entitásokra vonatkoznának, például képzetekre és asszociációkra. – *Cáfolat*: A logikai törvények nem utalnak pszichológiai entitásokra.” (21–24§).

A logika státusáról. *A priori*ak-e a logikai törvények?

Bizonyos szerzők szerint egy logikai törvényre is mondhatjuk, hogy *valószínűleg* minden ember elfogadja; és – ahogy G. Heymans mondja – csak azért vagyunk ezekben biztosabbak, mint más *pszichológiai* törvényekben, „mert egész életünkben napról napra, óráról órára kísérleteznünk kell a tudati jelenségek közti emez elemi relációkkal.”²⁴ Wilhelm Jerusalem, aki a Husserl-bírálok közül egyedül ismeri el pszichologizmusát, azt mondja, hogy bár a matematikai és logikai törvények igazságában biztosabbak vagyunk, mint a fizikaiakéban és a biológiaiakéban, azok mégsem tekinthetők *a priori* ismerteknek. Látszólagos szilárdságuk abból fakad, hogy „olyan ítéletekből származnak, amelyek igazsága mindig önmagát bizonyította”. Jerusalem hipotézise szerint a logika törvényei *természetiek*; szillogizmusa pedig a következő: „Semmilyen természeti törvény nem *a priori* ismert. A logikai törvények természeti törvények. Tehát a logikai törvények nem *a priori* ismertek.” Husserlét pedig így idézi fel: „Semmilyen természeti törvény nem ismerhető *a priori*. A logikai törvények ismerhetők *a priori*. Ergo a logikai törvények nem természeti törvények.”²⁵ És hozzáfűzi: az ő minor premisszája – hogy a logika törvényei *természetiek* – módszerbeli szabály, melyet addig fog alkalmazni, amíg az gyümölcsözőnek bizonyul; míg Husserlé *önkéntes dogma*, mely számára nem kérdőjelezhető meg.

További, nem pszichologista szerzők egész sora állítja, hogy a logika törvényei nem *a priori*ak: J. Schultz (1903), E. Dürr (1903), H. Cornelius (1906), L. Nelson (1908), W. Schuppe (1901) és C. Sigwart (1904) mind egyetértenek ebben. Nelson szerint csak az emberi elme pszichológiai tanulmányozása mutathatja ki: a logikai törvények *feltételei* annak, hogy tapasztalhassunk. Ezzel még nem állítottuk, hogy a logikai törvények *dedukálhatók* a lélektaniakból. Sigwart azt mondja, csak öntudatunk pszichológiai elemzése révén fedezhető fel a logikai szükségszerűség: „Ha nem jelentkeztek ellentmondások tényleges lehetetlenségekként reális, konkrét gondolatmenetünkben, akkor hogy lehetne valaha is ilyeneket ellentmondásoknak tekinteni?”²⁶. Schuppe és

Dürr tagadja, hogy az *a priori* tudás és az induktív tudás közti megkülönböztetés világos lenne. Hogy például létezik sós anyag, ez empirikus tudás, de ezt nem induktív úton szerezzük, egyszerűen ezt találjuk. A logika tárgyaira is rátalálunk, noha nem észleléssel, hanem a rájuk gondolás reflexiójában. „S mindaddig, amíg [a logikai meghatározottságok] eme tudásba kerülése abból ered, hogy az adotton belül találunk rá valamire, e tudásba kerülést tapasztalatnak nevezhetjük.”⁷⁷

A pszichologizmus lehetséges érveire, melyek szerint a logikai törvények a természet törvényszerűségeiből erednek, vagy pusztán konvencionálisak stb., azt lehet felelni, hogy sem az induktív, tehát esetleges természeti törvények, sem a konvenciók nem alapozhatnak meg *a priori*, szükségszerű logikai törvényeket. Így azonban a *petitio principii* hibáját követnénk el, „dogmatikusan” feltételezve, hogy a logika törvényei ilyenek. Ezzel viszont épphogy nem győznénk meg azokat, akik a logikai törvényeknek más státuszt tulajdonítanak.

Ám feltéve, hogy nem pusztán dogmáról van szó, és az érvelést a fenomenológia kontextusába helyezve olyan redukálhatatlan különbséget találhatunk a logikai és nem-logikai törvények számunkra adódó *jelentése* közt, amellyel egy pszichologista is rendelkezik, de amelyről nem tud számot adni. Így a pszichologizmus abból kiindulva lenne cáfolható, amit maga is elismer. Azonban ekkor is fennmarad a Schuppe által feltett kérdés: „miképpen lehetséges az egyéni tudatban megkülönböztetni azt, ami az egyéni tudathoz, mint olyanhoz tartozik és belőle fakad, attól, ami általános érvényű?”⁷⁸

A lélektan státusáról

Husserl (A) feltevése többek számára *petitio principii*nek bizonyult. Schlick például úgy látja, hogy az ellenkező eredmény is kihozható, ha a konklúzió ellentétéből indulunk ki – tehát, hogy ‘a logikai struktúrák, inferenciák, ítéletek és fogalmak pszichológiai folyamatok eredményei’ –, s ehhez hozzátesszük, hogy léteznek egzakt logikai szabályok, akkor arra következtethetünk, hogy léteznek *egzakt pszichológiai törvények* is. Annak előfeltevése, hogy minden pszichológiai törvény bizonytalan, *petitio principii*.

Schlick szerint minden természeti és tudati törvény – kivétel nélkül – olyan egzakt, mint a formális logika törvényei; legfeljebb a róluk alkotott *tudásunk* lehet pontatlan. Így a (B) premisszának az a része, hogy a természeti törvények induktívok, csak valószínűségi, szintén nem helytálló. Schlick ezen a ponton újabb *petitio principii*-vel vádolja Husserlt: „Aki a logikai törvényeket a gondolkodás egzakt törvényeinek tekinti [ezáltal természeti törvényeknek is] természetesen tagadni fogja, hogy a természet *összes* törvénye csak valószínűleg érvényes...”⁷⁹

Míndez csupán azt mutatja, hogy más előfeltevésekkel, (más *petitio principii*ekkel) élve azt kapnánk: a lélektani törvények egzaktak. Schlick azt veszi alapul, hogy a lélektan természettudomány, és saját álláspontja az, hogy a természettörvények nem bizonytalanok. Ám szükséges-e ezt feltenni, hogy a lélektan egzaktaságát állítsuk? Amennyiben a lélektant a természettudományok közé soroljuk, akkor feltétlenül.

Igaz, hogy a pszichológia – a filozófiától való elkülönülés óta – önmagát természettudománynak tekinti: legalábbis főbb paradigmáinak módszertanát ez a követelmény szabja meg. Emellett azonban *létezik* másféle lélektan is, e főbb áramlat mellett: ilyen volt Brentano pszichognóziája, Dilthey és Spranger szellemtudományos pszichológiája; ilyen a pszichoanalízis, az egzisztencialista és fenomenológiai irányzat stb.

Husserl azonban ezt nem veszi figyelembe, noha az ő fenomenológiájának egyik előfutára maga Brentano volt. „Számára a lélektan a 19. század második felének lélektana: Herbart, Fechner, Helmholtz és Wundt pszichológiája. A pszichologizmus

pedig ennek a lélektannak a törekvése arra, hogy a logikai alapelvek mibenlétét ne önmaguk logikai minőségében, hanem a logikai *tevékenység* pszichofizikai összefüggése felől, vagyis sajátos értelemben lélektanilag értelmezze.⁷¹⁰

Husserl a tudományok hármias felosztására alapoz (ténytudományok, normatív tudományok és tisztán teoretikus tudományok), s ebben a pszichológiát a ténytudományok közé helyezi el, míg a logikát – szemben a neokantiánusokkal – nem normatív, hanem tiszta tudománynak tartja, melynek tételei (szemben a normatívakkal) nemcsak adott területen, korlátozottan, hanem önmagukban és abszolút értelemben apodiktikusak.

Leginkább problematikus, ahogy a pszichológiához viszonyul, amikor „minden további nélkül és a nyilvánvalóan empirikus tudományokkal együtt ekvokálisan ténytudománynak tartja a pszichológiát.”⁷¹¹ W. Schuppe mutat rá, hogy Husserl nem teszi világgossá a lélektanról és a lélekről alkotott koncepcióját.

Amellett, hogy még maguk a kísérleti pszichológusok is megkülönböztették a lélektan tárgyát más kísérleti diszciplínákétól (amire a 2. fejezetben Wundt kapcsán fogok kitérni), a pszichológusának tekintett Brentano a lélektan módszereként a logikai argumentációt állapította meg, a lelkit pedig elsősorban az *intencionalitás mozzanata*, másodsorban a belső észlelés révén választotta el a fizikaitól. A belső észlelés tárgyait, szemben a külsőkkel, nem megfigyeljük, hanem tudunk róluk; s egyedül e belső észlelésből fakad *evidens*, biztos tudás. Ilyen alapon Brentano lélektana nem ténytudomány (bár mivel észlelésen alapul, empirikus), ismeretei nem indukción, hanem intuíción alapulnak. Erre vezeti vissza Brentano a logikai szférát: s ennyiben valóban „pszichologista”, hiszen nem ismeri el a logikai axiómák önmagukat megalapozó jellegét.

Az *evidencia* Husserlnél is alapvető fogalom; erre rövidesen visszatérek.

A lélektan meghatározása mellett problémát jelent a *pszichikai entitások* husserli koncepciója is. Husserl (C) érvében azt feltételezi, hogy a pszichikai entitások (melyekre a logikai törvények, ha lélektaniak lennének, mindenképpen utalnának) a korabeli szenzualista lélektanok megfelelően: asszociációk, képzetek stb. Azonban léteznek másfajta pszichikai entitások is, melyek közelebb esnek a logikához; és léteznek olyan pszichológiák is (pl. kognitív), melyek a lelki élet leírásához nem tartják szükségyszerűnek a szenzualista lélektani entitásokra való hivatkozást. Mi több, a würzburgi iskola, mely elsőként törekedett kísérletileg is a szenzualista asszociacionizmus meghaladására, Husserl nyomán alakult ki.

„A klasszikus pszichológiát az tette védtelenné a logikával szemben, hogy a természettudományos lélektan azonosította egy asszociatív szenzualizmussal”. „A logicizmus a reprezentáció elméletek révén integrálódott a pszichológiába.”⁷¹² Ez a pszichológia formalizálódása révén valósult meg. Az ismeretelméletben újra megjelenik a pszichologista attitűd a *tudásreprezentáció logikai elméletei* révén. Sokan vélekednek úgy, hogy az episztemológia kérdéseire a természettudományok adhatják meg a választ, „ugyanakkor a válasz célfüggvénye már nem az asszociáció világa, hanem a tudás logikai szerveződése.”⁷¹³ Quine például naturalizált felfogást vall ismeretelmélet és pszichológia viszonyáról: úgy vélekedik, hogy az episztemológia a pszichológia – s ezáltal a természettudomány – egy fejezetévé lesz, minthogy egy természeti jelenséget vizsgál.

A relativizmus problémaköre

Husserl kimutatja, hogyan vezet a pszichologizmus *szeptikus relativizmus*hoz, a prótagoraszi *homo mensura* tétel felújításához: ha a logika törvényei nem mások, mint gondolkodásunk empirikus-pszichológiai elemzés által megállapított törvényszerűségei, akkor – elvben –

egyszerre lehet igaz egy állítás és annak ellentéte; ez azonban magának az igazságnak a fogalmát teszi értelmetlenné. Az igazság tehát nem lehet az ítélésben; az ilyen, szkeptikus konzekvenciával járó elméletek még saját érvényességük alapját is elveszítik.

Ha az igazság az emberi nemre lenne viszonylagos, tehát gondolkodásunk empirikus-pszichológiai elemzés által megállapított törvénye volna, akkor, ha az emberi nem nem létezne, nem volna igazság. De akkor igaz lenne, hogy nincs igazság. S így az igazság nem lehet viszonylagos az emberi nemre, nem lehet attól függő (§36).

A *nemhez kapcsolódó relativizmus* álláspontját Husserl elsősorban Sigwartnál és Erdmannnál bírálta. Erdmann esetében Husserl számára a fő gond azon állítás, hogy a logikai törvények a jelen pillanatig bezárólag pusztán hipotetikus – csak az emberi nem tagjai számára – szükségszerűek. Erdmann lehetségesnek tartja gondolkodásunk oly radikális megváltozását, mely jelenlegi logikai törvényeinket érvénytelenítene; például kialakulhatna olyan *Übermensch*-faj is, mely részben vagy egészen új logikával rendelkezne; valószínű, hogy e faj képviselőit jelenlegi normáink alapján bolondoknak tekintenénk.

Husserl ellenvetése (§40): csak akkor lehetne elképzelni *alternatív logikák* lehetőségét, ha a logikai törvények empirikus, természeti, pszichológiai törvények lennének, hisz utóbbiakhoz képest mindig mindig lehetségesek alternatívák. A logikai törvények azonban – szemben az empirikusakkal – invariánsak: alóluk nincs kivétel.

A pszichologizmus elleni Husserli kifogás lényege tehát, hogy mivel a szkeptikus relativizmus önmagát cáfoló, és a pszichologizmus szkeptikus relativizmushoz vezet, a pszichologizmus önmagát cáfoló.

Először Paul Natorp (1901) fejezte ki kétségeit azt illetően, hogy a relativizmus és a szkepticizmus önmagát cáfolók lennének. Natorp szerint a relativizmus és szkepticizmus elleni husserli érvek is beleeshetnek a *petitio principii* hibájába: Husserl szerint ‘amint a relativista–szkeptikus álláspont megfogalmazódik, máris önmagát cáfolja’ – legalábbis azok számára, akik a logika objektivitását elfogadják. Viszont épp ez az, amit a szkeptikus tagad. Arra, hogy a szkepticizmus önellentmondás – mondja Brentano –, a szkeptikus „azt felelheti: ő nem ért egyet azzal, hogy az ellentmondások szükségszerűen hamisak, és hogy nem biztos abban, hogy semmi sem biztos; ő ezzel szemben abszolúte nem állít és nem tagad semmit.”¹⁴ Ilyen értelemben a szkeptikust nem lehet megcáfolni.

Aschkenasy úgy véli, hogy a relativista–abszolutista vitában az utóbbinak kell bizonyítania: „A relativista ezt mondja az abszolutistának: ‘Csak arra a tényre támaszkodhat, hogy a norma történetesen létezik. De ha ön még azt is állítja, hogy e norma feltétel nélkül érvényes, ... valójában csak körben járó érveléssel operálhat: a normát magával a normával bizonyítva. Így nem tudom elfogadni, hogy a norma minden tudat feltétel nélküli előfeltétele’.”¹⁵

Minden elgondolható elme a mi logikánknak engedelmeskedik? Husserl azt állítja (36§), hogy egy olyan elme fogalma, amely nem engedelmeskedik a logikai törvényeknek (a mieinknek), nonszensz lenne.

Aschkenasy elfogadja, hogy egy más logikájú tudatról nem tudunk tiszta képet (*klare Vorstellung*) alkotni; ez azonban nem jelenti, hogy egy ilyen tudat *fogalmát* ne alkothatnánk meg. A relativista azt mondhatja: igazság az, ami *rá* kényszerítőleg hat, amely elől, ha megismeri, nem térhet ki. Ettől azonban még posztulálhatunk egy *toto genere* más tudatot, melynek számára ez a kényszerítés egyáltalán nem adott, így *rá* az *igazság fogalma* nem alkalmazható. Így nem azt állítottuk, hogy egy más igazság lehetséges, hanem hogy e más tudattal kapcsolatban nem lehet igazságról beszélni, mivel ehhez az kell, hogy maga a logika legyen a kiinduló feltételezés – viszont épp ezt tagadjuk.

A *species-relativizmus* védelmében W. Jerusalem ama husserli kijelentést cáfolja, hogy ‘egyazon ítélettartalom nem lehet igaz az egyik species számára és hamis a másik számára’. Jerusalem szerint azonban, ha két species teljesen eltérő ‘konstitúciójú’, akkor aligha lehet olyan ítélettartalmat találni, mely a kettő számára azonos lehetne. Beszélhetünk-e azonban állandó *ítéletalkotásról*, amennyiben a tartalom teljesen különböző? Jerusalem számára ez képtelenség: amennyiben a tartalom változik, az alkotás sem marad ugyanaz, és viszont. Így a nemhez kötött relativizmus, tehát hogy az igazságot az emberi tudásra korlátozzuk, egyáltalán nem abszurd álláspont.

Vezethet-e a formalizmus szkepticizmushoz?

Palágyi Menyhért ismeretelméleti munkáiban egyaránt állást foglalt a pszichologizmus és a formalizmus ellen, mely utóbbi váddal Bolzanót és Husserlt illette. 1902-ben megjelent *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik* című munkájának előszavában, a *Logische Untersuchungen*re reagálva ezt írja: „Úgy látszik, a pszichológia részéről fenyegető veszély helyébe új, a formalizmus veszélye lép... A pszichologizmus a szenzualizmus modern formája, a formalizmus viszont a matematika oldaláról fenyeget. A pszichologizmus az igazságot relativizálja, a formalizmus viszont abszolútizálja, pontosabban attól függetlennek tartja az igazságot, hogy elgondolja-e valaki, vagy nem.”¹⁶

Mivel a *szkepticizmus* Palágyi számára „minden tudomány nagy ellensége”, „ismeretani reszketegség”, „az emberi tudás életgyökerén rágódó legveszedelmesebb szellemi kórság”¹⁷, a formalizmus annyiban pozitív, hogy a szkepticizmushoz vezető pszichologizmus ellen fellép; ám hibája, hogy a másik végletbe esik. A formalizmus tehát maga is egyoldalúsághoz vezethet: az *igazság abszolútizálásához*. Jerusalemhez hasonlóan elveti Husserl gondolati aktus és tartalom közti megkülönböztetését: a kettő nincs egymás nélkül, szétválasztásuk absztrakció. Palágyi ennek megmutatására olyan példákat konstruál, amelyekben a kettő szigorú elkülönítése nem lehetséges: például a ‘most azt gondolom, hogy most gondolkozom’ mondatban gondolkodásomra gondolkodással reflektálok; így nem tudok elvonatkoztatni gondolkodásomtól, hiszen annak *tartalma* maga a gondolkodás. Amitől itt el kellene vonatkoztatnunk, az épp a mondat tartalma. Ilyen esetekben Bolzano és Husserl igénye – hogy egy ítélet tartalmát annak aktusától különválasszuk – nem teljesíthető.

A Husserl függetlenség-elmélete elleni támadások e vonulata szerint az igazság *függetlenség-elmélete* nemhogy elégtelen a relativizmussal szemben, hanem egyenesen *relativizmusba*, *szkepticizmusba* és *agnoszticizmusba* torkollik. Palágyi számára különösen döbbenetes Husserlnek az a kijelentése, hogy lehetnek olyan specicsék, amelyek mindenben tévednek: hiszen akkor hogyan zárhatnánk ki, hogy épp mi, emberek volnánk ilyenek? A függetlenség-elmélet az ideális és reális törvények teljes elkülönítésével *‘mélyseges szkepticizmushoz’* vezet.

Husserl viszontválaszában felszínes olvasattal vádolta Palágyit, továbbá azzal, hogy a *Logische Untersuchungen* II. kötetében írottakat nem vette figyelembe. Az ideális és reális szféra elválasztása nem jelenti kapcsolódásuk tagadását, így az ideálisról való tudás lehetetlenségét. A tiszta logika minden törvénye a reális szférában lehetséges gondolati aktusokra utaló univerzális kapcsolatot fejez ki.

Igazság-e az, ami független? – A fennálló igazságok ellen

Ama feltételezést, hogy vannak megragadásuktól függetlenül létező igazságok, Schlick keresztelte el (1910-ben) ‘az igazság függetlenség-elméletének’; ezt Husserl legvilágosabban Christoph Sigwart elleni bírálatában fogalmazta meg. Sigwart azt állította: *semmilyen*

ítélet nem lehet igaz, amíg valaki el nem gondolja. Husserl szerint viszont nemcsak a logikai törvényeknek képezi részét, hogy örök időkre, tehát felfedezésük előtt, és tekintet nélkül arra, hogy egyáltalán megfogalmazták őket, igazak, hanem olyan tudományos törvényeknek is, mint például a gravitációé (LU, §38).

Sigwart ez ellen úgy érvel, hogy Husserl az igazságot a valósággal keveri össze: az igaz/hamis fogalom pár eredeti jelentése alapján csak *következtetések* és *vélemények* lehetnek igazak/hamisak, melyek viszont *következtető* és *vélekedő* alanyok jelenlétét tételezik fel. Az igazság függetlenség-elmélete – tételek, mondatok független lényegekként való felfogása – ‘tisztá mitológia’. E ponton azonban megjegyezhető, hogy Husserl maga is hasonlóan fogalmaz, mikor azt mondja: Bolzano magánvaló kijelentései korábban a lét és nemlét közt függő, mitikus entitások voltak számára, később viszont már a mondatok *jelentését* objektívizáló tényezők, melyek ha különböző személyek ugyanazt a kijelentést teszik, identikusak maradnak.

Tények pedig nem lehetnek igazak vagy hamisak, csak *valóságosak*; igaz vagy hamis csupán a tényekről alkotott vélemény lehet – „így Husserl ugyanabba a fogalomzavarba esik, mint a Német Büntetőtörvénykönyv, amikor a ‘hamis tények ürügyéről’ beszél”¹⁸. Amíg tehát nincsenek emberi kijelentések, addig nincs semmi, aminek igazságát vagy hamisságát állíthatnánk. Viszont amint egy tételt megfogalmaznak – például Newton a gravitáció törvényét –, az visszamenőlegesen, a múltra nézve is igazgá válik, hisz a bolygók jóval Newton előtt is a gravitáció törvényének megfelelően mozogtak.

Sigwart tanítványa, Hans Maier (1914) kétféle értelmet különböztet meg, amely szerint igaz/hamis mondható ki ítéletekről: Newton előtt a gravitáció törvénye csak hipotetikusán avagy potenciálisan volt igaz, azaz igaz lett volna, ha kimondják. Csak a kimondott igaz ítéletek nevezhetők kategorikusan igaznak. Maiernél az igazság egy ‘transzcendensen adott’ tény és egy, az ítéletalkotásban előjött ítélet közt létrejött reláció; hogy ez fennálljon, mindkét relatum jelen kell, hogy legyen, különben nincs értelme igazságról beszélni.

Schlick a Sigwart-állította valóság/igazság egybemosásra keres magyarázatot. A függetlenség-elmélet ideák és tárgyaik közt olyan megkülönböztetést tesz, amelynek csak kézzelfogható tárgyak ideái esetében van értelme: más egy konkrét könyv és más annak bennem lévő ideája. Absztrakt ideák esetén azonban az idea tárgya nincs az ideán kívül, a kettő azonos; így a logikai kijelentések és az ítéletalkotás aktusa sem választható szét.

James Sigwarthoz egészen hasonlóan érvel. Kárhoztatja a racionalizmus azon elképzelését, hogy lenne olyan igazság, mely a megismerő szubjektumtól független. Az igazság a gondolathoz (ideához) tartozik, nem egy rajtunk kívüli realitáshoz. Igaz vagy hamis egy kijelentés lehet, ez viszont nem jelenti, hogy a dolog is az lenne, a kijelentéstől függetlenül.

Pszichológisták-e az antipszichológista érvelések?

Husserl azt írta: antipszichologizmusa azáltal vált lehetéssé, hogy eltávolodott mestereitől – itt Brentanóról és Stumpfól, illetve követőikről van szó, például Höflerről, Meinongról és Marty-ról. Husserl az újkantiánus filozófia jelentős részét is álcázott pszichologizmusnak tekintette: „a transzcendentális pszichológia is pszichológia”. A pszichologizmus (és a relativista szkepticizmus) viszontvádja 1901 és 1920 közt több tucat szerzőnél is megtalálható, ám tartalmában nem egységes. Az egyik csoport szerint Husserl az *evidencia* állítólagosan pszichológiai fogalmára építette tiszta logikáját. Mások úgy tartották, hogy Husserl platonizmusa nem más, mint rejtett

pszichologizmus. Pszichologisztikusnak mondják továbbá az ideális (törvények) / reális (tények) közti különbségtételt, mivel Husserl nem fejtette ki, az előbbieket hogyan ismerhetők meg. S végül számos kritikus szerint Husserl titkos pszichologicista volt, mivel a logikai alapvetések megfelelő területének „fenomenológiáját” illetve „leíró pszichológiáját” tartotta.

Az evidencia

Husserl többféleképp használja az evidencia kategóriáját. Egyrészt, evidensnek mondja, hogy *semmilyen más speciesnek nem lehetne más logikája* (§40). Ugyanakkor az igazság kritériuma nem lehet az evidencia (§51), annak ellenére, hogy minden *igazságnak-mint-olyannak* megfelel egy lehetséges (nem feltétlenül emberi) értelem *lehetséges ítélete*, amelyben az illető igazság evidensként kerül megtapasztalásra (§50).

W. Wundt szerint Husserl nem definiálja kielégítően alapfogalmait, például az evidenciát. Wundt úgy gondolja, hogy Husserl, mikor a logikai törvényekről kimondja, hogy evidensek, ugyanakkor az evidenciát e törvények érvényes voltára alapozza, körben forog; s hogy ebből kitörjön, az *evidenciát végső, tovább nem definiálható ténynek* tekinti. „S mivel egy tény csak akkor tekinthető létezőnek, ha valahogyan meg van adva egy percepción (*Anschauung*, intuíció) belül, érthető, ha a logicizmus a közvetlen percepciót és a definiálhatatlanságot ekvivalens igazolási módnak tekinti. ... Viszont minthogy minden közvetlen percepció pszichológiai folyamat, a közvetlen percepcióra való hivatkozás révén a pszichologizmusba esünk vissza.”¹⁹ Az evidencia alkalmazásának pszichologisztikus volta visszatérő vád Husserlt illetően. Volt, aki úgy látta: Husserl egész rendszerét erre a logikai kompetenciával nem rendelkező, *pszichológiai* adatra építette.

Schultz ugyan nem vádolja Husserlt pszichologizmussal, de az evidenciát nem tartja megbízhatónak: „minthogy sok olyan kijelentésről, amelyet valaha apodiktikusnak tekintettek, kiderült, hogy kétséges vagy hibás, valamennyi evidencia felülbírálandó ...”²⁰ Más szerzők épp azt bírálják, hogy Husserl kizárta az evidenciát, mint kritériumot a logikából és episztemológiából.

Schlick az evidencia kétféle husserli kezelése közti *ellentmondást* emeli ki. „Husserl ugyan elveti az evidenciát, mint az igazság kritériumát, de épp erre támaszkodik a pszichologizmus elleni támadásában. Husserl a függetlenség-elmélet védelmét egy helyen így kezdi el: ‘A következő reláció nyilvánvalóan adott (*durch Einsicht gegeben*)’; néhány oldallal odébb – mintegy az előző megerősítéseként – ezt olvassuk: ‘Ha nem bizhatnánk többé az evidenciában, akkor hogyan lehetne egyáltalán következtetéseket tenni, illetve azokat megvédeni?’ De hát ez mind semmi egyéb, mint az evidencia-elméletbe való menekülés! Semmi kétség, hogy az idézett mondatokban Husserl az ‘evidencia valódi elméletét’ támogatja, ugyanazt, amit a következő súlyos szavakkal vet el: ‘Kedvünk lenne megkérdezni, hogy amaz érzés [az evidencia] milyen tekintélyen alapul, hogyan garantálhatja egy ítélet igazságát, hogyan láthat el egy-egy mondatot az igazság pecsétjével, kijelenteni annak igazságát ...’ Semmi nem rejtheti el amaényt, hogy szerzőnk itt ellentmond önmagának, még az sem, hogy különbséget tesz a ‘mondatokra’ vonatkozó evidencia ideális lehetősége és az *ítélet-alkotásra* vonatkozó valós evidencia között. Hiszen e kontextusban az igazság tényleges, valós ismeretével van dolgunk, azaz valós, pszichológiai evidenciával. Ténylegesen csak ez a valós evidencia létezik ...”²¹

Föllesdal szintén kiemeli, hogy Husserl relativizmus elleni érvei „nem oldják meg e nehézségeket, mivel a relativizmus tarthatatlansága az argumentumok összességében *petitio principii*.”²² Ez pedig épp az evidenciára való hivatkozásból ered.

Felmerül mindezek alapján a kérdés: egyáltalán lehetséges-e úgy megalapozni a logikai törvények független, önmagukban való érvényességét, tehát megcáfolni a pszichologizmust, hogy magunk ne legyünk kénytelenek valami pszichológiára (pl. az evidenciára, amennyiben ezt Schlick nyomán értelmezzük) hivatkozni? Frege azon az állásponton volt, hogy igen.

Frege az antipszichologizmus bizonyításának lehetetlenségéről

Frege már akkor a függetlenség-elméletet képviselte, amikor Husserl még pszichologista műveket írt, s ez utóbbiakat ő maga bírálta. Az absztrakciók Fregénél külön létmódot kaptak: például a *számok* valóságosak ugyan, de ettől még nem kézzelfoghatóak. A számok létmódja olyan, mint a fizikában a súlyponté vagy a geográfiában az Egyenlítőé, melyek nem úgy reálisak, mint maga a Föld, ám ettől még objektívek, nem a gondolkodás által létrehozottak; a gondolkodás csak felismeri, megragadja őket.

Husserlrel ellentétben Frege nem tartotta lehetségesnek, hogy a pszichologizmus hibás voltát logikailag bebizonyítsuk. Mivel az ilyen érvelés logikai törvényekre alapoz, nem lesz érvényes annak számára, aki maguknak a logikai törvényeknek szükségszerű voltát kérdőjelezi meg. Továbbá, a logika módszere valamely törvény igazságának eldöntésére, hogy azt egy másik logikai törvényre vezeti vissza; a semmi továbbira vissza nem vezethető tételek esetén a logika már nem tud bizonyítani. Ekkor már csak az evidencia marad, mely viszont pszichológiai tény, ezért a logikai vizsgáldások hatályán kívül esik.

A husserli érvelés ebből a nézőpontból ismét *petitio principii* sorozatának tűnik, esetleg még pszichologisztikusnak is; Frege nézőpontjából azonban szükségképp ilyenek kell lennie, lévén, hogy a két tábor közti szakadék áthidalhatatlan. Itt azonban két dologról van szó. Az egyik: bizonyítható-e a pszichologista számára, hogy álláspontja ellentmondásokhoz vezet? Ha tekintetbe vesszük, hogy ő nem fogadja el a logikát, viszont mi éppen ezt használjuk fel érvelésünkben, nem lehet, éppúgy, ahogy a szkeptikust sem győzi meg, ha állításainak ellentmondó következményeire mutatunk rá. A másik kérdés: bizonyíthatja-e a logika (avagy a matematika) saját önmagát megalapozó mivoltát? Ehhez arra lenne szükség, hogy végső axiómái önmagukat igazolják, hogy maguktól értetődőek legyenek. Frege épp erre hivatkozik az aritmetika megalapozása kapcsán. E magától értetődőség azonban nem tűnik lényegileg különbözőnek, mint maga az evidencia: egyik sem logikai fogalom; így Frege aritmetikájának alapjai sem tisztán logikai jellegűek. Ezt Frege eredetileg nem feltételezte, ám a Russell-paradoxon kapcsán később ő maga is belátta. Ezzel azonban nem mondtuk, hogy e nem tisztán logikai alap éppen pszichológiai lenne; egy ilyen lehetőség ugyanakkor megfontolandónak tűnik. A következőben a pszichologista oldal különböző elgondolásait és érveit veszem ezért szemügyre.

Empirizmus és pszichologizmus

John Stuart Mill a társadalomtudományokat a pszichológiára látja visszavezethetőeknek, továbbá az egyén primátusát hangsúlyozza; ezért lesz egyszerre támadási alap a szociális és a platonisztikus ismeretelméletek számára. „Az etológia, az elme deduktív törvényeinek tudománya és a megfigyelésen és kísérleten alapuló pszichológia az összes ‘morális tudomány’ (i. e. társadalomtudomány és humanióra) alapja lesz. A társadalmi jelenségek törvényei csupán a társas állapotban összekötött emberi lények cselekedeteinek és szenvedélyeinek törvényei, s nem is lehetnek mások.”²³ Az alaptudománynak, a pszichológiának alaptörvénye pedig az asszociáció (l. később).

Mill a matematikai igazságokat nem *a priori*aknak, csupán jól megalapozott empirikus általánosításoknak tekintette, a logika szillogizmusait pedig látszólagos következtetéseknek; szerinte egyedül az induktíve megalapozott (tapasztalati bizonyítékokon alapuló) univerzális premisszák igazi következtetések.

Gondolat-ökonómia

Ernst Mach úgy véli, a filozófia felülemelkedhet idealizmus és materializmus ellentétén: a gondolkodók csak azért jutnak e hamis alternatívákhoz, mert a testi és szellemi jelenségeket jogtalanul szembe állítják egymással, holott ezek azonos, semleges jellegű elemek – érzetek – különbözőképp megszervezett, összekapcsolt komplexumai. Szubjektív, ha valamely érzetet azon más érzetekkel való kapcsolatában vizsgálunk, melyek összessége a testet alkotja; objektív érzetek pedig azok, amelyek összessége a többi fizikai tárgyat alkotja. Mach szélsőséges pozitívizmusának nézőpontjából a metafizikai fogalmak a tudományban és tudományfilozófiában is túlsúlyban vannak; a tudományt meg kell szabadítani minden nem tapasztalati elemtől. Egyetlen hiteles ismeretforrás az érzékelés, melynek tárgyai: színek, hő, szagok, hangok stb., nem pedig testek, még kevésbé atomok, abszolút tér–idő–mozgás, okság, anyag, hatás, vagy a newtoni mechanika egyéb fogalmai. A tapasztalat csak az állandóan változó és egymástól független érzéketek sokaságát biztosítja számunkra. A fizika feladata, hogy az észlelés elemei közti kapcsolatok törvényszerűségeit leírja.

Mach radikálisan empirista tudományfilozófiát dolgoz ki. Ismereteink létrejötte érzékszerveink elemi érzetadatai útján történik. Minden tudásunk ezekre épülő hipotézis, hogy melyiket választjuk: ökonomikus elv alapján dől el. A leghasznosabb és legegyszerűbb hipotézis nyer. Az ego is érzetadatokból levont hipotézis az érzetek tapasztalójáról, s a testi egőről szóló hipotézisekkel kezdődik. Az egónak nincs egysége, azt teljesen hipotézisekből építjük fel. Mach – az *alkalmazkodás* darwiniánus gondolatára építve – az önmagunkról való tudást, minden más tudással együtt, adaptívnek tekinti.

Az érzeteket meghaladó összes fogalom segít környezetünk megértésében, irányításában és prognosztizálásában – így a különböző korok és kultúrák eltérő, de azonos létjogosultsággal rendelkező fogalmi rendszereket hoztak létre. Amitől egyik mégis hasznosabb a másiknál, az átfogóbb és ellentmondásoktól mentesebb volta miatt lehetséges; ám ez nem jelenti, hogy igazabb is annál: csupán ökonomikusabb. Így viszont sem induktív, sem deduktív bizonyítás nincs; az elméletek számára egyetlen igazolás szükséges: hogy az alkalmazás próbáját kiállják.

Mach elvei a pozitívista pszichologizmus (főként Hume és Mill) hagyományait idézik. Célja olyan *egzakt pszichológia* létrehozása, mely éppúgy evidenssé tenné az észlelés elemeinek ismeretét, mint amilyen például a fizikai látványban a szín vagy az alak nehézség nélküli elkülönítése. Így szerinte a pszichológia elemi részfolyamatait az elemi fizikai folyamatok analógiájára kell elképzelnünk – s az érzetek lebontása egyszerű összetevőikre az empirikus tudomány módszerével kísérhető meg. Mach 1886-ban megjelent *Die Analyse der Empfindungen* című munkájában a pszichofizika ismeretelméleti konzekvenciáinak adott hangot. Nem állt szándékában filozófiai rendszert alkotni, ám a lelki életnek pusztán az érzetekre való visszavezetése filozófiai álláspont: *érzet-monizmus*, amely szerint valójában csak az érzetek léteznek. Így nem az érzetek szimbólumai a tárgyakkal, hanem a tárgy tekinthető egy viszonylagos stabilitással rendelkező érzet-komplexum gondolati szimbólumának. A fizikai tárgyak s az én „csak gyakorlatias, mozgósító talentumok, gondolkodás-ökonómiai összefoglalások.”²⁴ Érzetek kapcsolataiból – ha azok kellően gyakoriak – keletkeznek a viszonylag állandó

érzetkomplexumok, amelyeknek nevet adunk. Ilyen komplexumok a testek, ilyen az én is. „Nem az én az elsődleges, hanem az elemek (érzetek). Az elemek alkotják az én-t.” Mach radikális tudatelemzésével Avenarius empiriokriticizmusa rokonítható, különösen a lélektan és fiziológia viszonyának kérdésében.

Mach és Zalai – egy problematikus interpretáció

Zalai disszertációjában többen is machista szempontot fedeznek fel – lévén, hogy ha csak érzetek vannak, nincs értelme a ‘közvetlen tapasztalaton’ túl másról beszélni –; így például Grezsa Ferenc is, aki szerint *A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere* „machista szempontú, de eklektikus ismeretelmélet”. Beöthy Ottó²⁵ kimutatja, hogy a Machra való utalás – annak ellenére, hogy a Zalai-kommentárokból visszatérő elem – tévedés; bizonyítékként Zalai egy Machot bíráló mondatára hívja fel a figyelmet *A rendszerek általános elméletéből*: „Mach elmélete nem igazi valóság, ‘állandói’ – bár logikailag ragyogóan kivitelezettek – száználmas látszatelepre vannak kárhozotva, és a saját felfogásunknak ezzel az elmélettel nincsen semmi közös vonása.”²⁶

Úgy tűnik, Zalai már korai munkáiban sem osztozott Mach szemléletmódjában: antipszichologista logikai realizmusa eleve ellentmond a machi relativista hozzáállásnak. Bár valóban a közvetlen tapasztalás adatait veszi vizsgálat alá, ezt részben azért teszi, hogy abból – a transzformáció, mint tudati jelenség révén – valami nem-tapasztalati: értelmet, logikait bontson ki, mely minden empiriától függetlenül is fennáll.

Sándor Pál megjegyzése szerint Zalai disszertációjának tárgya se nem ismeretelméleti, se nem machista, hanem pszichológiai: a transzformáció jelenségének vizsgálata. A transzformáció matematikai, fizikai, biológiai fogalmát Zalai vezeti be a tudati jelenségeket leíró tudományba. Mindezt elfogadhatjuk, noha a pszichológiai téma mellett ki kell emelnünk a szerző antipszichologista és tárgyelméleti szemléletét is.

Zalai *A realitásfogalom típusairól*²⁷ című munkájában Machról mint a *logikai immanencia* egyik megalkotójáról tesz említést; erre a logikát illető nézetei kapcsán még visszatérek.

Husserl a gondolat-ökonómiával szemben

Husserl a machi „*gondolat-ökonómia*” elvét – tehát, hogy a logikai törvények „túlélési értékkel” rendelkeznek, avagy alkalmazásuk révén könnyebb az emberi tudást egységessé tenni – éppúgy nem tartja alkalmasnak a logika igazolására, mint a pszichológiai megalapozást. Az ilyen okoskodás – mondja – a *hysteron-proteron* fallációjába esett, mivel a gondolat-ökonómia eleve feltételezi a racionalitás és egységesség ideáljának érvényességét, de nem képes azt megmagyarázni. „A norma ideális érvényessége annak előfeltétele, hogy egyáltalán beszélni legyen érdemes a gondolat-ökonómiáról”; a tényleges gondolkodást az ideális norma alapján értékeljük, *ezután* vesszük észre, hogy az gyakran úgy zajlik le, *mintha* az ideális norma irányítaná (§56).

A gondolat-ökonómia kritikájának problémái

A gondolat-ökonómia husserli kritikáját is kifogásolták; Jerusalem egyenesen dogmatikusnak nevezte. Husserl – mondja Jerusalem – pusztán azért nem tekinti a logikai törvények adekvát magyarázatának a gondolat-ökonómiát, mert ez konfliktusban volna ama dogmájával, hogy ezek *a priori* törvények. „Mi, pszichologicisták úgy hisszük, hogy a logikai törvények a tudományos gondolkodás fejlődésének az eredményei és e gondolkodás továbbfejlődésével együtt fognak tovább fejlődni. Azért hisszük, mert ez egyezik a tudati étellel kapcsolatos koncepciókkal, amely eddig mindig igaznak

bizonyult. Számunkra ez a hit nem dogma, hanem heurisztikus módszertani szabály. Semmi nem mutatja, hogy a logikai törvények a prioriak... A gondolat-ökonómiával szembeni husserli érvelés számomra azt sugallja, hogy szerzője ezt akarja mondani: »A gondolat-ökonómia jó, megvilágosító elv. Hasznos a logika számára. De a logika igazolására nem használható, mert nincs benne az én logikai bibliámban.«²⁸

A pragmatizmus pszichologista vonulata

James és Schiller a logikáról

James radikális empirizmusa sok ponton a machi érzet-monizmusall áll rokonságban, például amikor így fogalmaz: egyes tapasztalatok „a megismert dolgok szerepét játszószák, mások a megismerő szubjektumokét. Tökéletesen definiálható e két szerep anélkül, hogy magának a tapasztalatnak a szövedékéből kilépnénk... Az alany-tárgy, reprezentált és reprezentáns, dolog és gondolat szerepkörök tehát olyan gyakorlati megkülönböztetést jelentenek, amely minden jelentőséget nélkülöz, kizárólag FUNKCIONÁLIS jellegű, tehát nem ontológiai...²⁹

James továbbá elveti az igazság függetlenség-elméletét, amint arról a Husserl-bírálatok kapcsán már volt szó. Mivel James a *pragmatizmus* keretein belül fejtette ki igazságelméletét, azt hihetnénk, hogy ezen irányzat egyöntetű alapállását képviselte, ám ez nincs így: a pragmatizmus előfutára, Peirce (aki Jamessel egy társaságot hozott létre, ugyanakkor elhatárolódott annak egyes nézeteitől) a matematikai okoskodást megkérdőjelezhetetlennek, minden kritikán felül állónak tartotta. A logika Peirce szerint független pszichikai állapotainktól, s az igazságnak nem kritériuma sem a megelégedettség, sem a hasznosság. A pragmatizmus irányzatát napjainkig megosztja a ‘logicisták’ és a ‘pszichologisták’ véleménykülönbsége.

James pragmatizmusa Peirce maximájából indul ki: a cél a jelentés világossá tétele, ami úgy lehetséges, hogy meghatározzuk azon értelmes különbséget, amelyet egy hipotézis igazsága eredményezne. Míg azonban „Peirce számára a pragmatikus maxima elsődlegesen az analízis módszere és az ‘intellektuális koncepciók’ jelentésének magyarázata... James egyszerűen azonosnak tekinti az igazságot a verifikációval.”³⁰ James számára egy fogalom azt jelenti, amit csinálunk vele (ami a funkciója); igazsága a sikeres cselekvésben áll. Egy idea egyszerű eszköz; a hagyományos empirizmus – túl sok figyelmet fordítva az ideák eredetére, és keveset funkciójára – csak a tapasztalás elkülönült elemeit veszi számba. Az ideák, mint tapasztalati elemek mindig a jelentésüket kiteljesítő jövőbeni tapasztalathoz viszonyítottak. A pragmatizmus: radikális empirizmus.

James a *Létezik-e 'tudat'?* című esszében fejtette ki először a radikális empirizmus tanát. Rámutatott arra, hogy a hagyományos filozófiában szinte minden összefüggött elme és anyag, szubjektum és objektum megkülönböztetésével, dualizmusával. Amennyiben ezt kétségbe vonjuk, radikálisan felül kell vizsgálnunk az igazság hagyományos korrespondencia-elméletét.³¹

James maga pszichologistának mondható, amennyiben az igazságot fajunk szerinti-nek gondolja (*species-relativizmus*). A gondolat-ökonómiai felfogáshoz hasonlóan azt tartja igaznak (egyfelől), ami segít összefüggést, koherenciát teremteni különböző tapasztalataink közt (hogy a számtalan jelenség nyomon követését lerövidítsük – ez a tétel, és az adaptáció hangsúlyozása közelít leginkább a gondolat-ökonómiához). Az igazság következő kritériuma is egybevág a fentiek alapállásával, mely az adaptációt emeli ki: a tágabb értelemben vett hasznosság. Egy gondolat igazságát hatásai mérik; éppúgy szükséges tehát annak verifikálása, mint a természettudományban. Az ismeret nem teljes addig, amíg nem konkludál cselekedetbe.

Az igazság így ki van téve a relativitásnak, hisz emberről emberre, de egy embernél időről időre is *változik*. Továbbá, ahogy Russell levonja a következtetést (melyet James nem fogadott el, de Russell számára nem is tudott cáfolni): „ez az állítás: ‘A létezik’, pragmatista értelemben igaz lehet akkor is, ha A nem létezik.”³³²

Bergson, mint már utaltunk rá, James *Pragmatizmusának* francia kiadása elé írt bevezetőt, melyet azután saját kötetébe is felvett. Bár utal arra, hogy volnának fenntartásai, ezekre nem tér ki, és alapvetően megvédi James-et azokkal szemben, akik szkeptikusnak bélyegezték: „Mondtak olyanokat, hogy James pragmatizmusa voltaképp egyfajta szkepticizmus, hogy lealacsonyítja az igazságot, hogy alárendeli azt az anyagi hasznosságnak, hogy elbátortalanítja az objektív tudományos kutatást. Ilyen interpretáció soha nem jut annak eszébe, aki figyelmesen olvassa a művet, s igencsak meglepné azokat, akik abban a szerencsében részesültek, hogy magát az embert ismerték. Nála jobban senki nem szerette az igazságot...”³³³ E szubjektív véleményt Bergson alapvetően azzal támasztja alá, hogy a pragmatista igazság-felfogás ’előre tekintő’, és míg „*más tanok számára az új igazság felfedezés, a pragmatizmus számára az feltalálás.*”³³⁴

A pragmatikus F. C. S. Schiller nem a logika pszichológiai megalapozását hangsúlyozta, hanem a formális logika elégtelenségét (*Formal Logic, 1912; Logic for Use – An Introduction to the Voluntarist Theory of Knowledge, 1929*). A formális logika véleménye szerint jogosulatlanul vonatkoztat el a kijelentések konkrét közlésétől, e közlés helyétől, idejétől és körülményeitől. A kijelentések igazsága szituációfüggő. A formális logika továbbá „nem veszi figyelembe a gondolkodás, a pszichikum reális folyamatát. Csak a szavak formájára van tekintettel, nem jelentésükre. A premisszák igazsága nem érdekli.”³³⁵

A logika Arisztotelész óta azon az elven nyugszik, hogy a tudományt csak a specicsenek, univerzálisak érdeklik. A darwinizmus azonban megmutatta, hogy e specicsenek *nem fixek*, változnak. Az identitás elve annyit tesz, hogy kiválasztjuk A egy minőségét: ám ez nem szükségképpen végeles.

A kizárt harmadik princípiuma ellen Schiller pragmatikus érvet hoz fel: nem mindig áll az, hogy muszáj választanunk, ez a céltól és a dolog használatától függ.

A specicsenek változékonyságával szemben csak az egyén reális, így a tudmánynak vele kellene logikusan számot vetnie. Formális logika helyett hipotézisekre és igazolásra van szükség.

Evolúció és logika

A Husserl kapcsán ma is feltehető kérdés: lehetnek-e *alternatív logikai rendszerek*, amennyiben a logikát a lélektan alapozza meg? Helmholtz az 1880-as években a tér-konceptiókra nézve vélekedett így, mivel szerinte térszemléletünk eleve tanult, s például a nem-euklideszi geometriák megjelenése magát a szemléletet is megváltoztathatja. Husserl számára azonban képtelenségnek tűnt, hogy létezhetnének alternatív logikák – a mai tudatelméletben, kognitív kutatásban viszont épp ez az egyik központi idea. Pl. Dennett szerint a logikai rendszerek kialakulása is *evolúciós* kérdés. Ezek szerint nincs egy abszolút érvényű, normatív rendszer, melyhez a többi, alternatív eleve igazodik?

A lélektani antipszichologizmus

A wüzburgi egyetemen Brentano, Stumpf és mások megteremtették a közeget az új kutatás számára, melynek egyik alapkérdése: hol helyezkedik el a logika (az absztrakumok) a világ rendszerében. Ezen irány a lélektan számára értelmelte a századelő *antipszichologista* filozófiai és logikai hullámának egyes aspektusait, amennyiben

azokra a pszichológia megújításával reagált. Szakítva a szenzualista felfogással – mely a gondolkodást szemléletes képek asszociációjával jellemzi –, elsőként tették kísérletezés tárgyává az absztrakt mentális reprezentációkat. A logika az absztrakciók, mint mentális valóságok jellemzéséhez nyújthat segítséget. Később ezen elképzelés bontakozott ki a kognitív pszichológiában.

Az antipszichologizmus felfogásával egyezik az egyénen felüli realitás eszméje is. Az iskola egyik legfőbb fogalmi újítása, a függvényyszerű *propozicionális reprezentáció* a modern kognitívizmus kulcsfogalma lett. A megismerés szemléletlen aspektusainak kísérleti igazolása világít rá arra, hogy a hagyományos lélektan rejtett előfeltevése a szenzualizmus volt. Itt kapcsolódott a pszichológia az antipszichologista fordulathoz: a gondolkodás az egyéni tudaton túlmutató tényekre és jelentésekre irányul – olyan mentális realitásokra, melyek elgondolásuktól függetlenül is fennállnak, s amelyek jellemzése a pszichikaitól független logikai szféra hatókörébe tartozik.

Ennek alapján a mai kognitív pszichológusok a gondolkodáspszichológiát a propozicionális, logikai központú megismerési modellek előfutárának tekintik. Sőt, ma épp a szemléletes reprezentációt tartják igazolásra szorulóknak úgy, mint annak idején az absztrakttat.

Az igazság relativizmusa és a logika általános érvényessége Zalai munkáiban

Zalai rendszerelmélete a plurális megközelítés alapján áll; a kommentár szerint: „... az abszolút realitás csakis a rendszer belső nézőpontjából abszolút, sőt csakis ebben létezik: önmagában, minthogy meghatározott predikátumokkal tételezzük, önmagában nem állhat fenn. *A fogalmak*, magyarázza [Zalai], csakis bizonyos filozófiai-metafizikai rendszer nivóján értelmezhetők.”²³⁶ „... az igazságot a rendszer megszabta normának kell tekintenünk, melynek sajátos létmódja az *érvényesség*.”²³⁷ „Szerinte tehát rendszeren bizonyos struktúrákat kell értenünk, melyekben konstituálódik az *igazság*, a jelentés, a lényeg és a fenomenológia többi kategóriája.”²³⁸

„Ez a felfogás azonban – írja Zalai – nem szkepszist és határozatlanságot hoz gondolkodásunkba, nem teszi annak ‘lehetőségét’ kérdéssé, hanem egy helyesen felfogott és a fizikai tudományok alapvetésében tiszta öntudatra jutott relativizmus filozófiai megalkotását létesíti.”

A logika e ‘relativista’ felfogás ellenére is – noha maga is rendszer – általános érvényű, legalábbis nem függ a tényektől. Különböző tulajdonságrendszerű világok Zalai szerint nem zárják ki egymást – azaz *a logika törvényei függetlenek az adott világ tulajdonságaitól*. „A privát rendszeren kívül bölcselőnk szerint a relációk, azaz a logikai rend világa az egyedül ‘objektív’.”²³⁹

Zalai tehát olyan értelmezést ad, amelyben a logika önmagát megalapozóan érvényes, a pszichikaitól (az embertől mint *speciestől*) és az adott világtól egyaránt független; emellett azonban nem az egyetlen rendszer, és léteznek olyan rendszerek is, melyekben a logikai relációk ‘heterogén elemek’, melyekben a logikai mint olyan egyáltalán nem foglal el jelentős helyet (pl. az esztétikai rendszer); végül, van olyan rendszer is, melynek a logikaival szemben prevalenciája van: jelesül a metafizikai rendszer. Ez utóbbi sem érinti azonban a logikai rendszer függetlenségét.

Pszichikai és logikai kapcsolata

Az *a priori* logikában, írja Zalai, „a pszichikai tények a lelki történet kapcsolatából kibontva, keretéből kinövesztve, a mindent felölelő általánosságban felfogott tünemények (valóságok) egyik alapformájaként jelennek meg.”²⁴⁰

A lelki jelenségek összefüggésébe a lelkit mint alapformát transzcendáló tárgyi forma is beletartozik; a pszichikai alapformák teljesen absztrakt jellegűek. Ezzel alapozza meg Zalai, hogy a logikai kategóriákat a lelki történés absztraháló feldolgozása révén lelje föl.

A lélektani transzformáció logikai jellege

Zalai – disszertációja bevezetésében – megkülönbözteti a valóság lelki és tárgyi aspektusát: mindkettő a rendszerezés egy típusának konstrukciója. Mint hangsúlyoztuk, a lélektani tematika nem jelenti egyben az empirikus-pszichologista felfogás igenlését; a logikai alapfogalmak pszichológiai geneziséét Zalai is egyértelműen tagadja. Bolzano nyomán – vagy vele párhuzamosan – a lélektani és a logikai valóság között az absztrahálás relációját állapítja meg. Bolzano *Satz an sich*je, bár az egyfajta idea, nem örök létező, mint Platónnál, hanem a *tényleges állítások önállóvá tárgyasított értelme*, téren és időn kívül. Zalai szerint pedig a logikai alapfogalmakat a direkt lelki történés fogalmi (absztraháló) feldolgozásának szemlélésében találjuk. A disszertációban a transzformáció jelenti a kapcsolatot lélektan és logika között, mivel az az empirikus tapasztalat számára adott lelki művelet, amelynél azonban a tagok közt a lélektanitól eltérő – közvetlenül szemlélhetetlen, de világos és értelmi összefüggés – áll fenn.

Zalai a wundti asszociáció-típusokkal állítja szembe transzformáció-fogalmát. A transzformáció a szimultán asszociációtól a következőkben különbözik:

1. A különálló tagok közt nincs összeolvadás, tehát
2. hiányzik az érezhető átmenet, a *szakadatlan* folytonosság; így
3. minden fölmerülő transzformált tartalom *szakadást* jelöl, teljesen új elem, s a tudatfolyamatnak új jelleget ad.
4. A tagok közt nem empirikusan megfigyelhető összefüggés, hanem értelmi reláció van.
5. A végső formában mindkét tag explicite szerepel, s
6. a két tag tetszőlegesen összeválogatott lehet.
7. A szimultán asszociációnál a direkt tapasztalat nem észleli, illetve csak határozatlanul észleli a tagok közti relációt, amelyet csak utólagos, reflektív és mesterséges analízis révén tud kimutatni; a transzformációnál viszont az értelmi reláció egyértelmű, határozott.

Zalai példáival: szimultán asszociáció egy újrafelismerési folyamat – a tegnap látott kép beleolvad a ma látottba; jól reflektálható, hogy ez miként történik, de a benyomásban a két tag nehezen különíthető el. Transzformációnál a most látott képet egy – bármilyen – megelőző tudattartalom miatt másnak látom, mint amilyenek más tudattartalom után látnám. Átmenetet, összeolvadást nem észlelek: a második tag az elsőt teljesen kitörli a tudatból.

A direkt tapasztalás számára az összefolyamat mindig centrális, a tárgy a centrummal, az intencionális énnel való összefüggésben jelenik meg. Hogyan vonatkoztatunk el a pszichológiailag adottól, hogy eljussunk a logika rendjébe? Az éntől való absztrakció által, tehát a tárgyat a centrumtól elvonatkoztatva. A tisztán tárgyi relációk pedig – azonosság, ellentétesség, okság stb. – logikai kategóriák. Ezek az alaptételek, bár mint abszolút törvényszerűségek lényegesen különböznek a pszichológia empirikus törvényszerűségeitől, a lelki jelenségek absztrakt momentumaiban találják meg azt az alapot, ami nekik a „belátás”, a „közvetlen személet”, a „szükségyszerűség” vagy *a priori* igazság jellegét bizonyítja az empirikus lefolyás *a posteriori* törvényszerűsége mellett.

A (logikai, metafizikai) pszichologizmust Zalai elképzelése szerint a rendszerteremtő aktusok nyugtalanító ténye hívta életre, mivel nem konstataáltak sem az aktusok transzcendenciáját, sem az őstapasztalást. Így az aktusokat tisztán lelki és rendszerezett tartalmakként értékeli – ez a pszichologizmus fő problémája.

Zalai a tudomány és filozófia fejlődését, új problémák és rendszerek megjelenését is elhatárolja mindenfajta pszichológiától: „az imént mondottaknak az égvilágon semmi közük a pszichológiához, például az alkotás pszichológiájához és a zsenialitáshoz: a probléma és a megoldás közötti objektív kötelekekre vonatkoznak.”⁷⁴¹

A pszichologizmus ellen szól Zalai a *Közvetlen tapasztalás...* mellett a *Rendszerek általános elmélete* című munkában: „A pszichologizmust alapvetően csak saját fegyvereivel lehet legyőzni: mert minden szellemi történés pszichikai, az egyes szellemi momentumok lényegét nem a tudat sajátágaival mérhetjük össze.”⁷⁴² Ezen érvelés hasonló alapokon áll, mint amikor Zalai *A közvetlen tapasztalás...* lapjain a tudat fogalmát elemzi: a tudaton nem lehet túllépni, és a tudatba nem lehet belépni; mindig a tudatban vagyunk.

(*Encomium mortis*)⁴³ Erasmus *Encomium moriae* című bölceleti esszéje inspirálta e művet, a cím is ennek analógiájára született; ezzel a szerző az ókori latin encomium-irodalom hagyományához kapcsolódik. A kérdés megoldása – vagy szimbolikus megoldása – viszont már a rendszerelmélet alapjain áll, amelynek integráns része a formanyag ellentétnek a rendszerszerkezet problematikájára való alkalmazása. Így jelenhet meg a halál a létezés formaprincípiumaként, ill. az élet kereteként. A halál paradoxona ez: ‘nincs’, ugyanakkor formát ad, „a világegyetemet lehetőségeiben konstruáló erő formaeszköze.” De mindez csak az élet perspektívájából mutatkozik így; nézhető-e más horizontról? Felemelkedhet-e az ember az élet ‘nívójáról’ a halál ‘nézővonalába’? Élet a halál nélkül: formátlan, isteni, nyers matéria – de nézhetjük-e önmagában, megérthetjük-e a halál nélkül? „Hátha, a mint elvettük a halált, nem marad semmi? Hátha az élet nem több a halálnak, mint a halál az életnek?”

A halál szempontjából az élet a formaprincípium; a pusztá halálért-levő lehetőség; „ahogy a halál formálja az életet, úgy az élet is formálja a halált: szolgálja a halált.” A halál az élet fantáziája – az élet a halál fantáziája. Egyik a másíknak matériája; egyik a másíknak formaprincípiuma. Első tekintésre nem tűnik szembe ez az egység; az ember többnyire az életet tekinti szubsztanciálisabbnak, az élet prioritásáról van meggyőződve. A „filozófiára érő” gondolat azonban a halál mind közvetlenebb ismeretéhez emelkedik fel. Az életben minden hangsúly, komoly szó a halál szava; „ez ad a logosnak reliefet és értéket; ... és vannak, a kik nemcsak a hangokat hallják: a silence meghallói a halál személyes ismerősei.” Hogyan adja meg a hangtalan az élő gondolat hangsúlyát? Mindaz, ami az életben nem a halálhoz tartozik, mesterkél, színjáték-szerű, nem tényleges: „festett függönyök, festett arcok, festett szenvedély, játszott pose, súlytalan lépés, hamisan dimenzionált idő...”

A halálhoz való viszonyulás lehet mindennapi vagy *tulajdonképpen*: ez kerül kifejtésre Heidegger egzisztenciális analitikájában⁴⁴, amelynek az *Encomiummal* analóg gondolatai: 1., hogy a halál magában az életben (jelenválólétben) gyökerezik: „A halál, amennyiben ‘van’, lényegszerűen mindenkor az enyém... A meghalásban megmutatkozik, hogy a halált ontológiailag a mindenkori enyémvalóság és az egzisztencia konstituálja.”; 2., hogy a halálhoz való előrefutás az autenticitás feltétele: „Az előrefutás nem más, mint a *legsajátabb*, legvégső lenni-tudás megértésének lehetősége, vagyis a *tulajdonképpen egzisztencia* lehetősége.”⁴⁵ Zalai eszmefuttatásának lényege ebbe az

irányba mutat, amennyiben a halálhoz még nem viszonyuló élet hangsúlytalanságát leplezi le, kiélezve a halál jelentőségét az emberi egzisztencia szempontjából, s élet és halál kölcsönviszonyát: „A halált nem engedhetjük el, mert elveszítjük az életet”; „az életet nem adhatjuk fel, mert megsemmisítjük a halált.” E szimmetrikus reláció rejtélyes lehet pusztán az élet felől tekintve; evidencia azonban annak, aki a halált éppoly közvetlenül ismeri, mint az életet, így a kettőt egységben képes látni.

Ez a szemléletmód kultúránk emberére nem jellemző; az „európai átlag” mély meggyőződése az élet prioritása a halállal szemben – összefüggésben az élet és az egyéniség kultuszával, illetve azzal, hogy az életbeli törekvések és tettek nem rendelkeznek az életen túlmutató reális kontextussal. Éppen ez jelenti az élet súlytalanságát: amíg a halál „súlyos lépése nem dobban e színpadi deszkán, csak a histriók bábjátéka az”; a halál figyelmen kívül hagyásával a tettnek nincs valódi komolysága. S éppígy illuzórikus mindaz, amit az élet a halálról mondani tud anélkül, hogy saját relatív nézőpontjából – az időbeliségből – kilépne, minthogy a halál „nincs az időben... minden ‘időn kívüli’, amit az élet fantáziája teremtett, fikció, tudatos csalás, egy örök vágy hypostasisa.” Az élet örök vágya saját örökkévalósága, vagyis az időnkivüliség – tehát a halál, „az egyetlen időn kívüli valóság: az örök vágy beteljesülése.” A halál az élet határa; mégis: az élet lehetősége arra, hogy időbeliségből kilépjen.

Az esszé kezdetén a gondolat *tárgya* a halál, de a szó még az életé; majd a szerző élet és halál szimmetrikus viszonyát mondja ki, mint két inkompenzurábilis, transzcendens *rendszer* egyensúlyát és harmóniáját; de ezután tovább lép innen is, a súlypontot a halálra helyezi át – az élet prioritásától a halál prioritásáig jutva el. A két rendszer egyensúlyának megállapítása a fogalom, az elmélet szintjén történik; Zalainál, mint megmutattuk, az elméleti megértés tendenciája, hogy önmagát a közvetlen (direkt) átélés irányában haladja meg. Ismeretfilozófiája, rendszerezéstana egy ponton mindig átfordul; nyelvezete ennek megfelelően költőibb és paradoxálisabb lesz – a kifejezett gondolkodás kevésbé érthető önmagában, szükség van arra, hogy a sokszor homályos, egyéni használatú terminusok mögött a megélt gondolatba behelyezkedjünk. Mindez mutatja, hogy Zalai filozófiájának szerves és a racionálistól nem elhatárolt része az, amit ő maga ‘őstapasztalatnak’ nevezett; ez utóbbi ugyanakkor egzakt gondolatainak továbbvitelét teszi lehetővé. Ahogy Révész Géza írja: Zalai „főleg arra törekedett, hogy a felmerülő kérdéseket élesen precizírozza, minden vonatkozásukban próbának vesse alá... Gondolati képei közül a legelvontabbakban is van valami bensőséges, megélt, ami teljesen az ő személyes életéből fakadt, és rá visszahatva teljes személyét átítatta.”⁴⁶

Az *Encomium Mortis* a halál súlyát érzékelteti az élet viszonylatában; ennek körülményéből bontakozik ki az élet és halál közti megélt reláció, miközben a két rendszer az emberben találkozik, kinek létét eredendően az átélés mélységeiben határozza meg. A gondolat tárgya fokozatosan az átélés tárgya lesz – illetve az átélés alánya, kinek legerendőbb vágya az örökkévalóság. A halál és élet most egyedül e misztikus vágy szinterei: „Talán nem is több; talán nem is más, mint az időn kívüli vágyának iránya”. – A vágy, ill. létszomj központba helyezése, miként az élet halál kontextusában való felfogása egyetemesen jellemző a Kelet filozófiájára, elsősorban a buddhizmusra, amelynek alapelvei Schopenhauer⁴⁷ műveiben tükröződnek – ez utóbbiak mindenképp hatással voltak Zalai gondolatvilágára⁴⁸. E tanítás egyik fő motívuma, hogy „az élet gyökere a sóvárgás (akarat)⁴⁹, az életben soha nem teljesíthető ‘elolthatatlan szomjúság’, ‘fékezhetetlen, csillapíthatatlan, teljesíthetetlen vágy’.” A teljesülés csak a vágy

ellobbanása, „a vágy megszűnése” lehet, vagyis a vágy dimenziójából való kilépés. Kelet evidenciája az élet és halál egysége, egymást feltételező mivolta is; a létesülés örvényében mindkettő szükségszerű; valóságuk áthatja egymás valóságát.

(Zárszó) Filozófia és pszichológia végzettségemnek megfelelően keresem az olyan területeket, amelyek e két tudomány metszetében találhatók. Ezen belül az „1900-as pillanat” különleges módon tanúskodik arról, hogy a filozófiától éppen függetlenné vált és önmagát természettudományként meghatározó lélektan mellett hogyan élt tovább a lélekről elméleti síkon értekező gondolkodás, illetve hogyan reagált ez a kísérleti pszichológia törekvéseire. A születő új diszciplína önmagán túlmutató hatással is rendelkezett: volt, aki számára úgy tűnt, hogy az empirikus lélektan minden más szellemi tudományok alapjául fog szolgálni. E nézet és ambíció ellen lépett fel az antipszichologista áramlat, mely főként a logika lélektantól való függetlenségét akarta bizonyítani. E bizonyítás nehézségeit, s az ellentábor érveit vettem szemügyre a *Logika és lélektan* című fejezetben.

A századforduló lélek-kutatásainak módszertani érdekessége továbbá, hogy James, Brentano, Zalai és Bergson többé-kevésbé még introspektív vizsgálódásokat is folytattak, amit fogalmi elemzésekkel egészítettek ki: s ha e kutatások ma már nem is minősülnek tudományosnak, eredményeik behatóbb elemzése forrásként szolgálhat jelenlegi munkáink számára. A jövőben ilyen alapokon tervezem az idő fogalmának, illetve az idő pszichikai megélésének, és a mindezek alapját képező agyi/neurobiológiai folyamatoknak vizsgálatát; mindezekhez számos előtanulmányt is végeztem, ami dolgozatom James és Bergson kapcsolatáról szóló részének idő-fejezetében vázlatosan már megmutatkozik.

Zalai Béla életművének feldolgozását azért tartottam és tartom lényegesnek, mert egyrészt igen sok jelentős korabeli irányzat konvergál írásaiban, másrészt teljesen eredeti vonalvezetést képvisel; mindkét, méltatói által sokszor hangsúlyozott vonás kiemelkedővé teszi a magyar filozófia történetében. Az életművön belül Zalai „korai” munkája (disszertációja) azért volt számomra leginkább vonzó, mert interdiszciplináris irányba tájékozódik: a filozófia körébe vonva a lélektani magyarázatot, ugyanakkor a kettő közti határokat is megállapítva, a logika és lélektan kapcsolatának kérdéséhez is hozzászól. E kérdést illetően, tegyük hozzá, még ma sincs egyezés: a korabeli álláspontok jórészt továbbra is jelen vannak. Két erős érv áll egymással szemben: az egyik a logika függetlenségének és általános érvényűségének evidenciájából indul ki, miként Husserl és követői; a másik viszont a természettudományokban egyre inkább tért hódító funkcionalista és adaptacionista eszméből – ahogy azt a pragmatikusok és gondolat-ökonómiát vallók tették. Utóbbi vonal evolucionizmusa alapján áll a kognitív pszichológia, noha a kérdést még ez sem tekinti lezártnak. Egyik vizsgálatuk ama ’centrális koherenciával’ kapcsolatos, mely az emberi észlelésben és megértésben egyaránt jelen van: igen egybehangzóan a Zalai-féle ’tudati rendszerezés’ és a jamesi kontextusteremtő percepció eszméjével.

A két tudomány – filozófia és lélektan – kutatásainak összevetése számomra nem azt jelenti, hogy egyik a másikra lenne visszavezethető: inkább elemzéseik párhuzamba állítását látom lehetségesnek, továbbá, hogy az egyikből nyert eredményeket a másiknak módszerével is megkíséreljük előállítani.

A tanulmány készítésével párhuzamosan kezdtem el másodmagammal James: *The Principles of Psychology*-jának, minden idők egyik legpregnansabb művének fordítását, amely azóta szintén elkészült.

BIBLIOGRÁFIA

- ÁRON LÁSZLÓ (1985): Az én és a halál Zalai Béla korai írásaiban, In: „*Számadás*”, ELTE
- ÁRON LÁSZLÓ (1982): *Edmund Husserl*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- BACSÓ BÉLA (1984): Zalai Béla filozófiai írásai elé, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 7–13.
- BALÁZS BÉLA: ‘Zalai Béla’, In: *Világ*, 1915. ápr. 21. VI. évf. 110. sz. 8.
- BELL, DAVID: Reference, Experience, and Intentionality, In: HAAPARANTA, L (ed.), (1994): *Mind, meaning...*, 185–209.
- BEÖTHY OTTÓ (1977): Zalai Béla. Egy pálya emlékezete, In: *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn*, szerk.: Kiss Endre, Nyíri J. Kristóf, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 211–236.
- BERGSON, HENRI (1990, reprint): *Idő és szabadság: tanulmányok eszméletünk közvetlen adatairól*, Universum reprint, Szeged
- BERGSON, HENRI (1972): *Mélanges*. Presses Universitaires de France, Paris
- BERGSON, HENRI (1970): *Œuvres*. Presses Universitaires de France, Paris
- BERGSON, HENRI (1987, reprint): *Teremtő fejlődés*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON (1993): Zalai Béla kiadatlan esszétörredéke a halálról: „*Encomium mortis*”. *Holmi*, 1. sz.
- BRENTANO, FRANZ (1981): Sensory and Noetic Consciousness, Psychology from an Empirical Standpoint III., Routledge & Kegan Paul, London and Henley
- DIENES VALÉRIA (1914): *A mai lélektan főbb irányai*. Haladás Könyvkiadó Vállalat, Budapest
- FÉKETE ÉVA, KARÁDI ÉVA (szerk., 1981): *Lukács György levelezése (1902–17)*. Magvető, Budapest
- FLOURNOY, THÉODORE (1917): *William James filozófiája*. A. M. E. K. Dsz. Kiadóvállalata, Budapest
- FOGARASI BÉLA (1915): Zalai Béla – In memoriam, *Athenaeum*, 4. sz.; külön lenyomatban: 1916, a Szerző különkiadása.
- FÖLLESDAL, DAGFIN (1994): Husserl and Frege: A Contribution to Elucidating the Origins of Phenomenological Philosophy, In: *Mind, meaning...*, 3–47.
- GAUCHOTTE, PIERRE (1992): *Le pragmatisme*. Presses Universitaires de France, Paris
- HAUSER ARNOLD (1978): *Találkozásaim Lukács Györggyel*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- HAAPARANTA, LEILA (ED., 1994): *Mind, Meaning and Mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege*, Kluwer Academic Publishers
- HEIDEGGER, MARTIN (1989): *Lét és idő*. Gondolat, Budapest
- HELL JUDIT, LENDVAI L. FERENC, PERECZ LÁSZLÓ (2000): *Magyar filozófia a XX. században*. Első rész, Áron Kiadó, Budapest
- JAMES, WILLIAM (1999): ‘La Notion de Conscience, fin’; In: *Philosophie, Numéro 64*
- JAMES, WILLIAM (1975): *Pragmatism*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England
- JAMES, WILLIAM (1983): *The Principles of Psychology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England
- KARÁDI ÉVA, VEZÉR ERZSÉBET (szerk., 1980): *A Vásárnap Kőr*. Dokumentumok, Gondolat, Budapest
- KELEMEN JÁNOS (1981): *Benedetto Croce*. Kossuth Kiadó, Budapest
- KISS ENDRE (1982): Az etikai rendszerezésről (Zalai Béla), In: *A világnézet kora*, Akadémiai Kiadó, Budapest
- KÖNCZEI GYÖRGY (1983): *Egy elfeledett filozófus: Zalai Béla*. Szerk., bev., jegyz. Könczei György; Közgazdaságtudományi Egyetem Rajk László Szakkollégium, Budapest
- KUSCH, MARTIN: The Criticism of Husserl’s Arguments against Psychologism in German Philosophy 1901–1920, In: HAAPARANTA, L (ed), (1994): *Mind, meaning and mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege*. Kluwer Academic Publishers
- LAPOUADE, DAVID (1999): William James, *Philosophie*, 15–30.
- LÉNÁRD FERENC (1989): *A lélektan útjai*. Akadémiai Kiadó Reprint Sorozata, Franklin-társulat Budapest
- MEZEI BALÁZS (1994): Pszichologista volt-e Franz Brentano?, In: *Brentano: Az erkölcsi ismeret eredete*. Kossuth Kiadó, Budapest
- MILL, JOHN STUART (1843): *The System of Logic*. Trübner, London
- NAGY BARNA: *Zalai Béla gondolatvilága*. Kézirat (Bacsó Béla jegyzetei alapján)
- NOVÁK ZOLTÁN (1979): *A Vásárnap Társaság*. Kossuth Kiadó, Budapest
- NYÍRI J. KRISTÓF (1977): Az impresszionizmus osztrák filozófiája. Mach és Mauthner. *Valóság*, 2. sz., 45–55.
- NYÍRI J. KRISTÓF (1972): Nemlétezők csillagfényénél. A platonizáló antipszichologizmus értelmezéséhez. *Világosság*, 8/9. sz., 464–473.
- PALÁGYI MENYHÉRT (1904): *Az ismerettan alapvetése*. Athenaeum, Budapest

- PLÉH CSABA (2000): *A lélektan története*. Osiris, Budapest
- RÁBA GYÖRGY (1981): *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest
- RÉVÉSZ GÉZA: ‘Dr. Béla Zalai; Ein ungarischer Philosoph in russischer Kriegsgefangenschaft gestorben’, In: *Pester Lloyd Morgenblatt*, 1915. márc. 29. 62. évf. 88. sz.
- RUSSELL, BERTRAND (1994): *A nyugati filozófia fejlődése*. Göncöl Kiadó, Budapest
- RUSSELL, BERTRAND (1968): *Filozófiai fejlődésem*. Gondolat kiadó, Budapest
- SÁNDOR PÁL (1973): *A magyar filozófia története 1900–1945*. Magvető Kiadó, Budapest
- SÁNDOR PÁL (1967): *Henri Bergson filozófiája*. Gondolat kiadó, Budapest
- SCHOPENHAUER, ARTHUR: *Szerelm, élet, halál – Életbölcseesség*. Göncöl Kiadó, Bp.
- SIMONOVITS ANNA (1982): Palágyi Menyhért filozófiai nézetei, In: *A magyar filozófiai gondolkodás a század-élon*. Szerk.: Kiss Endre, Nyíri J. Kristóf; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 121–155.
- SMITH, BARRY: Husserl’s Theory of Meaning and Reference, In: HAAPARANTA, L (ed), (1994): *Mind, meaning and mathematics: essays on the philosophical views of Husserl and Frege*. Kluwer Academic Publishers
- SMITH, BARRY (1987): Zalai Béla és a tiszta lét metafizikája, *Magyar Filozófiai Szemle*, XXXI. évf. 13. sz.
- SZILASI VILMOS (1919): ‘A tudati rendszerezés elméletéről’, In: Alexander Bernát (szerk.): *A Magyar Filozófiai Társaság Könyvtára, 2. füzet*
- TITCHENER, EDWARD BRADFORD (1983): A gondolkodás kísérleti pszichológiája, In: Pléh (szerk.): *Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény*. Tankönyvkiadó, Budapest
- TRIKÁL JÓZSEF (1912): *William James bölcselete*. Athenaeum, Budapest
- WORMS, FRÉDÉRIC (1999): James et Bergson, lectures croisées, *Philosophie*, 54–68.
- WUNDT, WILHELM (1898): *A lélektan alapvonalai*. Franklin Társulat, Budapest
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A közvetlen tapasztalás összefüggés-rendszere, In: *A rendszerek általános elmélete*. Gondolat, Budapest, 43–114.
- ZALAI BÉLA (1905/1984): A metafizika, mint perszeveráló szükségletek szimbolikus összegzése, In: *A rendszerek...*, 34–42.
- ZALAI BÉLA (1911/1984): A realitás-fogalom típusairól, In: *A rendszerek...*, 128–182.
- ZALAI BÉLA (1913-1914/1984): A rendszerek általános elmélete, In: *A rendszerek...*, 316–467.
- ZALAI BÉLA (1910/1984): Etikai rendszerezés, In: *A rendszerek...*, 115–127.
- ZALAI BÉLA (1912/1984): Tárgyelméleti vizsgálódások, In: *A rendszerek...*, 224–315.

JEGYZETEK

- 1 K.T.Ö.R., 43–44. o.
- 2 I. m. 43. o.
- 3 Uo.
- 4 G. Heymans: *Die Gesetze und Elemente des Wissenschaftlichen Denkens*, Barth, Leipzig, 1905, s. 33; id.: Kusch: *Psychologism*, p. 58., in: L. Haaparanta (ed.): *Mind, Meaning and Mathematic*, Dordrecht, Kluwer 1994. pp. 51–83.
- 5 W. Jerusalem: *Der kritische Idealismus und die Reine Logik. Ein Ruf im Streite*, Braumüller, Wien und Leipzig, 1905, s. 103.; id.: Kusch, p. 58.
- 6 C. Sigwart: *Logik*, vierte, durchgesehene Auflage, besorgt von H. Maier, Mohr, Tübingen, 1921, s. 24; id.: Kusch, p. 59.
- 7 E. Dürr: ‘Über die Frage des Abhängigkeitsverhältnisses der Logik von der Psychologie’, *Archiv für die gesammte Psychologie I*, 1903, s. 14; id. Kusch, p. 59.
- 8 Mezei Balázs: ‘Pszichologista volt-e Franz Brentano?’, 1994, 10. o., in: Brentano: *Az erkölcsi ismeret eredete*, Kossuth Kiadó, Bp.
- 9 M. Schlick: ‘Das Wesen der Wahrheit nach der modernen Logik’, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* 27, 1910, s. 410; id.: Kusch, p. 57.
- 10 Mezei Balázs: *Pszichologista volt-e...*, 7. o.
- 11 I. m. 10. o.
- 12 Pléh Csaba: *A lélektan története*, Osiris, 2000, 338. o.
- 13 I. m. 339. o.
- 14 Brentano nem Husserl ellenében és a szkepticizmus védelmében írja ezeket, csupán számot vet a szkepticizmus lehetséges érveivel, mielőtt a belső észlelés evidenciáját állítaná. Vö. F. Brentano: *Sensory and Noetic Consciousness, Psychology from an Empirical Standpoint III.*, 1981, Routledge & Kegan Paul, London and Henley, p. 3.
- 15 H. Aschkenasy: ‘Zur Kritik des Relativismus in der Erkenntnistheorie’, *Archiv für systematische Philosophie* XV, 1909, s. 397; id.: Kusch, p. 64.
- 16 Melchior Palágyi: *Der Streit der Psychologisten und Formalisten in der modernen Logik*, 1902, id.: Simonovits, 1982, 135. o.
- 17 Palágyi Menyhért: *Az ismerettan alapvetése*, Athenaeum, Budapest, 1904, 1–2. o.

- 18 C. Sigwart: *Logik...*, 1921, s. 23; id.: Kusch, p. 66.
- 19 W. Wundt: *Psychologismus und Logizismus, Kleine Schriften*, 1. Bd., Engelmann, Leipzig, 1910, s. 623–25, id.: Kusch, p. 71.
- 20 J. Schultz: Ueber die Fundamente der Formalen Logik, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie* 27, 1903, s. 28, id.: Kusch, p. 72.
- 21 M. Schlick: Das Wesen..., 1910, s. 415, id.: Kusch, p. 72–73.
- 22 D. Føllesdal, 1994, p. 38, in: Haaparanta (ed.): *Mind, Meaning...*, pp. 3–47.
- 23 J. S. Mill: *The System of Logic*, 1843, Trübner, London, p. 573.
- 24 Ernst Mach, 1886; id.: Nyíri J. Kristóf: Az impresszionizmus osztrák filozófiája. Mach és Mauthner, in: *Valóság*, 1977, 2. sz. 47. o.
- 25 Vö. Beöthy Ottó: *Zalai Béla...*
- 26 *R.Á.E.*, 435. o.
- 27 Vö. *A.R.T.*, 129. o.
- 28 W. Jerusalem: *Der kritische Idealismus...*, 1905, s. 97–98, id.: Kusch, p. 74.
- 29 William James: 'La Notion de Conscience, fin'; In: *Philosophie, Numéro 64*.
- 30 H. S. Thayer: Introduction, In: William James: *Pragmatism*, 1975. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England.
- 31 Vö. Bertrand Russell: *A nyugati filozófia fejlődése*, Göncöl, Bp., 1994, 662–663. o.
- 32 B. Russell: *Filozófiai fejlődésem*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1968, 247. o.
- 33 Henri Bergson: Sur le pragmatisme de William James; Vérité et réalité, In: *La pensée et le mouvant*, p. 251.; *Œuvres*, pp. 1449–1450.
- 34 I. m., p. 247.; *Œuvres*, p. 1447.
- 35 P. Gauchotte: *Le Pragmatisme*, Presses Universitaires de France, 1992, p. 86.
- 36 Nagy Barna: *Zalai Béla...*, I. 4. o.
- 37 I. m. 12. o.
- 38 I. m. 2. o.
- 39 I. m. 19. o.
- 40 *K.T.Ö.R.*, 43. o.
- 41 *R.Á.E.*, 453. o.
- 42 I. m. 410. o.
- 43 Zalai Béla kiadatlan esszétöredéke a halálról; az 1984-ben kiadott gyűjteményes kötet nem tartalmazza, s Beöthy Ottó Zalai Béla pályaképezéshez fűzött műjegyzéke sem tesz róla említést. Autográf kézirat a ELTE könyvtára kéziratárában található; a két lap mindkét oldalán a szerző által számozott négy oldal folytatása valószínűleg nem készült el, vagy ha létezik a teljes szöveg, akkor mindez ideig ismeretlen. (F 69/m raktári jelzet alatt, Zalai Béla hagyatékában.) Az esszéről először Áron László értekezésében olvashatunk (Áron László: *Az én és a halál Zalai Béla korai írásaiban*, In: Szamadás, ELTE, 1985), amely az életművön belül, a korai írások között helyezi el, kiemelve az irracionális jelenlétének szükségességét a racionális elméletben, s a halál és élet kölcsönös, a szerkezet problémájához vezető anyagforma kapcsolatát. Megjelenése: *Holmi*, 1993. I. 100–102. o., Bogoly József Ágoston bevezető keletkezés- és hatástörténeti tanulmányával.
- 44 Vö. Martin Heidegger: *Lét és idő*, Gondolat, Bp., 1989. II. szakasz I. feje.: A jelenlét lehetséges egészlete és a halálhoz viszonyuló lét, 409–453. o.
- 45 I. m. 447. és 725. o.
- 46 Révész Géza: 'Dr. Béla Zalai; Ein ungarischer Philosoph in russischer Kriegsgefangenschaft gestorben', In: *Pester Lloyd Morgenblatt*, 1915. márc. 29. 62. évf. 88. sz. 6. o.
- 47 Vö. Schopenhauer: A halálról, In: *Szerelmem, élet, halál – Életbölcesség*, Göncöl Kiadó, Bp., 21–71. o.
- 48 Schopenhauer filozófiájáról Zalai különböző műveiben tesz említést; Vö. *A metafizika...*, 40. o.; *Tárgyelmeleti vizsgálódások*, 255. és 261–262. o.
- 49 Vö. Schopenhauer, 24. o.: „Az élethez való akarat az ember legbensőbb lényege.”

Népmeséink az értékszociológia kontextusában: A mitopoétikus világkép kognitív nyelvészeti megalapozottsága a *Fehérlófiában*

(*Az olvasás válsága/váltása?*) A 21. századot jellemző általános kulturális, értékrend-beli válság (Pongrácz, 2011) sokkhatásként hat az olvasásra, a gyerekek olvasóvá nevelésének kérdésére is. Négy európai országot vizsgáló kutatásában Pongrácz általános tendenciaként kezeli az értékek válságát: „az értékstruktúra változása világszerte foglalkoztatja a szociológusokat; a hatvanas/hetvenes években elkezdődött, és azóta is lendületben lévő érték-szociológiai kutatások nemegyszer az értékek válságára hívták/hívják fel a figyelmet.” (Pongrácz, 1994)

A tudományok viszonylagos tanácstalansága, hogy miként közelítsen az olvasás, a könyv jelenkori válságához, számos interdiszciplináris kérdést vet fel. Sokszor felmerül a kérdés, hogy miért (nem) olvas a gyermek, *válságban vagy csak váltásban* van-e az olvasás, kinek a dolga az olvasóvá nevelés, az olvasástanítás, a könyv megszerettetése. (Szávai, 2010)

Több kutatás foglalkozik a *családi literáció* fogalmával egybekötött kulturális szocializációval, melyet az iskolai közegen túl elsősorban az otthoni adottságok és feltételek alapoznak meg (Gasparicsné, 2010). „*Az olvasóvá válás kérdése az iskolába járás előtt dől el*” – véli Robert Escarpit francia irodalomszociológus. (Gereben, 1992)

A *nevelési szokásokba ágyazott olvasásshociológiai kutatás* indokoltsága mellett szól, hogy az iskolába lépő gyerekek között, fejlettségüket tekintve nagy különbségek vannak, melyek összefüggenek a szülők iskolai végzettségével, a család szociális-kulturális helyzetével, családmmodelljével (Nagy, 1979). Korábbi kutatásokból tudjuk (Taylor, D. 1981, Nagy A, 1984), hogy „a gyerekek olvasási kedve jórészt a szülői házban látott identifikációs kulcsszemélyiségektől átvett, többgenerációs minták „átörökítése” révén alakul ki” – lásd Nagy Attila *Keresik életük értelmét?*

Az alábbiakban egy népmese kognitív nyelvészeti elemzésén keresztül elsőként azt szándékozom bizonyítani, hogy a szülő-gyermek interakción alapuló koragyermekkorai mesélés kontextusa mögött egyetlen mesében is számos lehetséges kultúra- és értékközvetítő funkció lép életbe, másrészt, hogy mennyire elementáris erővel bír a mesei szövegalkotás és téri dimenziók szemantikája a koragyermekkorai világlátás alakítására, az egészséges szocializációs minták megalapozására.

(*A Fehérlófia mitopoétikus jelentésrétegei*) Bevezetőül Pléh Csaba gondolatait citálnám elemzésem élére: „A téri kifejezések jól körülírt grammatikai és lexikai mezőt alkotnak. Ezáltal az illeszkedés gondolat és nyelv között szisztematikusan mintegy dimenzionálisan vizsgálható. A téri kifejezésrendszernek vizsgálatára pedig a magyar nyelv nagyon alkalmas, mert a kognitív és nyelvi mozzanatok meghatározó szerepe jól összevethető benne.” (Pléh, 2001)

És mennyire igaz a fenti állítás népmeséink egyszerűségében is motivált, koncentrált nyelvvezetere. Ezért a téri, időbeli kifejezésrendszer dimenzionális vizsgálatára egy magyar népmesét választottam elemzésre.

Pap Gábor művészettörténész gondolataival élve szöveges emlékeink világmodellezési maximumát, egyetemenességét leginkább népmeséink színvonalán érhetjük el. Azok misztikussága, holisztikus jellege pedig önkéntelenül elindít bennünket metaforikus,

átétes, absztrakt dimenzióban járni be a hőssel együtt a nyelv, a mesék és egyben saját világunkat. Ezen mitopoétikus dimenzióban pedig tucatjával találunk metaforákat, jelentésátviteleket, antropomorfizált megnevezéseket, hiszen a mitikus milióban egy a föld az éggel, az idő a térrel, így egy a tér a benne lakó szellemmel is. (Pap, 1984) Hamvas Béla szerint öt *géniusz loci* (Hamvas, 1988) szövi át minduntalan a magyar ember életterét, úgy a konkrét mint az absztrakt, morális és fizikális, nyelvi síkon egyaránt. Úgy régen, az archaikus ember idejében, mint ma.

A tér éppen ezért nem csupán eszköze az emberi életnek, hanem sokkal inkább annak strukturalista értelemben vett formája, amelyben ha élni óhajt az ember, felveszi annak reguláit, a táj arcát.

Minden ember, mely harmóniába lépni vágyik az öt meghatározó világgal, saját magával is békességben élni vágyó archaikus ember, valódi kereső mesehős, aki a mesék kozmikus üdvtörténetét saját gondolkodása, nyelve által minden vonatkozásban a mindennapjaiban is megélheti. És ha arra gondolunk, hogy nincs az a porszem, mely ne az otthonba kívánna visszatérni – ismét Hamvas szavaival élve –, akkor felismerjük magunkban a mesék kereső, kozmikus igazságokra éhes hőstét, Fehérlófiát. (Hamvas, 1985)

A világ antropomorfizálása épp e tényben keresendő, hisz az ember a valóság megszemélyesítése révén tudja megmagyarázni önmagát és szerepét, helyét, hovatartozását, azáltal, hogy a természetet önmaga megszemélyesítéseként éli meg.

„A megszemélyesítés itt nem egyedi metafora, hanem a szimbólum sajátos, méghozzá tartalmilag leggazdagabb formája. Ezekben a szimbolikus megszemélyesítésekben a jelölt világ, vagyis a valóság, amely a szimbólum mögött rejlik, él és személyisége van” – mondja találoan Tokarjev. (Tokarjev, 1988)

Hogy miként szándékozom az általam választott népmesében – ezáltal mitikus tudatunkban – az élő világ személyiségét kibontani a mese nyelvi elemzése által, azt a következő elméleti rendszerek ismertetése által vázolom.

Leonard Talmy tanulmányában két alkategóriáját vizsgálja a nyelvnek. Ezek egyike a lexikális elemrendszerrel operáló, nyílt osztályú makrokozmosz rendszer, mely főnevek, melléknévek, igék tőszóit foglalja magába, majd a második a nyelv mikrokozmosz rendszere, finomsztruktúrája, mely főleg prepozíciók által teszi strukturálttá, jóval komplexebbé gondolatainkat. A nyelv ezen mikrokozmosz rendszere segít nekünk abban, hogy viszonyulásunkat környezetünkhöz egyértelművé tegyük.

„A magyarban az igekötőknek talán a legfontosabb szemantikai szerepe éppen az, hogy megjelenítse, explicitte tegye a nyelvi világ térstruktúrájában való elmozdulásokat” – mondja hasonlóképpen Szilágyi N. Sándor. (Szilágyi, 1996)

Talmy és Szilágyi *Hogyan teremtünk világot?* című munkájában kifejtett rendszerezését követve ezen népmese elemzése során a rendelkezésemre álló szöveg finomsztruktúráját igyekszem górcső alá helyezni, néhol szükségszerűen a viszonzókat tartalmazó finomsztruktúrán túl a nyílt osztályú lexikális elemrendszert is vizsgálódom a tárgyává teszem, hogy a mesében megnyilvánuló mitopoétikus világgépünket nyelvi vetületében átfogóan vizsgálhassam.

Kezdjük mindjárt a mese címében szereplő *ló* nemes képzetével. Amikor mellérendeltetett a *fehér* színnév is, mint akcidencia, akkor nemes attribútumai még inkább kiéleződnek a szubsztanciának, hiszen a fehér kísérő információ lesz. Így a mesecím azzal a biztos nyelvi kategorizációval él, mely a magyar népmesékben szereplő, hőst segítő táltoslót jelöl, a földöntúli hatalmak megtestesülését, „aki” a táltos egyik formája. A fehér szín ugyanis az *osztatlan fényvel* konvergál, a *magasság* képzetével, a *világosság, átláthatóság, ragyogás fentről jövő*, vertikális világ tengelyen

mindenképpen *felső* értéket képviselő, *pozitív* erővel, ezért annak karnációja. Erő, hiszen ami ragyogó, tiszta, az a szolidáris értékek vonzásának elve szerint aktivitását tekintve tevékeny minőségű.

Így a *fehér ló* értékjelentése a legnagyobb mértékben pozitívvá lesz. Noha a ló denotatív jelentése egy állatot fed, a mese kontextusában beszélő, emberfiat szülő, szakrális szimbólum. A tulajdonképpeni cím azonban az ezen lény gyermekéről, fiáról szól. E komplex összetétel az ember és állat közös származásának hitét tömöríti: a totem eredet-mítosz elemeit, az őstisztelet előképét, az emberi és állati lét közötti határ elmosódását. Ahogyan a mítoszok kezdete mindig determinatív azok alakulására nézve, úgy lesz döntő ezen népmesében is a hős nemes geneológiája. Fehérlófia így a pozitív értékdimenziót fogja képviselni a mese cselekménye során, úgy erkölcsi, mint szellemi, hierarchiai, mennyiségi, minőségi szempontból, ahogy azt a következőkben látni fogjuk.

A címben példáját látjuk az ember világhoz való viszonyulásának kétarcúságának, hiszen a racionális, megismerő viszonyuláson túl érvényre jut az értékelő, nem racionális szemlélet is, a népmesék mitopoétikus valósága, ahol a tér maga az idő, az ember maga az állat, maga a világ, csupa egyetlen összefüggés. Ezt az összefüggést biztosító olvasatot pedig nem lehet a hétköznapi konkrét értelmezésükjén elérni.

Mindezt már a mese elején alátámasztja a mesélő azon intenciója, hogy a történet az Óperencián túlra, messze helyezze. A *túl* régiója ugyanis szemmel nem látható, küszöbön túli, akár az élet vizén túli *félelmetes* part, ahová ember a realitásokhoz hűen nem tud belépni, csak ha elvonatkoztat, révül a mesehős alteregójaként.

A fehér ló (a szolidáris értékek vonzásának elve szerint *jóságos*, hisz *fehér*, azért is, mert *anya*, *beszél is*, *szoptatja*, *neveli gyermekét*) fiát beavatandó egy fát mutat neki. Ez a *fa* „az a nagy fa” kontextusban szerepel, ezért ezen jól irányzott grammatikai kategorizáció egyszersmind utal annak egyediségére, nagyszerűségére is. Hiszen ami határozott névelővel, „*nagy*” jelzővel van illetve, az több, mint közönséges.

„A világfa a mitológiai rendszerek szervezője, struktúrája, paramétere, melyen az alapvető szemantikai ellentétpárok két oldalán vertikálisan emelkedő fokozatokként (növény, állat, ember) sorakoznak. A függőleges paraméter ad lehetőséget a genealógiák elrendezésére és áttekintésére, a vízszintes struktúra a világ tárgyainak elrendezésére. A világfa mint rendező elv választja el a kozmikus világot a kaotikus világtól.” Szepes Erika így összegezi summásan a világfa szerepét, mint a mitopoétikus világ „köldökét”. (Szepes, 2006)

A mesében akkor értjük meg elsőként a fa megkülönböztetett szerepét, jelentését, amikor a fiú vertikális tengelyen való felfele haladását beavatási rituáléként ismerjük fel a szavak világa mögött.

A *fel*mászással, és a kéreg *lehúzásával* ugyanis a legény nem bizonyított egyebet, mint azt, hogy *ereje* most már a világon (a fel, majd le a teljes világtengelyt ábrázolván) létező legnagyobb erő, anyja elhagyhatja őt, hisz megmászta a tulajdonképpeni világfát, *ébersége* ezután permanens állapot. A fenti régióval, a *fel* kötőszóval ugyanis a magyar nyelv működésében tendencia az *éberség*, *elevenség*, *jóság*, *magasztosság* képzetét azonosítani.

Mágikus olvasatban ez annyit tesz, a népmese hősének „*elég*” ereje van programját betölteni, amiért a világra jött. Az *elég* szavunk ebben a kontextusban pedig a minden nemes igényeket kielégítő, járható *középut*, a Tao jelentéssíkjaival áll konstellációban.

Amint beavatását megkapja, „világra megy”. *Aktív*, *cselekvő* – ezáltal egyre pozitívabb érzelmi töltettel rendelkezik neve, személye – lényvé válik, elhagyja a védő burkot, a nem világot jelentő otthoni régiót, és mintegy *rálép* a világra.

Bátorságaról elsőként akkor tesz tanúbizonyságot, amikor „*előtalál* egy rengeteg erdőt, *abba be* is megy.” Hiszen a *kerek erdő* mandalaszerű zártsága veszélyeket sugall a *kívül*rekedtnek, előre nem látható, elzárt teret.

A közelben megvalósuló tárgyak érzelmi töltete serkentőbb, aktívabb, mint a távoliaké, sőt, ha félelmet sugároznak magukból, akkor nagyobb a kihívás azok legyőzésére, hisz annál nagyobb a dicsőség leigázásukkor.

Ha már „*előtalálta*”, „*abba be* is megy” – szól a mesében. Elöl van tehát az erdő (közel hozzá, ezért késztetést is érez a közelit megszemlélni, ám ugyanakkor szembenézni a sorssal, a „rengeteggel” is egyben), ahová *betér*, majd *odabent* „*bódorog*”. Hangulatfestő szavunk nagyon találóan jellemzi a révülő hős éppeni céljavesztettségét. A *bódorog* szóban ugyanis van egy olyan érzelmi töltet, egy afféle szárnalmas minőség, ami *negatív, passzív* erőviszonyokat enged mozgatni. A hős itt érezhetően *boldogtalan*, míg nem egy „emberhez ér”, aki a „legerősebb fákat is úgy nyútte, mint más ember a kendert”. Az ember, akit megközelít, *kutyá*-nak szólítja, majd *megvere*szik vele. Miután meggyőződik vetélytársa *magasabb* értékeiről, azt mondja neki: „tegyük *össze* kenyerünket, végy *be* szolgálatodba.”

A nyelvünkben történő világ térstruktúrájában való elmozdulásokat a fenti igekötők és lexikális elemek csodálatosan jelenítik meg mintegy leképezve a mögöttük pulzáló kognitív értéksíkokat. A nyelvünk allegorikussága, metaforikussága révén a mese itt egy igazi sámánharcot vetít elénk, ahol a világfát megmászó hős ténylegesen elnyeri a sámán attribútumait, hiszen az ellenfél szemében a kezdeti *kutya* néven szólított, *negatív* értéktartománnyal azonosított hős *gazdává* *magasodik*.

Egyszermind *kiteljesedett kör* formában látja őt az ellenfél, ahová tartozni, ahová betársulni *jó* lenne. Az *össze* és *be* igekötők az *áldásos* együvé tartozás, a szövetségben rejlő erő nyelvre eső vetületei. A *kenyér* szövetsége, a *tápláló* elemek egyesítése szintén *pozitív* jelentéssíkon való egyesülést, *szerelemegosztást*, *erőnövelést* fed.

A hős útja során három segítőre tesz szert, Fanyüvőre, Kőmorzsolóra és Vasgyűrűra, kikkel a fentihez hasonló módon vív meg az elismerésért. A megvívás az *ellenétek* párviadalának ősprincípiumát vetíti ekkor elénk, mely kétségtelenül a mítoszok duális szerveződésének, őshitünk alapjának nyelvi modellezése.

A mese szemantikai univerzuma e ponton is megfelel a valóság univerzumának, hiszen az *érdemmel* diadalmaskodó hős nagy *tekintélynek* örvend a fizikai valóságban is, kinek vonzáskörébe sokan szívesen tartoznának, mivel *csodálói*.

A következő mesei momentum az egyesülés, szövetségkötés után a letelepedés, *honfoglalás*: „Amint tovább mennek, mendegélnek, *rájok* esteledett, *megtelepedtek*, *kunyhót* csináltak.” A letelepedést pedig az *este* érkezte tette szükségessé, amely *rájuk* szállt. Az *este*, sötétség, fekete a színek hierarchiájában kognitív tartalma miatt, az egyetemes használatban *alul* van, melyen a fény, a fent elemzett fehér minőség uralkodik. A fent-lent térdimenzió vertikális szerveződése ezen archaikus kontextusban szintén érvényesül, hiszen a *lent* itt az ember tartózkodásának a birodalma (viszonyítási alapként véve a *fenti* eget), ahová a fénytelenység, az *este* *leszállhat*. Mivel az *este* egyszermind *kiismerhetetlen*, *félelmetes* napszak, ezért van szükség a megtelepedésre, kunyhó készítésére. A *megtelepedés* igekötője a *közelférközést*, közeli térdimenziótól függést jelent, a gyökeret eresztés kontextusát vonja magába. A *kunyhó* pedig az óvó búra, a megtartó mandala egy szimbóluma, melyhez *nyugalmi*, *meghitt* értékjelentés társul. Főként itt, mivel a sötét ridegséggel kerül kontraszthatásba.

Másnap míg a csapat elment vadászni, Fanyűvő *otthon* maradt kását *főzni*. A következő napokon meg Kőmorzsoló és Vasgyúró maradtak *otthon*. Amint a főzésnek nekifogtak, mindegyiknek megjelent a kis gonosz *ördög*, Hétszűnyű Kapanyányimonyók, és elvette kásájukat. A mesehős mitikus származásának reminiszenciái ekkor is felszínre hozódnak, ugyanis azon a napon, amikor ő főzte a kását, megleckéztette a gonosz manót. A kisember személyéhez, láthatjuk, olyan attribútumok tapadnak a használatban, mint *gonosz*, *agyafürt*, *ördögi*, hiszen éppen a *magas*, *dalia* vitézek által képviselt abszolút pólus ellentéte. A meséből ekkor kisejlik az a mitikus koncepció is, miszerint a nagy erejű hősök egyszersmind *jó étvágyúak*, akik az együttvést ősi, mágikus rituáléként élük meg, hiszen a bográcsban fővő étel az alkímiai edényben fortyogó öt elem egyvelege. Ezáltal a *főzés* szavunk, cselekedetünk mögött teremtési intenciót, mindent egyesítő alkotó szándékot kell feltételeznünk a nyelven túli kognícióban. Hisz az effajta teremtés a mindennapok síkján is csak akkor érvényesül teljes értékűen, ha a szakács *a lelkét is belefőzi az ételbe*.

A főzés azontúl, hogy teremtő cselekedet, *kapuként* is szolgál két világ között, amiért a kis ördög elindítja Fehérlófiát a másvilágot is megjárni. Hisz az étel miatt üldözött manó vezeti el őket az *alvilág* bejáratához.

A mitológiai tér, a sámán kozmogónia szintén érzékelhető az *alvilág*, az oda vezető *lyuk* képzetén keresztül, melyet megjárni csak a sámán, a *bátor* fokmérőjű, *igazságos* hős tud. A próba, mely itt szintén rá vár, *bátorságát*, *rátermettségét* hivatott ismét igazolni. Hisz a szolidáris értékek vonzása szerint a mitopoétikában, akár a nyelv rendszerében az igaz hős évekig táltostején növekvő, *bátor*, *férfias*, *erős*, *bölcs*, *pozitív* tulajdonságok legjavát birtokló teremtés. Magában a *nemes* szóban is benne rejlik a nembeli tökéletesség vonzata, a férfiu nem jellege szerinti teljes jellem, mely Fehérlófia teljes szellemét átítaja.

Az *alvilág*ba való leereszkedést követően „*széjjelnéz*” odalent, „*kódorog előre-hátra*”, mígnem megtalálja a manót, akin bosszút is áll. A *széjjel* kötőszó a táj ismeretlenségét tanúsítja, a benne való eligazodás vágyát a tájékozódás végett. Hisz a jó tájékozódás sem mindenki jellemzője az absztrakt világban, itt csak az tud eligazodni igazán, aki rendben él saját bensőjével. Az *előre-hátra kódorgás* szintén a mindenség megismeréséért tett erőfeszítés, az aktív hős pozitív indíttatásának záloga.

Amint továbbmegy a megbüntetett manótól, „*előtalál egy várt rézmezővel, rézerdővel körülvéve*.” Az *elő* kötőszó itt ismét a megtalálás pozitív, emberközeli élményét teszi nyelvi szuggesztívebbé. A rézerdő és rézmező által *körülve*t tartomány pedig kétségtelenül egy értékes, megközelítésében körülményes terület nyelvi előképe. A várba behatolás pedig a hős férfiaságának fallikus fokmérőjének mitikus tromfja.

Ilyen dimenziókban azonban „még a *madár* sem jár” – mondja a királylány, aki nagyon megijedt a *felvilági* ember láttán – érdemes megjegyezni a relatív viszonyokat: az *alvilág*ban a *fent* az emberek megszokott életterére utal, amely az emberi világ síkjában lent van az éghez képest. A *madár* főnév mögött ott rejlik ekkor az a külvilági tapasztalat, hogy az a lény bármely létsíkon otthonosan mozog, hisz szárnyaival mérhetetlen távolságokat tud áthidalni, mi több, beszélő, emberi jegyeket hord magán, mely azt még inkább a fenti értékdimenzióba tagolja (mennyei pozitív fokmérő lévén a távolságok megtétele, a táplálék mennyisége, melyet bevisz, minőségi lévén becsületessége, emberi beszéde). A *sárkány*, mint az *alvilág démoni*, *gonosz*, *rossz* princípiuma, szellemlakója nem hiányozhat ezen ősi világmodellünk egyetemességét tükröző meséinkből sem. A duális világmodell törvényszerűségében a Fehérlófiával ellentétes pólus reprezentációja, aki az értékskálán az abszolút lent dimenzióját képviseli.

A keresés következő stációjában *ezüsttel* övezett várban várja egy még szebb királylány a megmentőt, kinek még hatalmasabb sárkány az elrablója. A harmadik lány pedig *arany*erőddel van körülvéve, az ő sárkányának meg egyenesen tizenkét feje van szemben a másik kettő hat, illetve egy fejével.

A **gradáció**, a félelem intenzívebbé válása mind a hős *elhivatottságát* szándékszik alátámasztani, annak *méltóságát* a győzelemre. A szolidarizáló értékek egymás vonzássába kerülnek úgy nyelvi síkon, mint a gondolat terén, hisz a **réz** minőségű lány szép, öröje egyfejű, és megijed, amint meglátja a felvilágít. De a második lány erdeje már **ezüst**, ura hatfejű, szépsége még nagyobb előző testvérénél, és egyenesen rákiált az ijedség után megmentőjére. A harmadik stációban az indulatok egyre intenzívebbé válásával párhuzamosan a nyelvi szféra elemei is egyre árnyaltabbak, komplexebbek lesznek. Itt a lány tere **arannyal** jellemzett, szépsége bámulatos, hisz ő a legfiatalabb, gazdája tizenkét fejű, és „majd meghalt csodálkozásában”, amint meglátta az érkezőt. A mennyiségeket kifejező szavaink gradációja, a sok képzelet – láthatjuk – abszolút pozitív értékminőségű mennyiség, hiszen még a gonosz erők többlete is pozitívvá minősül, mert azok növekedése annál nagyobb, több dicsőséget hoz az azokat legyőző főhősnek.

Az ezen próbáknak eleget tevő hős végül méltán mehetne vissza a felvilágba, hisz valóban oda tartozik, az már beigazolódott. Azonban akadály a három „segítség”, akik nem „eresztik megint *le* a kosarat Fehérlófiaért”, elveszik ők maguk a három lányt.

A következő próba az isteni szellemerő emanációit hozza a hóshöz közel a griff, a bor által. Mivel „*elé*fogta egy **nagy** záporosó” – az *elé* igekötő jelezvén a megjelenés közvetlen érzetét, a **nagy** indokolja az eső okozta cselekedetek legitimitását –, **betakarta** a közelében levő griff-fiókákat szűrével. A *totemállat* hálás lévén a jötevőnek, eledel adagolása ellenében felviszi őt a felvilágra. „Hej, ezt **más** merete volna kívánni, tudom, nem élt volna egy óráig, de **neked** megteszem” – hangzik a griff válasza, melyben szembevetül egymással a *hétköznapi ember* és a *kiváltságos* iránt érzett tisztelet világi allegóriája.

A *repülés* által azonban a hős táltosrévüléssel esvén át, saját magát is *feláldozza* a *jóság* fele törekvése eléréseért, hisz a feljebb való világ értékjelentése magasabb, nívósabb, nemesebb. Tulajdonképpen *önfeláldozása* az, mely bebizonyítja, valóban hisz az isteni segítségben, önmagát megalázza a szellemi vezető előtt. *Szerénységéért, önfeláldozásáért* egy, a reinkarnáció emlékeztetőt őrző segítséget kap, egy új életet adó nedűt: bort. Ennek hatására egyszer csak „*kinőtt* keze-lába. De még azon *felül* hétszer erősebb lett, mint azelőtt volt.” A *felül* szóban ismét a *nemesség* halmozását ismerjük fel, mely időben visszautaló változást és erkölcsi, potenciális sokszorosodást egyaránt jelöl, magában hordozván a *sok* pozitív előjelű értékduplumát. A **nagy** lakodalom képzetében pedig ugyanezen pozitív *sok* fogalmával találkozunk.

Az a tény, hogy odafent a hős feleségül veszi a legkisebb királylányt, s ő maga is király lesz, táltosi beavatásának megerősítését, befejezését szolgálja.

„**Nagy** lakodalmat csaptak, s még **maig** is élnek, ha meg nem haltak.”

A mesét bevégző *záróformula* újra visszatér az idősíkok egymásba mosásának nyelvi technikáihoz, a kozmikus idő ciklikusságának képzetéhez. Fenntartja a hősök szellemét mint *maig* élőket, és fenntartja lehetőségként azok halálát is, elismerve a mese és a világ mágikus jellegét egyszerre nyelvben és a mögötte álló, vele egyenértékű valóságban egyaránt. Ebben a valóságban egyetemes összefüggés köt össze minden elemet mindenel, hiszen asztrálmítoszi keretben történik.

Az egyetemes és magyar ember ezen kicsiny eredetmítoszában a mitopoétikus kor diffúz jellege úgy terjed ki térre és időre, mint személyre és személytelenre, realitásra és irrealitásra egyaránt, téve mindezt erős ontológiai igazságok által értékdimenziókra bontva kozmikusán, álmyszerűen.

Ahogy a mitikus időben és térben nincs véletlenszerűség, nyelvünk elemei is aszerint szerveződnek értékjelentések kategóriáiba, égtájak, irányok, források, duális ellentétpárok pólusai szerinti jelentésmezőkbe.

„A magyar népmese tulajdonsága, hogy teljes tisztaságában tükrözi az ősi tudás áthagyományozott egyetemességét. A mesének, az egész elvéből következően, nincs egyetlenegy értelmezési lehetősége. Bármilyen tetszőleges irányból megközelíthető – pl. asztrológia, alkímia, jóga, sámánizmus, népi kozmológia –, minden esetben valóságos képet ad a Lét természetéről és az ember tudatában végrehajtható szakrális feladatról. A mesei szimbólumok ezért jól értelmezhetőek a léturalkodó archaikus jelrendszereken keresztül.” (Szántai, 1988.)

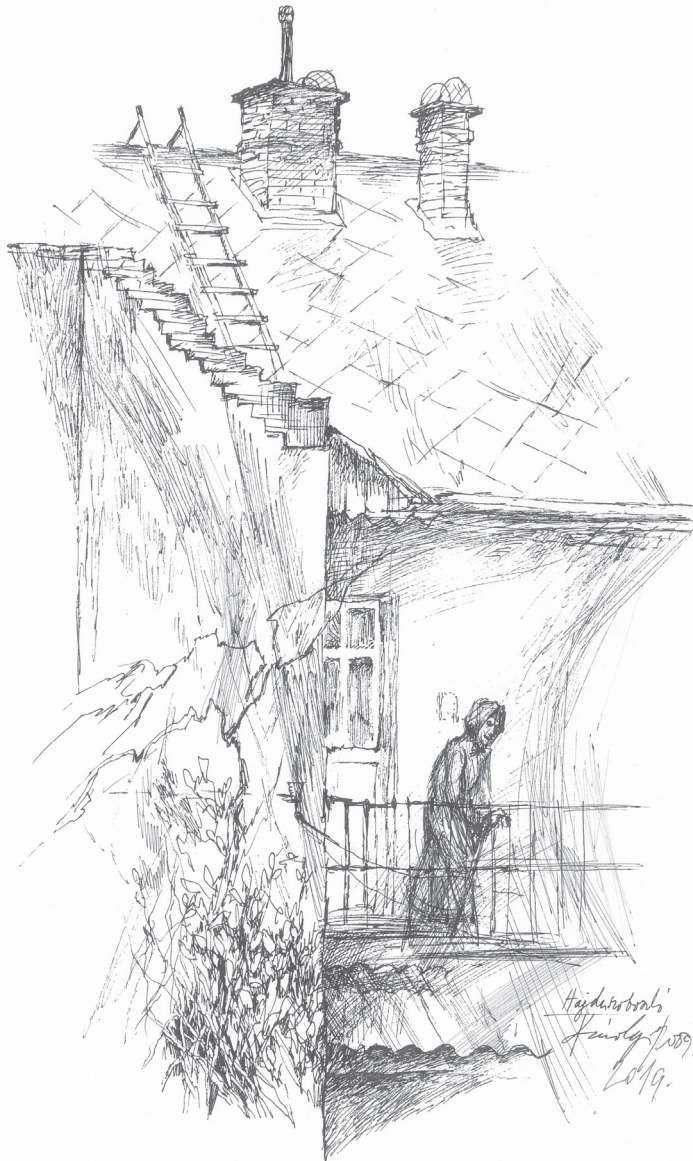
Szántai Lajos fenti gondolata alátámasztja a konklúziót: a népmese – legyen az akár komplex térstruktúrát kereső kognitív nyelvészeti irány, ahonnan értelmesíteni szándékozunk –, valóban valóságos, igazi képet ad az ember morális-értékrendbeli feladatáról, hisz kifejezéstárának motivált rendszere a mitopoétikus világmodellt értékdimenziójában, térstruktúrájában egyszersmind magában hordozza. Az archaikus magyar ember nyelvében, a népmese szövegében pedig éppen ezért érzékelhető olyan közvetlenség a rend, a tér minősége a nyelvben, mert még inkább közelebb van a természethez, lévén a megismerés kezdeti, tanulói folyamatában, az emberi élet léptékei szerinti Kölcsey-féle ifjúsági, világot feltérképező periódusban. Ebben az értelmezési keretben belátható, hogy a mesei nyelv és kognitív tartalmak egymásba fonódásának határait nem tudnánk szétválasztani, lévén azok közt is kölcsönösen generált mitopoétikus egymásba fonódás, nagyon stabil összefüggésrendszer.

Amennyiben a nyelvi relativizmus mentén axiómaértékűnek tekintjük a tényt, miszerint minden természetes nyelv beszélői, a mese koragyermekkori hallgatói anyanyelvük elsajátításával szinkronikusan tanulják meg a világban való tájékozódást, a rendszer „helyeihez” való hozzárendelődést, belátható, hogy a korai szülő-gyerek interakción alapuló mesélés gesztusában az elsődleges szocializációs színtér egyik elementáris erejű értékközvetítője a mese, mindez pedig különösen igaz a több évszázadra visszavezethető, kollektív értékrendszer által csiszolt népmesére.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- DUMZATHNÉ TANCZ Tünde (2000): A népmese, mint neveléstörténeti forrás In KÉRI Katalin (szerk.): *Ezerszínű világ. Dolgozatok a neveléstörténet köréből*. Pécsi Tudományegyetem, Borna Kiadó, 2000.
- GASPARICSNÉ KOVÁCS Erzsébet (2010): *Olvasóvá nevelés*. Képzés és gyakorlat, 8. évfolyam 2010/3–4.
- GEREBEN Ferenc – KATSÁNYI Sándor – NAGY Attila (1992): *Olvasásismeret: olvasásszociológia, olvasáslélektan, olvasáspedagógia*. Bp., 1992.
- HAMVAS Béla (1988): *Az öt géniusz. A bor filozófiája*. /Életünk könyvek/
- KÖLCSEY Ferenc (1992): *Nemzeti hagyományok*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- NAGY Attila (1991): KERESIK ÉLETÜK ÉRTELMEÉT? Olvasás, könyvtár, szocializáció (Helyzetkép a 15–18 évesek olvasási kultúrájáról) = *Kultúra és Közösség*, 1991. 5. sz. 78–82. <http://www.elib.hu/19700/19782/19782.pdf>
- PAP Gábor (1984): Népmeséink és az évkör. In Uő: *Csodakút*. Debrecen, Pontifex Kiadó, 1984.
- PLÉH Csaba (2001): Téri megismerés és a nyelv. *Magyar Pszichológiai Szemle*, LVI. 2., 263–286.
- PONGRÁCZ Tiborné S. MOLNÁR Edit (1994): Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. Komáromi Nyomda, Komárom, 1994. <https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentesek/article/view/2040/2223>
- PONGRÁCZ Tiborné (2011): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*, KSH Népeségtudományi

- Kutató Intézet Budapest, 2011. file:///C:/Users/Asus/Downloads/379-%23%23default.genres.article%23%23-120-1-10-20150108.pdf (Letöltve: 2021. március 5.)
- SZÁNTAI Lajos (1988): *A Nap hét feje*. USZÓ 4. Buddhista Misszió Dokumentáció, Internum. (23. o.)
- SZÁVAI Ilona (szerk.) (2010): *Olvasni jó! Tanulmányok az olvasás fontosságáról*. Pont Kiadó, Budapest.
- SZEPES Erika (2006): *Költő és a mítosz. A mítosz: egy fogalom jelentésváltozásai*. Budapest, Napkút Kiadó.
- SZILÁGYI N. Sándor (1996): *Hogyan teremtünk világot?* Kolozsvár, ET.
- TALMY, Leonard: How Language Structures Space. In *Uó: Towards a Cognitive Semantics*, 178–254.
- TOKARJEV, Sz. A. (1988): *Mitológiai enciklopédia I–II*. Budapest.

Hol van a szobor helye?

A szobrászat két fő iránya az emlékműszobrászat és az autentikus szobrászat. Ez utóbbi sokkal inkább kapcsolódik a tárgyi líra, a szerzői film vagy a dzsessz műfajához, mint az emlékműállítás programszerűségéhez.

A közelmúltban, a médiában élénk párbeszéd folyt a köztereinkről, elsősorban emlékmű, emlékezés, emlékeztetés tematikában.¹ A hozzászólók között leginkább művészettörténészek, esztéták, újságírók és képzőművészek szerepelnek; a témáról szobrászokat még nem kérdezték. Elhangzottak olyan vélemények, hogy hosszú ideig ne készüljön emlékműszobor; de radikálisabb hozzászólók semmiféle tartós anyagból készülő szobrot nem látnának szívesen. Vannak a szakmánk létjogosultságát alapjaiban megkérdőjelező állítások is – ezért külön örülök a konferenciára² való felkérésnek, mivel így néhány félreértést talán tisztázni tudok.

Aki alapjaiban kérdőjelezi meg a szobrászat érvényességét a 21. században, az nemcsak kultúrpolitikai ellenfeleinek szeretne üzenni, hanem egyben megkérdőjelezi Anish Kapoor, Tony Cragg, Anthony Gormley vagy éppen Giuseppe Penone tevékenységét is, akiknek művészetét nem a politika és nem a szórakoztatóipar felől érdemes közelíteni. Nem csak az euro-atlanti övezetben jellemző az autonóm monumentális plasztika. Kína, Japán vagy Dél-Korea is jelentős összegeket fordít az emlékműszobrászaton kívül álló plasztikai utak köztéri megjelenítésére. Hatalmas szoborparkok mellett a városi terek is befogadói ezeknek a műveknek. Kortárs építészeti közegbe ugyanakkor nem lehet 19. századi nemzeti romantikus stílusban mintázott szobrokat elhelyezni. Avagy kortárs építészetre sincs szükség – és akkor lehet?

A köztér esztétikai minőségét véleményem szerint ennek a két művészeti szakágnak, tehát az építészetnek és a szobrászatnak a képviselői tudják legmagasabb szakmai színvonalon reprezentálni. Más kérdés, hogy a szakmai szempontokon túl milyen társadalmi csoportok jöhetnek szóba egy-egy döntés előkészítésénél. Példaként gondolhatunk az adott környéken jelenleg élő, művészethez értő vagy nem értő, azzal foglalkozni akaró vagy nem akaró polgártársainkra, akik közössége folyamatosan változik. Gondolhatunk az ott dolgozóakra, közlekedőkre, pihenőkre vagy éppenséggel a turistákra. Országos szavazásra is lehetne bocsátani szoborállítással kapcsolatos kérdéseket, ahol azok is szavazhatnának, akik semmilyen kapcsolatban nincsenek a helyszínnel. Az emlékműszobrászat mindig is egy politikai-hatalmi reprezentációs terep volt, és véleményem szerint ezt az alulról szerveződőnek tűnő szobordöntési akciók sem cáfollják. A szobordöntők emlékműve, amit ledöntenek a szobordöntők, Wehner Tibor helyzetértékeléséből a cikk³ megjelenése óta, vagy talán annak hatására is megvalósulni látszik. Az autonóm szobrászat minőségi megjelenése épp ezért az aktuálpolitikai szempontokon túlmutatóan jöhet csak létre.

Magyarországon elsősorban a kommunista diktatúra fellépése miatt nem tudott kialakulni egy politikailag semleges, belső szakmai értékeket felmutatni tudó köztéri szobrászat, de úgy tűnik, hogy a rendszerváltás után harminc évvel sem tudott megerősödni az ezt segítő, befogadó közeg.

Szobrászként részemről nem kérdés, hogy a jövőben is szükség van a hagyományos értelemben vett emlékműszobrászatra. Sok kiváló szobrászéletemű közül kiemelném Kő Pálét. Kezdve a mohácsi emlékművétől – amely véleményem szerint máig az egyik legjobb

történelmi emlékmű Magyarországon – Aba Sámuel portréjáig, példaértékűnek és köveendőnek gondolom azok számára, akik ma a köztéri emlékműformát gondolják szobrászati útjuk vezérelvének, és nemzetben, hazában tudnak gondolkodni.

A kialakult vitában leginkább Wehner Tibor álláspontjával tudok egyetérteni, aki a mennyiség és a minőség felől közelít. Ugyan az emlékműállítási moratóriumát túl szigorúnak és megvalósíthatatlannak gondolom, messzemenően egyetértek az általa felsorolt helyszínek zsúfoltságának és érthetetlen szerveződésének szakmaiatlanságával, és az ebből következő esztétikai és térszervezési átgondolatlanságával. Magam részéről kénytelen vagyok belátni, hogy turisztikai szempontból néhány zsánerszobor alakú szelfipont, és hasonló célú felirat-installáció a „globalizmus cukorkája”, a „Tourist gaze” kiszolgálása, a vizuális tömegigényre apelláló édességek területe.

Számomra Marton László *Kiskirálylány* című – a rendszerváltás előtt felállított – szobra már bőven betölti ezt a funkciót. Az erre a célra szánt városi terek felületeinek negédes üzenete azonban akár egy életre szóló esztétikai terhet nyújthatnak a popkultúrától amúgy is leterhelt lakóknak, nem mellesleg helyet és lehetőséget vesznek el tartalmasabb művek köztéri megjelenésétől. Mélyi József egy korábbi tanulmányában⁴ foglalkozik a fotóalapú zsánerszobrok korai amerikai példányaival, mint pionírokkal, de elsősorban a volt Jugoszlávia területéről talál példákat, és az ottani kaotikus szoborállítási módokat hasonlíttja össze a magyarországi folyamatokkal. A vitában azonban nem igazán érintik azt, hogy ez egy világtendencia. Persze rossz szobrok jelenlétére nem lehet mentség az, hogy máshol is vannak ilyenek, de azért az igazsághoz hozzátartozik, hogy Liverpool vagy Skopje túltesz Budapesten ebben a műfajban. Liverpool ráadásul nemcsak a rossz Beatles, híres- komikus, ős-popsztár szobrok hazája, de a sokat kritizált budapesti futballistaszobrok okán is érdemes kicsit elmélyedni az ott látható szobrok minőségében. Ritkán hallom kritizálni a Manhattanben önhatalmúlag felállított *Charging bull* című szobrot, és zsánertársát, a szintén önhatalmúlag elé állított *Fearless girl*-t. A történet ironiája, hogy a „celebbikává” vált szobor készítője felháborodott az új kontextustól, és eltávolította a kislány szobrát. A pozsonyi vagy brüsszeli csatornafedelek, sarokról kukucskáló szobrok mellett a világ tele van padon ülő híres bronzemberekkel, akik mellé egy fotó erejéig lehet leülni. Elszomorító az ilyen jellegű szobrok mennyisége és néhány kivételtől eltekintve méltán kritizálható szakmai minősége, de a magyarországi felhozatal sok esetben még mindig magasabb igény támaszt magával szemben, mint a „schnellszobrászat” néhány határainkon kívüli képviselője.

Vannak ezeknél fájdalmasabb vizuális jelenségek is napjainkban. Egy vidéki kisváros, Balatonkenese példáján keresztül igyekszem bemutatni a kontrollálatlan szoborállítások világát, melyet szembe állítok a szakmailag igényesebb lehetőségekkel. Természetesen ez egy kiragadott példa a számtalan közül, amivel semmiképpen nem az ott lakók közösségét szeretném bántani, hisz ez egy hosszú folyamat eredménye, melyben jószándékú szereplők által kikövezett placcokon történnek esztétikai, plasztikai, irodalmi félreértések. Azonban, ahol Pilinszky vagy Kő Pál töltött oly sok időt, méltatlan a műfajukra utaló paródiákkal dicsekedni, miközben az ő szellemiségük rejtve marad a településen élők, vagy ott nyaralók számára.

Balatonkenesén található az egyik legrégebbi Kossuth-büsztt. A magas posztamensre elhelyezett, 1899-es keltezésű kicsi bronzportré jóval megelőzte az első budapesti Kossuth-körplasztikát. A szobor alkotója nem rendelkezett Zala György vagy Stróbl Alajos mintázóképességével, szakmai felkészültségével, de egy korrekten megfogalmazott portrét láthatunk 120 év távlatából. Ettől a szobortól nem messze áll egy ismerős forma a város központi terén. Besorolása szerint a magyarországi köztéri műtípusok között vidéken

leginkább elterjedt, barnás selyemfényűre felületkezelt tölgyfarönk-gólemek csoportját gazdagítja. Talán hangsúlyozni sem érdemes, hogy az úgynevezett népi fafaragás vagy a faszobrászat még nyomokban sem rokonítható e műtípussal. Ennek a láncfűrészsel nagyolt, majd vésővel és sarokcsiszolóval felületkezelt stílusnak talán a lakodalmas rock lenne a zenei megfelelője. Ez a példány Szent Orbán-t kívánna megjeleníteni, segítségül hívva a helyi kőműves, sírkőfaragó és burkoló esztétikai támogatását is. A 2014-es felállítást követően pár évvel rá a református templommal szemben állították fel Dévai Bíró Mátyás, Luther Márton és Kálvin János szoborcsoportját. Az emlékmű kivitelezésében az előző alkotóközösséghez kísértetiesen hasonló eszközöket fedezhetünk fel. A városi ranghoz képest igencsak szerény minőségű és méretű 56-os emlékmű, egy sírkővel összekeverhető jelentéktelen objektum. Ennél a megoldásnál a település és a történelmi esemény is többet érdemelne.

Ami azonban túlmegy a jóakaratból rosszul sikerült, mégsem öröklétre készített emlékművek csoportján, az a vízpartra kihelyezett tárgygyűttes. Itt a főszereplő a magát „gondolatszobrásznak” nevező, Karinthy Szabolcska Mihály átíratát is überelő rímfaragó. Magvas gondolatai gránitszívbe vésvé hosszú időn át zavarhatnak bele a balatoni horizontba. Szerelmi lakatolóegységgel megbolondított, térköves-fapados kiegészítővel összeállított kompozíciója még egy néprádióból egész nap játszott pánsípos meditatív muzsikáért kiált. A szerelmi lakatolófalak elterjedéséről egyébként Boros Géza kiváló tanulmányát érdemes elolvasni. „A szerelemlakatos – mint minden divatjelenség – idővel lecseng, és bizonyára megszűnik. A következménye, a hidakon és különféle városi műtárgyakon maradó több tonnányi rozsdásodó lakat, potenciónalis ócskavas azonban csak komoly beavatkozással takarítható el.”⁵ Az elkésett és értelmetlen szolgai trendkövetés tárgya, az elkészülte pillanatában elavul. Romjai, akárcsak a szocialista éra városi betonköszöntői láthatóan évtizedekig emlékeztethetnek minket örökkévalónak hitt múlandóságukra.

Ha nem is ennyire képletesen, de kuszáltságában a főváros is ad hasonló eklektikus tárgyhalmazokat. Ahogy Wehner Tibor⁶ és Kertész László⁷ remekül bemutatja, a térszervezés hiánya, koncepciótlansága néhol teljesen gazdátlanul hord egy kupacba szobrokat.

A hibás folyamatokkal szembeállítva, leginkább az elmúlt 25 évben, a Magyar Képzőművészeti Egyetem Szobrász Tanszékén diplomázott művészek munkáiból mutatok be egy válogatást. Ez az a korosztály, amely jelenleg a legaktívabban tudna közteterekre dolgozni, de megrendelések, szándékok hiányában mégsem tudja képességeit kibontakoztatni. A 20. század elejétől kezdve a magyarországi köztetereken fölállított, jegyzett szobrok 90%-ban olyan alkotóktól származnak, akik a Magyar Képzőművészeti Egyetem Szobrász Tanszékén végeztek. Budapesten kívül a Pécsi Tudományegyetem Szobrászat Tanszékén képeznek szobrászokat.

Balanyi Zoltán MMA-ösztöndíjas társam is Pécsen diplomázott és doktorált. Az ösztöndíjprogramjában szereplő kőszobrász-szimpozium keretében megépített Ébredő Vulkan Szoborpark a Halápon látható. Ez a saját koncepcióból indított szoborpark-kezdeményezés ritka, szokatlan formája a köztéri szobrok állításának. Az ösztöndíjprogram keretén kívül kevés más utat látok ennek megvalósíthatóságára.

Más jellegű, de még mindig önálló – a kezdetekben megbízás nélküli – szoborállítási gyakorlat Mihail Kolodkoé. Igen népszerűek a későbbiekben gerillaszobrászatnak nevezett akciói, ahol is közismert mesefigurák vagy ismert művészek, szokatlan tárgyátíratok készülnek groteszk megfogalmazásban. A köztetereinkről nélkülözött vizuális humor remek hiánypótlói. A közízlésre hivatkozva sokan érvelnek a szerethető zsánerszobrok mellett. A könnyen érthető, jól fotózható szórakoztató plasztika, mintha valamilyen origó lenne a köztéri szoborigénylésnél. Kolodko ügyesen találja meg azt a léptéket a méretet és a szórakoztatást illetően is, ami ezeken a túlértékelt elvárásokon túlmutat.

A szintén ösztöndíjas Boros Miklós János és felesége, Piti Zsuzsanna festőművész készítette NKA-pályázat útján Tuzsér községbe a *Révész* című szobrot. Az alkotás, a kisebb lélekszámú településekre tervezett művek egyik legszerencsésebbnek tűnő, szakmai garanciát is felvállaló együttműködés révén valósulhatott meg. Polgár Botond nagyharsányi mészkőből faragott tondója jelenleg a Hotel Kempinski előtt van felállítva. Bár a helyszín–szobor kapcsolat nem mondható kifogástalannak, mégis a szobor köztéri jelenléte, túlmutatva nagyszerűségén felhívja a figyelmet a „mikrotonális” szobrászati minőségek köztereinkről erősen hiányzó jelenségére is.

Szintén Polgár Botond mintázta Andrassy Gyula alakját az Engler Andrással közösen készített, korábban a Sztálin-szobor öntéséhez beolvasztott Zala György-szobor rekonstrukciós munkájában. Habár ez egy kötött, kevés művészi szabadságot engedő munka, az elkészítés profizmusa biztosít minket arról, hogy a figurális köztéri emlékműszobrászat képes lenne megújulni, ha a megfelelő kompetenciával rendelkező szobrászok kapnák meg a megbízásokat.

Ez a szobor, mint a bemutatott nagyméretű szobrok közül több is, azért valósulhatott meg, mert Meszlényi Molnár János szobrászművész, a csapat harmadik tagja egy európai színvonalú öntőműhelyt hozott létre. A rendszerváltás után önerőből felépített féltucatnyi öntőműhely megléte elengedhetetlen feltétele a magyarországi köztéri szobrászat megújulásának.

Sallai Géza *Feladat* című, magyarországi viszonylatban jelentős méretű acélplasztikája a Nyíregyházi Főiskola portájaként is funkcionáló autentikus szobor. Az Art Universitas Program keretében 2010-ben valósulhatott meg. Szobrászok számára a kétezres évek első évtizedének végén rövid ideig futó Art Universitas program jó lehetőségnek tűnt a szabad formaalkotás és az építészeti terek kapcsolatának vizsgálatára. A hibákból tanulva újra lehetne értelmezni ezt, vagy ehhez hasonló programokat.

A 2017-ben rendezett Vizes Világbajnokság új úszóstadionjának, a Duna Arénának bejárata mellé felállított szobor Taubert László műve. A 6,5 méteres *Bajnok* című alumínium öntvény plasztika a Taubert-életműbe szervesen kapcsolódó, köztéren szokatlan formavilágával és anyaghasználatával hívja fel magára a figyelmet. Ehhez az eseményhez kapcsolódóan a Dagály sétány Váci úti indítóplasztikája, a *Turbinallevél* című bronzplasztikám egy tájépítész-stúdióval való szoros együttműködés eredménye. A szobor a hajdani Láng gépgyár tevékenysége és a Vizes Világbajnokság között igyekszik kapcsolatot teremteni úgy, hogy közben autonóm szobrászati tevékenységem egy fontos tárgya, a természeti energia, áramlás, plasztikai megfogalmazhatóságának a kísérlete szokatlanul erős formában jelenik meg.

Hasonló tájépítész–szobrász kapcsolat eredménye az Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010 program keretében megvalósult Zöld Út című 9×4 méteres bronz relief a pécsi Széchenyi tér Városháza előtti részén. A közös tervezés eredménye, a tematikus pályázatokról független tartalmak megjelenésének a lehetősége, amely ezáltal az autonóm szobrászat köztérre kerülésének az egyik legfontosabb feltételét biztosítja.

A napjaink egyik legizgalmasabb autentikus figurális szobrászatát művelő Kotormán Norbert *Pihenő Héraléz* című szobra a Graphisoft Parkban lett felállítva. A park szobrai egy olyan építészeti koncepcióba fértek be, ahol ideális tereket hagyott a tervező szobrok felállítására. A szépen gyarapodó szoborparkhoz 2020-ban pályázat útján a Szobrász Tanszék két hallgatója is lehetőséghez jutott.

A tanszék szempontjából egy szintén sikeres lebonyolítású pályázat a Futureal csoport, Corvin Technology park irodaháza elé kerülő két nagyméretű alumínium szobor Mikus Áron munkája. A *Triptichon* és *Dual* című szobrok erős kapcsolatot mutatnak épített környezetükkel.

A Pécsi Köztemetőben 2019-ben felavatott Bencsik István szobrászművész síremléke műfajában kiemelkedő teljesítmény, amely egyidejűleg idézi meg Bencsik István személyét, szobrászatát és mutatja fel, a hozzá munkásságában talán legközelebb álló volt tanítvány, Nyári Zsolt méltóságáteljes tiszteletadását.

Kelemen Zénó embermentők emlékműve a Gogol utca és az Újpesti Rakpart sarkán található. A szobrász azonnal felismerhető formajegyei nem akadályozzák az emlékművé válás lehetőségét, miként a szobrászat és építészet kapcsolatát szintén formailag is kiaknázó, Menasági Péter által készített Mansfeld Péter-emlékműnél sem érezhető a szakmai kompromisszumok keresése a közérthetőség pillanatnyi fuvallataiban.

A felsorolt példák éppen hogy csak fellebbentik a fátylat azokról a lehetőségekről, amelyek alkalmasnak mutatkoznak egy magasabb minőség megcélzására köztereink építészeti, tájépítészeti és szobrászati tervezés együttműködési kereteinek bővítésére.

IRODALOMJEGYZÉK

- BOROS Géza: *Budapest Forever. A köztér privatizálása (szerelemlakatok). Hagyomány – új idők – új terek, kihívások és lehetőségek a kortárs köztéri szobrászatban.* Pécs, a PTE Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet Szobrászat Tanszék konferenciája, Pécs, 2015. november 21.
- FARKAS Viola: *Az ember hősi szobrának eltűnése,*
<https://artportal.hu/magazin/az-ember-hosi-szobranak-eltunese/> (utolsó letöltés: 2020. 06. 07.).
- GADÓ Flóra – SÁRAI Vanda: *A bálványok hallgatnak. Merre tovább a szobordöntési hullám után?*
<https://artportal.hu/magazin/a-balvanyok-hallgatnak-merre-tovabb-a-szobordontesi-hullam-utan/> (utolsó letöltés: 2020. 07. 22.).
- GÓCZA Anita: *Most inkább egy darabig ne építsünk semmit?*
https://artportal.hu/magazin/most-inkabb-egy-darabig-egy-darabig-ne-epitsunk-semmit-potmeter-az-artportal-podcast-ja/?fbclid=IwAR0qizQG4TweFu6IAiEZxlG2lpisY_k0kKUq1GoEntv3e1yi6EF45bmspGw (utolsó letöltés: 2020. 10. 22.).
- GY. NÉMETH Erzsébet: *Elégikus prólógus. Kérdések a budapesti köztéri szobrászatról,*
<https://artportal.hu/magazin/elegikus-prologus-kerdesek-a-budapesti-kozter-i-szobraszatrol/> (utolsó letöltés: 2020. 05. 18.).
- KERTÉSZ László: *Kié itt a tér? A budapesti köztér, mint a demokráciadeficit lenyomata,* <https://artportal.hu/magazin/kie-itt-a-ter-a-budapesti-kozter-mint-a-demokraciadeficit-lenyomata/> (utolsó letöltés: 2020. 06. 01.).
- MÉLYI József: *A zsánerszobrok mágiája. Hagyomány – új idők – új terek, kihívások és lehetőségek a kortárs köztéri szobrászatban,* a PTE Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet Szobrászat Tanszék konferenciája, Pécs, 2015. november 21.
- PÓTÓ János: *Mennyire legyünk naivak?*
<https://artportal.hu/magazin/mennyire-legyunk-naivak/> (utolsó letöltés: 2020. 06. 25.).
- WEHNER Tibor: *A budapesti emlékmű és szobor túltermelési válság es-felszámolása,* <https://artportal.hu/magazin/a-budapesti-emlekmu-es-szobor-tultermelési-valsag-es-felszámolasa/> (utolsó letöltés: 2020. 05. 23.).

JEGYZETEK

- GY. NÉMETH Erzsébet: *Elégikus prólógus. Kérdések a budapesti köztéri szobrászatról,* <https://artportal.hu/magazin/elegikus-prologus-kerdesek-a-budapesti-kozter-i-szobraszatrol/> (utolsó letöltés: 2020. 05. 18.).
- Jelen cikk a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet
- által *Most mi lesz? – Művészetelméleti pillanats felvételek 2020 végén* címmel rendezett konferen-
- cia egyik előadásának szerkesztett tanulmánya. A konferenciát 2020. november 3-án tartották az MMA székházában, a Pesti Vigadóban. Vö. <https://www.mma-mmki.hu/rendezvenyek/most-mi-lesz-muveszetelméleti-pillanatsfelvetelek-2020-vegen-konferencia/>
- WEHNER: *i. m.* (2020).
- MÉLYI József: *A zsánerszobrok mágiája. Hagyomány – új idők – új terek, kihívások*

és lehetőségek a kortárs köztéri szobrászatban, a PTE Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet Szobrászat Tanszék konferenciája, Pécs, 2015. november 21.

- 5 BOROS Géza: *Budapest Forever. A köztér prioritizálása (szerelemlakatok). Hagyomány – új* 6

idők – új terek, kihívások és lehetőségek a kortárs köztéri szobrászatban. Pécs, a PTE Művészeti Kar Képzőművészeti Intézet Szobrászat Tanszék konferenciája, Pécs, 2015. november 21.

- WEHNER: i. m. (2020).
KERTÉSZ: i. m. (2020).

Hercegnői kegyekbe emelkedve... Dékány Balázs 12-es honvéd I. világháborús tevékenysége a Komáromi Lapokban közöltek alapján

(Előszó... avagy egy történet a történetben) Az alább következő írás, annak következményeként született, hogy eme sorok szerzője feldolgozni kívánta felmenője, Lévai András (1888–1971) első világháborús frontélményeit és szibériai hadifogságát tárgyaló naplóját. A napló első oldalain az említett felmenő lejegyezte két vele egy faluból (a szerző szülőfaluja is) származó katonával történt találkozását, akik közül az egyik a Dékány Balázs nevet viselte. Lévai András naplója arról tudósított, hogy a címben szereplő személy súlyos sérülésekkel szenvedett. A napló feldolgozásának kezdeti fázisában kiderült, hogy a katona az elszennvedett sérülések ellenére túlélte a háborút, hazatért és természetes halált halt 1971-ben. Ezen információk birtokában Dékány Balázs egy lábujjig erejéig tűnt volna fel a napló feldolgozásában, azonban ezt éppen a 2020 első hónapjaiban kitört SARS-CoV2-világjárvány akadályozta meg. Eme cikk szerzője a járvány első hullámának súlyos karantén időszakában a Komáromi Lapok digitalizált változatait tanulmányozta, amikor is az 1914. november 7-i számban ráakadt a címszereplő saját szavaival elmesélt nem mindennapi történetére és találkozására egy nevének meg nem nevezett hercegnővel.

(Királyi hercegnők és arisztokrata hölgyek az I. világháborúban) Egy 12-es katona történetén keresztül tárul most elénk újabb bizonyítéka annak, hogy a királyi hercegnők és más arisztokrata hölgyek milyen jelentős mértékben vették ki részüket a háborús erőfeszítésekből, jótékonyági tevékenységekből vagy akár a sebesültellátásból is. Dékány Balázs elbeszélése alapján megismerhetünk egy újabb sebesültek között tevékenykedő hercegnőt, olyasvalakit, akiről ebben a vonatkozásban eddig még nem írtak a történelemkönyvek.

A háború kezdetén abból a bizakodásból adódóan, hogy „*mire a levelek lehullanak, katonáink hazatérnek*”, nem volt előre eltervezett dolog a hátszág támogató tevékenységének magas intenzitása. A korszak a társadalom nőtagjaitól a háborús célok melletti kiállást, kitartást követelt meg, amely elvárás mondhatni jótékonyan hatott az addig elkülönülten élő arisztokraták életvitelére is. Az ebből a társadalmi osztályból származó hölgyek a háború hatására kezdtek el tömegesen jótékonykodni, vagy önkéntes ápolónői szolgálatot vállalni.¹ A jótékonykodás vonatkozásában első helyen kell megemlékeznünk a „*magyar hadsegélyezés védőangyaláról*”, *Augusztá Mária Lujza hercegnőről*.² Ferenc József császár és király unokájáról, József Ágost főherceggel kötött házassága révén magyar királyi hercegnőről. A hercegnő védőnőksége alatt létrejött Augusztá Gyorssegély-alap hivatalosan 1914. szeptember 6-án alakult meg. Célkitűzése volt, hogy karitatív tevékenységek által támogassa a hadszíntéren lévőket, rokkantakat, sebesülteket, melyhez az első pénzügyi támogatást maga a királyi fenség biztosította 5000 korona értékben. A hercegnő számos jótékonyági kezdeményezést támogatott, köztük az *Aranyat vasért mozgalmat*³, illetve a *pasaréti lövészárók*⁴ ötletét érdemes megemlíteni.⁵ A frontvonalak mögötti sebesültellátás kiemelkedő arisztokrata nőalakja *Andrássy Ilona grófnő*⁶, a „*vörös grófnő*”, *Károlyi Mihályné* nővére. A háború kitörését

követően a grófnő rögtön elvégzett egy ápolónői tanfolyamot, szolgálatot teljesített a pesti Dollinger klinikán majd a Vöröskeresztnél. Férje, Esterházy Pál gróf iránt érzett aggodalma okán, aki tartalékos főhadnagyként vonult be a császári és királyi 7. huszárezredbe, vonattal a keleti frontra szökött, hogy férje mellett szolgálhasson. Jelenlétének illegális volta ellenére munkát adtak neki a storopkói szanitécintézetben. Andrassy Ilona hősiessen végezte betegápolói feladatait a minden kényelmet (sokszor higiénia is) teljesen nélkülöző körülmények között, megtapasztalva a háború legszigorúbb értelmében vett véres és pszichológiai valóságát.⁷ Férjének 1915. július 26-án bekövetkezett halálát követően sem hagyott fel tevékenységével, az olasz fronton több helyen is főápolói feladatokat látott el.⁸ A sebesültellátásból vette ki a részét *Stefánia nagylányai és vásárosnaményi hercegné (született: Stefánia belga királyi hercegnő)*⁹, az egykori Rudolf trónörökös özvegye, aki az oroszvári kastélyát sebesült katonák ápolására rendeztette be.¹⁰ Amennyiben pedig külföldi példát keresnénk az uralkodó családok nőtagjainak sebesültellátó tevékenységére, talán a legélesebben a tragikus véget ért Romanov dinasztia utolsó nőtagjai világlanak ki, a cár húga *Olga Alexandrovna nagyhercegnő*¹¹, *Alexandra cárné (születette: Aliz Hessen-Darmstadti hercegnő)*¹², valamint két legidősebb lánya *Olga*¹³ és *Tatiana*¹⁴ *Nikolaevna nagyhercegnők*, akik mind a Vöröskereszt kötelékében tevékenykedtek az I. világháború időszakában.

(*Dékány Balázs a császári és királyi 12. gyalogezred*¹⁵ *katonája*) Dékány Balázs 1888-ban született *Hetény*¹⁶ községben. A település a címben szereplő gyalogezred hadikiegészítő körzetébe (Komárom vármegye és Nyitra vármegye egy része) tartozott. Az ezredtörzs Znaimban (Csehország), míg a pótzászlóalj Komáromban székel.¹⁷ Dékány Balázs a sorozást követően valószínűsíthetően a komáromi vasútállomásról indult a keleti frontra, ahová 1914. augusztus 23. környékén érkezhetett meg.¹⁸ Sebesülését, amelyről beszámol Lévai András naplója¹⁹ és a Komáromi Lapok 1914. november 7-i száma, a naplóban szereplő dátumok és az ismert szakirodalmak alapján a *rawai csatában*²⁰ szerezte, amely ütközet részét képezte a *lembergi csaták*²¹ néven elhíresült összecsapás-sorozatnak. Az elszenvedett sebesülés a szerző felmenőjének feljegyzései alapján 1914. szeptember 5–7. közé tehető. Az ütközetéről Dékány Balázs maga a következőket mondja el a Komáromi Lapok hasábjain, „*Az aranygyűrűs muszkagolyó – Levél Hetényből*” cím alatt:

„...Észre se vettem – így beszélt el a mi vitéz Balázsunk – egyszer csak a bakancsom tocsogni kezdett. Hogyan? hisz itt nincs se pocsolya, se nádas, mint Lándoron szénakaszáláskor; se sár, se víz, mi történhetett hát? Csakhamar rájöttem, hogy a balcombomból csurog a vér a bakancsomba. Miután semmi fájdalmat sem éreztem, ámbár a bakancsomból már kiütött a vér; rohantam többi bajtársammal előre! Egyszer, mintha valami darázs csipte volna meg a bal vállam felső részét. Oda se neki! Rohantunk tovább, tovább! Néhány pillanat alatt újabb szurást éreztem, mintha valami kellemetlen vendég fészkelte be volna be magát a balcombom kellős közepébe.

Három négy lépést még tenni, de – szégyenlem bevallani – levett a lábamról, sántává tett a gonosz ellenség s képtelenné arra, hogy a földött sáncokból egy pár muszkát én is kipiszkáljak. Leestem a földre. Lélekben haza szálltam Heténybe, kedves szeretteim körébe s lelkemet istennek ajánlva, álomra hunytam homályosuló szemeimet.

Aléltságom csak néhány percig tartott. Hamarosan magamhoz tértem. Hamarosan magamhoz tértem s fekvő helyemben jobb kezemmel egy kis földet kotorásztam össze fejem körül, hogy valami »dekkungom« legyen. Négy öt óra múlva szedtek fel a mieink a harcmezőről.”²²

(*Útban a kórház felé*) A cikk folytatásában Dékány Balázs útját követhetjük végig a hátszárnybeli kórházba történő megérkezéséig, miközben képet kaphatunk arról, hogy mi is történt a csata után közvetlenül egy súlyosan sérült katonával.

„A kötöző helyen tünt csak ki, hogy Dékány Balázst négy golyó ért, kettő a bal láb-szárán keresztül ment, csak csókjának nyomait hagyva hátra, egy a vállát érte, egy a tomporában akadt meg s oda be is fészkelte magát.”²³

A kötözőhely egy sebesült katona számára a harcterről történt elszállítását követő második állomás volt, megelőzte a segélyhely. A segélyhelyeket a harcvonaltól számított 1 km-en belül állították fel, figyelembe véve azt a szempontot, hogy a hátrább fekvő területekről és a harcvonalról is könnyen megközelíthető legyen. Itt került sor a sebesültek osztályozására, az úgynevezett *triage*²⁴-elv alapján. Ennek az állomásnak az elsődleges feladata az első orvosi ellátás nyújtása, valamint a szállítható állapotba hozás volt. A segélyhelyre történő eljutást, volt, aki a saját lábán tette meg, az erre képteleneket pedig sátorlapokon, pokrócokon, hordágyakon juttatták a segélyhelyre a sebesültvivők. Innen kerültek a sérültek a kötözőhelyre. Ez egy műtőhelységet is magába foglaló állomás volt, amely a sebesültek állapotának stabilizálását és a további utaztatás előkészítését volt hivatott ellátni. A kötözőhelyen belül a sebesültellátást illetően megkülönböztették azokat a sebesülteket, akiknek életmentő műtetre volt szükségük, valamint akik sebészi beavatkozást nem igényelve ideiglenes ápolásra szorultak. A segélyhelyről a sebesült továbbszállítását a hátszárny valamely egészségügyi intézményébe általában szekerekkel (országos járművek), teherautókkal, lóvasúttal és vonattal kivitelezték.²⁵ A Komáromi Lapok az alábbiak szerint számol be Dékány Balázs hátszárnyba történő szállításáról:

„Valami 30-40 kilométer utat tett ez után a mi sebesültünk több társával együtt, rázós kocsin, gidres-gödörös, csaknem járhatatlan utakon. Majd lóvasútra helyeztetvén, még valami 20 kilométernyire vergődtek, hol meglátták a gőzkocsi kerekét s ott sebeiket ismét átkötöztetve, a prüszkölő masina elszállította a sebesülteket a szélrózsa minden irányába. Sokat szenvedtem – beszéli jó Dékány Balázs – nagy fájdalmakat éreztem, éheztem, szomjuhoztam, sokat törődtem, kivált a rázós kocsin.”²⁶

(Gmundenben) „[...] de minden fájdalmam, szenvedésem kárpótolva lett azzal a páratlan, rendkívüli, gondos, minden szívességet felülmúló szeretetteljes bánásmóddal, melyben Gmundenben egy főhercegi kastélynak kórházzá alakított egyik gyönyörű szobájában részesültünk.”²⁷

Gmundenbe²⁸ a háború kitörését követően²⁹ az első 190 sebesült katona 1914. szeptember 7–12. között érkezett meg. Érkezésükre sürgősségi tartalékkórházakat hoztak létre. A sebesülteket a Weinberg-villában, a Trautenberg-villában, az Orth-kastélyban³⁰, a város kórházában, a gimnázium tornatermében és a Ebenzweier-kastélyhoz tartozó villákban helyezték el. A következő hónapokban további ezrek követték őket.³¹ Arra a kérdésre, hogy Dékány Balázs az említett 190 sebesült katona között volt-e, nem lehet biztos választ adni, de mivel sebesülését 1914. szeptember 5. és 7. között szerezte, nem lehet kizárni, hogy a szóban forgó sebesülttranszporttal érkezett, vagy legalábbis röviddel utánuk. Dékány Balázs a következőekben emlékezett vissza a Gmundenben kapott ellátásra:

„A legnagyobb részvétellel kérdezősködtek – tolmács útján – sorsomról, állapotomról, családomról, életviszonyaimról, takargattak, dédelgettek, ápoltak, fűrésztöttek, mint a pólyás babát s nincs a világon az jó finom enni meg inni valót, mellyel el ne láttak volna bennünket. Voltunk valami huszonötven sebesült, én voltam a legsúlyosabb s én voltam az egyedüli magyar!”³²

(Egy nevén nem nevezett hercegi pár) A gmundeni ellátás történetét a Komáromi Lapok még tovább is taglalta, amely részletben kiemelt szerepben jelent meg egy hercegi pár, különösen a hercegnő. Így olvashatunk erről:

„A főhercegné asszonysága önagysága – mondja tovább Dékány Balázs – saját kezeivel szolgált ki bennünket. Szívarral, cigarettával bőven ellátott, a pipásoknak gyönyörű faragványozott tyroli fapipákat ajándékozott s olyan szép sárga, hajszálnyira vágott dohányt, hogy akár huslevesbe is be lehetett volna főzni tésztának! A főherceg ur Önagysága, Károlyi-féle kis új testámentumot s egyéb vallásos iratokat osztott ki a sebesültek között, kinek-kinek vallása és nyelve szerint. Temérdek sok képes lapot is ajándékoztak s nyomban irtak helyettünk kedveseinknek.

Ennyi szivességet én is viszonzni akartam. Irtam hát a feleségemnek³³, hogy küldjön a híres hetényi varrottasból³⁴ egy pár batiszt zsebkendőt a főhercegnő asszonyság öméltóságának. A zsebkendők meg is érkeztek s a főherceg asszony el is fogadta azokat.”³⁵

Tekintettel arra, hogy Dékány Balázs főherceget és főhercegnőt említ, adná magát a feltételezés, hogy egy a Habsburg családhoz tartozó valamelyik hercegi párról van szó. (E sorok szerzője is ezt feltételezte első olvasatra.) A kutatás során azonban egyetlen olyan adat sem került elő, mely bizonyítaná, hogy a szóban forgó pár a császári és királyi család tagja lett volna. A kutatási eredmények egy másik királyi dinasztiahoz vezettek el, a Hannover-házhoz³⁶. Így az a hercegi pár, akivel Dékány Balázs találkozott, valószínűsíthetően II. Ernő Ágost Hannover címzetes király³⁷ és felesége Tíra dán királyi hercegnő³⁸, azaz Cumberland hercege és hercegnéje³⁹. Ezt a feltételezést az alábbi információk is alátámasztani látszanak: A porosz-osztrák háborút követően trónját veszített Hannover-háznak I. Ferenc József adományozott ausztriai birtokot. A megnevezett hercegi pár 1882-ben kastélyt kezdett építtetni a Gmudentől északra fekvő dombokon. A Cumberland-kastélynak nevezett épület 1886-ban készült el, ahová a címzetes királyi pár azon év szeptemberében be is költözött, itt éltek halálukig.⁴⁰ Az 1914. szeptember 7–13. között érkezett sebesültek egy részét a már említett Weinberg-villában szállásolták el, amely a hercegi pár tulajdonában állt, és amit ők maguk tettek elérhetővé erre a célra.⁴¹ Feltételezhetjük, hogy mindezekből Dékány Balázs annyit érzékelt (abból adódóan, hogy nem beszélt németül), hogy adott egy Ausztria területén élő, a sebesült katonák között (valószínűsíthetően) német nyelven kommunikáló hercegi pár, akik szívéllyességgel viseltettek a Monarchia katonái iránt, és egyértelműen Ausztria-Magyarország mellett foglaltak állást a háborút illetően. Csupán ezekre a benyomásaira támaszkodva Dékány Balázs okkal hihette, hogy egy Habsburg főhercegi párral találkozott. A történet főszereplője a Komáromi Lapokban írtak alapján „egy főhercegi kastélynak kórházzá alakított egyik gyönyörű szobájában” került elhelyezésre. Az, hogy ez alatt Dékány Balázs a „főhercegi pár” tulajdonában lévő Weinberg-villát vagy esetleg a valóban az osztrák főhercegi Ort(h)-kastélyt értette, nincs utalás a lapban.

(Hercegnői kegyekbe emelkedve) A hercegnői kegyekbe emelkedés nyitó momentumát az képezte, hogy néhány nappal megérkezését követően a kórházzá alakított főhercegi kastély orvosai kivették a Dékány Balázs vállába fúródott golyót, a combjában található párját azonban nem tudták kioperálni. A kutatás során kiderült, hogy a szóban forgó tárgy élete végéig a combjában maradt, 1971. március 31-én bekövetkezett halálát követően azzal együtt temették el a hetényi temetőben. A katona így emlékezett meg erről:

„Egy két napra megérkezésünk után jöttek a szemüveges urak, a doktorok s engem is felfektettek az asztalra. A vállamból kivették a golyót, a combomban lévő azonban úgy befészkelte magát a hús közé, hogy még most is ott van, - úgy látszik soká fog napfényre jönni, szereti a szállást!”⁴²

A következő momentumot az jelentette, hogy néhány hét elteltével előntötte a honvágy, ismét látni szeretne volna idős szüleit, testvéreit és feleségét. Így mikor már képes volt még csak mankóval ugyan, de már járni, úgy döntött, hogy hazatér Heténybe. A lapban arra vonatkozó információ, hogy pontosan hány hetet tartózkodott Gmundenben, illetve, mennyi időt vett igénybe a hazaút, nincs információ. A záró momentumban, amikor is Dékány Balázs búcsúzni készült a „*főhercegnő öméltóságától*”, az egy különleges ajándékkal lepte meg, melyről az alábbi sorok tanúskodnak:

„A vállamból kivett golyóról már egészen meg is feledkeztem, látni sem akartam. De nem feledkezett meg a főhercegnő öméltósága! A muszka golyóra egy arany gyűrűt csináltatott, a gyűrűre egy kis láncot, arra egy kis fityegőt s midőn megsókoltam a kezét a bucsu pillanatában, az aranyos gyűrűs muszka golyót a kezembe nyomta s annyit mondott, hogy hordozzam ezt emlékül »zsuzsu« gyanánt az óraláncomon. Adott még egy levelet a feleségem nevére azzal a meghagyással, hogy csak otthon szabad felbontani! Nagy kíváncsisággal az asszonnyal együtt fel is bontottuk a levelet. Hát Uram fia két darab vadonat új 20 koronás volt benne!”⁴³

Dékány Balázs találkozása Tíra hercegnővel rámutat arra, hogy egy egyszerű katonára számára milyen nagy és életre szóló élmény lehetett egy-egy arisztokrata hölgygel való találkozás. Tíra hercegnő és más nemesi származású nők betegápoló tevékenységük kifejtése közben olyan emberekkel kerültek kapcsolatba, akiktől társadalmilag egy világ választotta el őket, mégis odaadással, esetleges előítéleteiket és kényelmüket is félretéve gondoskodtak a sebesültekről. A katonák számára az arisztokrata hölgyek gondoskodása (volt, hogy luxuskörülmények között, mint Balázs esetében is) a harcterek és a lövészárkok pokla után pedig minden bizonnyal pszichológiai vonatkozásokban jótékonyan hathatott.

(Zárszó... avagy egy történet végén a pont) Már a kutatás kezdetén felmerült annak a gondolata, hogy Dékány Balázs leszármazottai még Hetény községben élhetnek, és a leszármazottak azonosítását követően érdeklődni lehetne náluk az aranygyűrűs muszka golyó sorsáról. Mindez kivitelezhetőnek bizonyult. Dékány Balázs dédunokája őrizte meg a királyi ajándékot, amely információ 2020 augusztusa óta volt e sorok szerzőjének birtokában. Azonban a covid-világjárvány újabb hullámai és a határok lezárása ellehetetlenítette a tárgy rögtön, a felfedezést követő dokumentálását, amire végül 2021 júniusában került sor.

B.M.

Az aranygyűrűs muszka golyó – Levél Hetényből

Komáromi Lapok 35. évfolyam, 89. szám

1914. november 7.

(Teljes szöveg)

Hát ilyen is van a világon, kérdehetik a kíváncsiak? Ilyenről eddig nem tudtunk. Dum-dum golyókról, el nem süllő, gránátokról, kimustrált török bombákról, sikoltva rohanó shrapnelekről, komitácik gyilkos, tarisznyás bombáiról, meg a legújabb angol vitriolos gránátokról halottunk már eleget, de aranygyűrűs muszka golyóról még senki sem beszélt.

Nos pedig ilyen is van és pedig a szegény sebesült hős, a talpig derék Dékány Balázs hetényi jó vitéz barátunk birtokában. Ami kedves vitézünk, mint a hajdani temesvári hős Balázsnak névrokona, ott küzdött, ott harcolt, oroszláni hősiességgel, rettenthetetlen bátorsággal a tizenkettesek vitéz csapatában, félelmet nem ismerve, erős izmokkal, szent haraggal, fénylő szemekkel az északi harctéren, hol – amit ő mondta – úgy hullott a muszka, mint a sárgult gabona az arató kaszája alatt, vagy mint ősszel a döglött légy... De hullottak sűrűn a muszka golyók is oly szaporán, mint a nyári jégzivatar, mint a legsebesebb zápor.

...Észre se vettem – így beszélt el a mi vitéz Balázsunk – egyszer csak a bakancsom tocsogni kezdett. Hogyan? hisz itt nincs se pocsolya, se nádas, mint Lándoron szénakaszáláskor, se sár, se víz, mi történhetett hát? Csakhamar rájöttem, hogy a balcombomból csurog a vér a bakancsomba. Miután semmi fájdalmat sem éreztem, ámbár a bakancsomból már kiütött a vér, rohantam többi bajtársammal előre! Egyszer, mintha valami darázs csipte volna meg a bal vállam felső részét. Oda se neki! Rohantunk tovább, tovább! Néhány pillanat alatt ujjab szurást éreztem, mintha valam kellemetlen vendég fészkelte be volna be magát a balcombom kellős közepébe.

Három négy lépést még tenni, de – szégyenlem bevallani – levert a lábamról, sántává lett a gonosz ellenség s képtelenné arra, hogy a fődött sáncokból egy pár muszkát én is kipiszkáljak. Leestem a földre. Lélekben haza szálltam Heténybe, kedves szeretteim körébe s lelkemet istennek ajánlva, álomra hunytam homályosuló szemeimet.

Aléltságom csak néhány percig tartott. Hamarosan magamhoz tértem. Hamarosan magamhoz tértem s fekvő helyemben jobb kezemmel egy kis földet kotorásztam össze fejem körül, hogy valami >dekkungom< legyen. Négy öt óra mulva szedtek fel a mieink a harcmezőről.

Igy mondta el esetét a mi hetényi emberünk. A köztöző helyen tünt csak ki, hogy Dékány Balázst négy golyó ért, kettő a bal lábszárán keresztül ment, csak csókjának nyomai hagyva hátra, egy a vállát érte, egy a tomporában akadt meg s oda be is fészkelte magát.

Valami 30-40 kilométer utat tett ez után a mi sebesültünk több társával együtt, rázós kocsin, gidres-gödörös, csaknem járhatatlan utakon. Majd lóvasútra helyeztetvén, még valami 20 kilométernyire vergődtek, hol meglátták a gőzkocsi kerekét s ott sebeiket ismét átkötöztetve, a prűszkölő masina elszállított a sebesülteket a szélrózsa minden irányába. Sokat szenvedtem – beszéli jó Dékány Balázs – nagy fájdalmakat éreztem, éheztem, szomjuhoztam, sokat törődtem, kivált a rázós kocsin, de minden fájdalom, szenvedésem kárpótolva lett azzal a páratlan, rendkívüli, gondos, minden szívességet felülmuló szeretetteljes bánásmóddal, melyben Gmundenben egy főhercegi kastélynak kórházzá alakított egyik gyönyörű szobájában részesültünk.

A legnagyobb részvétellel kérdezősködtek – tolmács utján – sorsomról, állapotomról, családomról, életviszonyaimról, takargattak, dédelgettek, ápoltak, fűrésztöttek, mint a pólyás babát s nincs a világon az jó finom az a jó finom enni meg inni valót, mellyel el ne láttak volna bennünket. Voltunk valami huszonötén sebesültek, én voltam a legstúlyosabb s én voltam az egyedüli magyar!

A főhercegné asszonyosság önagsága – mondja tovább Dékány Balázs – saját kezeivel szolgált ki bennünket. Szivarral, cigarettával bőven ellátott, a pipásoknak gyönyörű faragványozott tyroli fapipákat ajándékozott s olyan szép sárga, hajszálnyira vágott dohányt, hogy akár huslevesbe is be lehetett volna főzni tésztának! A főherceg ur Önagsága, Károlyi-féle kis uj testámentumot s egyéb vallásos iratokat osztott ki a sebesültek között, kinek-kinek vallása és nyelve szerint. Temérdek sok képes lapot is ajándékoztak s nyomban irtak helyettünk kedveseinknek.

Ennyi szívességet én is viszonzni akartam. Irtam hát a feleségemnek, hogy küldjön a híres hetényi varrottasból egy pár batiszt zsebkendőt a főhercegnő asszonyosság öméltóságának. A zsebkendők meg is érkeztek s a főherceg asszony el is fogadta azokat.

Egy két napra megérkezésünk után jöttek a szemüveges urak, a doktorok s engem is felfektettek az asztalra. A vállamból kivették a golyót, a combomban lévő azonban úgy befészkelte magát a hús közé, hogy még most is ott van, - úgy látszik soká fog napfényre jönni, szereti a szállást!

Egy pár hét múlva elővett a honvágy. Annyira magamhoz jöttem, hogy ha mankón is, de hazavergődtem, öreg atyám, édes anyám, testvérem és szeretett feleségem karjai közé. A vállamból kivett golyóról már egészen meg is feledkeztem, látni sem akartam. De nem feledkezett meg a főhercegnő öméltósága!

A muszka golyóra egy arany gyűrűt csináltatott, a gyűrűre egy kis láncot, arra egy kis fityegőt s midőn megcsókoltam a kezét a bucsu pillanatában, az aranyos gyűrűs muszkagolyót a kezembe nyomta s annyit mondott, hogy hordozzam ezt emlékül >zsuzsu< gyanánt az óraláncomon. Adott még egy levelet a feleségem nevére azzal a meghagyással, hogy csak otthon szabad felbontani! Nagy kíváncsisággal az asszonnyal együtt fel is bontottuk a levelet. Hát Uram fia két darab vadonat új 20 koronás volt benne! Itt van a uram az emlék-zsuzsu!

Igy fejezte be elbeszélését Dékány Balázs, a mi hetényi jó vitézünk. Bizony-bizony sokszor megcsillogott a szeme a könnytől, különösen mikor kezébe vette az aranygyűrűs muszka golyót. Kezembe vettem én is. Százszor megforgattam a gyilkos kis emléket! Megsimogattam a vitézlő hős halvány orcáját, melegen szorongattam harcedzett kezeit, szólni akarát, de akadozott a nyelvem, mintha valami szoritotta volna a szívemet s mindannyian könnyeztünk, kik a szobában voltunk. Ez az aranygyűrűs muszkagolyó igaz története.

FORRÁS ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Elsődleges források:

B.M. (név nélkül) Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám (1914.11.07.)

Emlék Sibiriából 1914-1915 Lévai András Cs. és Kir. 12. Gyalog Ezred 4. század 1-ső szakasz (Lévai András kéziratossaplója)

Felhasznált irodalom:

Baka L. Patrik 2020: Históriaik – Tanulmányok és kritikák a távolabbi és közelebbi múltból. Nap Kiadó, Dunaszerdahely.

Bödök Gergely 2018: „A MUNKA FRONTJÁN”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború hátszágában – Glässer-Mód (szerk.): A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására. Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport–SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

Boulay, Cyrille 2003: Királyi legendák – Az európai királyi udvarok közelről. Magyar Könyvklub.

Deminger Orsolya: „HA IDEGENBEN MESSZE LESZ A SÍROM”. Lévai András személyes emlékezetének feldolgozása az első világháborúban a galíciai fronton teljesített szolgálatáról és szibériai hadifogságáról (Megjelenés alatt)

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc 2014: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918. Osiris.

Hamann, Brigitte 1990: Rudolf – A trónörökös és a lázadó. Arkádia Könyvklub, Budapest.

Heresch, Elizabeth 1995: II. Miklós – Gyávaság, hazugság, árulás – Az utolsó orosz cár élete és halála. Magyar Könyvklub, Budapest.

Kulcsár Ádám 2020: Andrassy Ilona az első világháború frontján. Múlt-kor történelmi magazin, 2020. különszám, pp: 115–119.

Németh István 2018: A porosz mítosz 1226–1947. Rubicon Történelmi Folyóirat, 29. évfolyam, 1. szám, pp: 52–57.

Szoleczky Emese – Kreutzer Andrea 2011: Az Augusztia Gyorssegély-alap tevékenységéről. Acta musei militaris in hungaria, A hadtörténeti múzeum értesítője 12.

Online források:

Ács István 2017: A Monarchia egészségügyi csapatai a világháborúban – Az orvoslás a falerisztika szemszögéből, <https://stephanus-public.webnode.hu/l/az-osztrak-magyar-monarchia-egeszsegugyi-csapatai-az-i-vi-laghaboruban/?fbclid=IwAR1J9CNedf6HWu0D9OwxFKRPGQY9r3oIF1CjFnHyIlaryBaFVnmnkVeuL4s> (2021.12.14.)

Bálint Ferenc: 2017: A komáromi cs. és kir. 12. gyalogezred 260. ezrednapjára, <http://komaromkatonai.blogspot.com/2017/06/a-komaromi-cs-es-kir-12-gyalogezred-260.html> (2021.12.14.)

Bálint Ferenc 2020: A 12. gyalogezred ezredtörténete(i) II., <http://komaromkatonai.blogspot.com/2020/11/a-12-gyalogezred-ezredtortenetei-ii.html> (2021.12.14.)

Egri Gábor 2017: Az Andrássy család rövid története – A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrássy család, https://studhist.blog.hu/2017/07/05/az_andrassy_csalad_rovid_tortenete (2021.12.14.)

Kaba Eszter: Az Augusztia Gyorssegély-alap és aki mögötte van – Augusztia főhercegnő, http://elsovh.hu/az-augusztia-gyorssegely-alap-es-aki-mogotte-van-augusztia-fohercegno/?fbclid=IwAR3VkgRDwncq8JOGzSbam-igRfPXNbdx6aGpOHVca5uCDHGD_6Mh_synI2Y (2021.12.14.)

Kaba Eszter: Háború glazékesztyűben, <http://elsovh.hu/haboru-glasszekesztyuben/> (2021.12.14.)

Kaba Eszter: Vasérték – a mérték, <http://elsovh.hu/vasertek-a-mertek/> (2021.12.14.)

Kovács Dóra 2021: A miramarei nász, <http://www.greetingsfrombudapest.hu/blog/a-miramarei-nasz> (2021.12.14.)

Meyer-Rotermund, Kurt: Die Herzöge von Cumberland, zu Braunschweig und Lüneburg – Abgeschrieben am 21.07.1976, <https://www.lpbz-ooeg.at/schloss-cumberland/ueber-uns/chronik/?fbclid=IwAR0WWVkt943nmXIm7gB0TmzquxGXouBAabDDFLTisKDAP4-2DYRrpRB1pw> (2021.12.14.)

Rappaport, Helen: OTMA – The Romanov Sisters, <https://helenrappaport.com/russia/romanovs-revolution/otma-the-romanov-sisters/> (2021.12.14.)

Sonja Schmöckel: Johann Orth: Habsburger außer Dienst, <https://www.habsburger.net/de/kapitel/johann-orth-habsburger-ausser-dienst> (2021.12.14.)

Egyéb online források:

MUSEALVEREIN GMUNDEN

http://www.gmundner-musealverein.at/zeitgeschichtliche-informationen.html?fbclid=IwAR0FijOBUN3jQX716yf51uN84aL3A8Kqd2Qlpx9x6_gritiD9VJD_WDOuM8 (2021.12.14.)

Ernst August Kronprinz von Hannover, Herzog von Cumberland

<http://www.welfen.de/ernst4.htm> (2021.12.14.)

Ernst August II. reg. 1878–1913

<https://welfenbund.de/das-haus-hannover/ernst-august-der-zweite/> (2021.12.14.)

Prinzessin Thyra Amalia Caroline Charlotte Anna von Dänemark

<https://welfenbund.de/das-haus-hannover/prinzessin-thyra-amalia-caroline-charlotte-anna-von-daenemark/> (2021.12.14.)

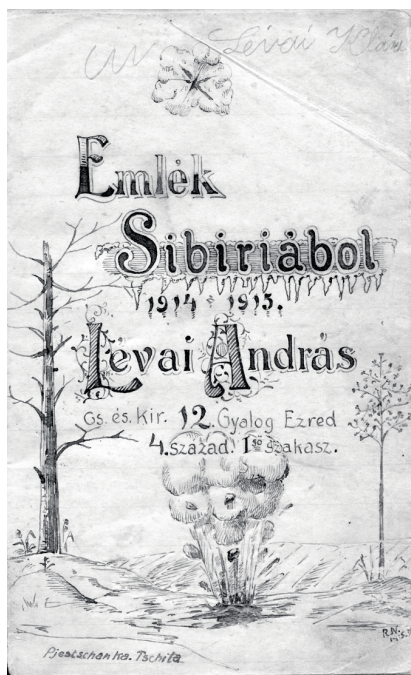
Georg III. (1738–1820) Kurfürst und König von Hannover, König von Großbritannien

<http://www.welfen.de/georgiii.htm> (2021.12.14.)

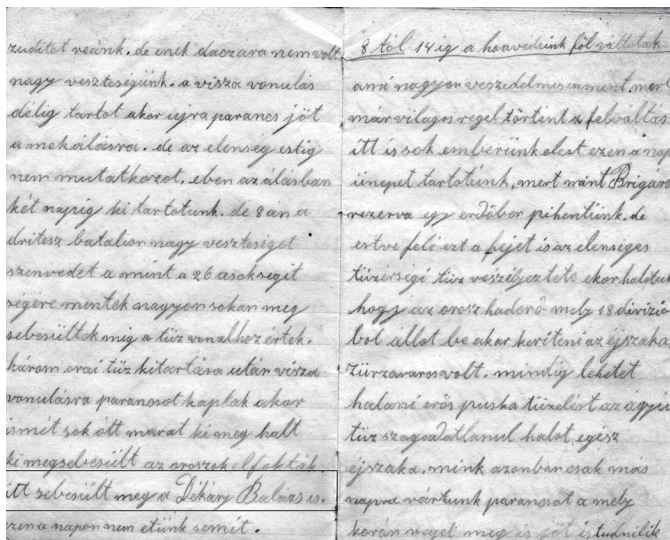
Gmunden

<https://www.britannica.com/place/Gmunden> (2021.12.14.)

KÉPEK

Lévai András naplójának előlapja

Dékány Balázs nevének említése Lévai András naplójában

Dékány Balázs órája (A szerző saját felvétele.)

Az aranygyűrűs muszkagolyó (A szerző saját felvétele.)

Dékány Balázs sírja a hetényi temetőben (A szerző saját felvétele.)

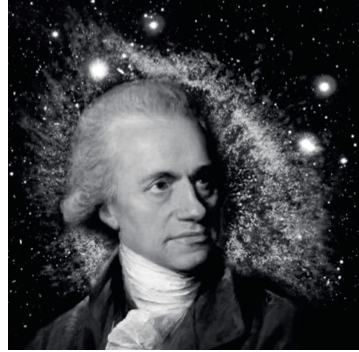
JEGYZETEK

- 1 Vö. Bődök 2018: „A MUNKA FRONTJÁN”. A nők változó társadalmi szerepe a Nagy Háború háttérében, in Glässer–Mód (szerk.): A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására, pp: 410–411.
- 2 München 1875. április 28. – Regensburg 1964. június 25. Habsburg-Lotaringiai Gizella főhercegnő és Lipót Miksa József bajor királyi herceg lánya. A hercegnő háborús erőfeszítéseinek köszönhetően népszerű alakja volt a Horthy-korszak Magyarországnak is. Férjével 1944-ben távoztak az országból, az Egyesült Államokba emigráltak, majd Bajorországban telepedtek le. Vö. Szoleczky–Kreutzer 2011: A hadtörténeti múzeum értesítője 12. p: 17.
- 3 Lényege, hogy a könnyen pénzre váltható nemesfém ékszereket a háttérben maradt nők adják le a gyűjtőpontokon és viseljenek helyette vasgyűrűt. Vö. Kaba Eszter: Vasérték – a mérték, <http://elsovh.hu/vasertek-a-mertek/>
- 4 A pasaréti lövészárók, mint egyfajta skanzen azt szolgálta, hogy túlélhetővé tegye a frontvonalak valóságát. A belépési díj 50 fillérbe került, további 20 fillérért pedig egy szakszerű leírás volt vásárolható a lövészárók berendezéséről. Maga az ötlet Lónyay Sándornétól, az Augusztia Gyorssegély-alap ügyvezető igazgatójától származott. Vö. Kaba Eszter: Háború glasszékesztyűben, <http://elsovh.hu/haboru-glasszekesztyuben/>
- 5 Vö. Kaba Eszter: Az Augusztia Gyorssegély-alap és aki mögötte van – Augusztia főhercegnő, http://elsovh.hu/az-augusztia-gyorssegely-alap-es-aki-mogotte-van-augusztia-fohercegn-o/?fbclid=IwAR3VkgRDwnccq8JOGzSbamigRfPXNbdx6aGpOHVca5uCDHGD_6Mhsynl2Y
- 6 Töketerebes 1886. május 22. – Petersborough (Kanada) 1967. augusztus 21. Zichy Eleonóra és Andrassy Tivadar lánya. – Egri Gábor 2017: Az Andrassy család rövid története – A csíkszentkirályi és krasznahorkai Andrassy család története, https://studhist.blog.hu/2017/07/05/az_andrassy_csalad_roid_tortenete 1909-ben kötött házasságot Esterházy Pállal. Második férjéhez, Cziráky Józsefhez 1917-ben ment feleségül. A háborús emlékeibe részletes bepillantást enged kéziratok hagyatéka, amelyet 1971-ben a dénesfői Cziráky-kastélyban végzett tatarozási munkák alkalmával egy befalazott rekeszben találtak. A hagyaték Kovács Lajos szerkesztésében *Mindennek Vége! Andrassy Ilona I. világháborús naplója* címmel 2014-ben került kiadásra az Európa Könyvkiadó gondozásában. Vö. Kulcsár Ádám 2020: Andrassy Ilona az első világháború frontján, *Múlt-kor történelmi magazin*, 2020. különszám, pp: 115–119.
- 7 Érdekeség, hogy több orvos is a háború után azt a következtetést vonta le, hogy bár a hivatásos és önkéntes ápolónők betegellátó munkája elengedhetetlen volt, jelenlétük az első vonalban többek között fegyelmi okok miatt nem kívánatos. Vö. Ács István 2017: A Monarchia egészségügyi csapatai a világháborúban – Az orvoslás a falerisztika szemszögéből, <https://tinyurl.hu/xhX6>
- 8 Vö. Kulcsár Ádám 2020: i. m., pp: 115–119.
- 9 Laeken 1864. május 21. – Pannonhalma 1945. augusztus 23. II. Lipót belga király és Habsburg-Nádori Mária Henrietta lánya. 1881–1889 között Osztrák–Magyar trónörökös. Vö. Hamann 1990: Rudolf – A trónörökös és a lázadó, pp: 160–162.; 508. 1900–1945 között Lónyay Elemér gróf (1917-től herceg) felesége. Kovács Dóra 2021: A miramarei nász, <http://www.greetingsfrombudapest.hu/blog/a-miramarei-nasz>
- 10 Kovács Dóra 2021: i. m.
- 11 Szentpétervár 1882. június 13. – Toronto (Kanada) 1960. november 24. Maria Fjodorovna cárné (született: Dagmar Dán Királyi hercegnő) és III. Sándor orosz cárné lánya. Vö. Boulay 2003: Királyi legendák – Az európai királyi udvarok közelről, pp: 40–41. A nagyhercegnő a frontvonalak mögött teljesített ápolónői szolgálatot. Morganatikus házasságot kötött egy katonatiszttel. Vö. Heresch: II. Miklós, p: 191.
- 12 Darmstadt 1872. június 6. – Jekatyerinburg 1918. július 17. Szász-coburg–gothai Aliz brit királyi hercegnő és IV. Lajos hesseni nagyherceg lánya. Vö. Boulay 2003: i. m., pp: 30–31. A Carskoje Selo-ban, a Katalin-palotában felállított katonai kórházban dolgozott. Vö. Heresch: i. m., p: 117.
- 13 Szentpétervár 1895. november 15. – Jekatyerinburg 1918. július 17. II. Miklós orosz cárné és Alexandra cárné lánya. A Carskoje Selo-ban, a Katalin-palotában felállított katonai kórházban dolgozott. Vö. Helen Rappaport: OTMA – The Romanov Sisters, <https://helenrappaport.com/russia/romanovs-revolution/otma-the-romanov-sisters/>
- 14 Szentpétervár 1897. június 10. – Jekatyerinburg 1918. július 17. II. Miklós orosz cárné és Alexandra cárné lánya. A Carskoje Selo-ban, a Katalin-palotában felállított katonai kórházban dolgozott. A nagyhercegnő kivételesen tehetséges és bátorságot mutatott a nővéri hivatás vonatkozásában, szakértők szerint, ha életben marad, akkor úttörője lehetett volna az ápolónői munkának. Vö. Helen Rappaport: i. m.
- 15 Az osztrák gyalogezredek 1769-ben kaptak hadirendi számot. A 12-esek ezen dátum előtt, *Botta regiment* néven ismertek. Hadikiegészítő körzetük 1856-ban kerül Komáromba.

- Ezrednapjukat minden év június 18-án a *kolioni csata* (Csehország) évfordulóján tartották, mikor is 1757-ben részt vettek II. Nagy Frigyes (1712–1786, porosz király) hadainak megsemmisítésében. Vö. Bálint Ferenc 2017: A komáromi cs. és kir. 12. gyalogezred 260. ezrednapjára, <http://komaromkatonai.blogspot.com/2017/06/a-komaromi-cs-es-kir-12-gyalogezred-260.html> A két világháború között számos, egykori osztrák–magyar katonai alakulat történetét kiadták, azonban a 12. gyalogezred esetében csupán ilyen irányú kezdeményezéseket ismerünk, ugyanis a mű – eddigi információk szerint – soha nem készült el. Vö. Bálint Ferenc 2020: A 12. gyalogezred ezredtörténete(i) II., <http://komaromkatonai.blogspot.com/2020/11/a-12-gyalogezred-ezredtortenetei-ii.html>
- 16 Napjainkban Szlovákia, hivatalos szlovák megnevezése Chotin.
 - 17 Deminger Orsolya: „HA IDEGENBEN MESSZE LESZ A SÍROM”. Lévai András személyes emlékezetének feldolgozása az első világháborúban a galíciai fronton teljesített szolgálatáról és szibériai hadifogságáról. (Megjelenés alatt.)
 - 18 Ez az információ a szerző felmenőjének, Lévai Andrásnak írott visszaemlékezésén alapszik.
 - 19 Lévai András naplójában Dékány Balázs nevének említése a következőképpen olvasható: „*Nagyon sokan megsebesültek, míg a tűzvonalhoz értek. Háromórányi tűz kitarása után visszavonulásra parancsot kaptunk. Akkor ismét sok ott maradt, aki meghalt. Ki megsebesült azt az oroszok elfogták. Itt sebesült meg Dékány Balázs is.*” – Emlék Sibiriából 1914–1915 Lévai András Cs. és Kir. 12. Gyalog Ezred 4. század 1-ső szakasz (Lévai András kéziratosa naplója)
 - 20 Egyéb megnevezés: rava-ruszkai csata, az osztrák Lengyelország területén (napjainkban Ukrajna) 1914. szeptember 3–11. Az osztrák–magyar 4. hadsereg utasítást kapott, hogy siessen a súlyos veszteségeket szenvedett osztrák–magyar 3. hadsereg segítségére. Ezzel lekeletkezett az osztrák–magyar 1. és a 4. hadsereg között, és az orosz 3. hadsereg kihasználta a lehetőséget. Az osztrák–magyar alakulatok hosszú visszavonulás és súlyos élőerő- és felszerelésbéli veszteség árán éppen hogy megmenekültek a bekerítéstől. Vö. Hajdú–Pollmann 2014: A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918, pp: 95–98.
 - 21 Egyéb megnevezés: galíciai csata 1914. augusztus 24. – szeptember 11. A csaták során az osztrák–magyar haderő súlyos veszteségeket elszenvedve szorult ki Galiciából, míg az oroszok elfoglalták Lemberget. Vö. Hajdú–Pollmann 2014: i. m., pp: 95–98.
 - 22 B.M. (név nélkül): Az aranygyűrűs muszkgolyó – Levél Hetényből, Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám.
 - 23 Uott.
 - 24 Hármás osztályozás. Ez a fogalom Napóleon sebesülteitől származik. Lényegében a sebesültek osztályozását foglalja magába a sérültek és az ellátók közötti aránytalanságból adódóan. Az első csoportba az úgynevezett menthetetleneket sorolták, aki az orvosi ellátást követően is bizonyosan meghaltak volna. A második csoportot alkották a könnyű sérültek (nem igényeltek orvosi ellátást), míg a harmadik csoport tagjai a menthetőek voltak (gyors beavatkozásnak köszönhetően életben maradtak). A hármás osztályozás elve volt az iránymutató az orvosi eszközök igazságos elosztásának vonatkozásában. Vö. Ács István 2017: i. m.
 - 25 Vö. Ács István 2017: i. m.
 - 26 B.M. (név nélkül): Az aranygyűrűs muszkgolyó – Levél Hetényből, Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám.
 - 27 Uott.
 - 28 Gmunden egy felső-ausztriai város, amely a Traunsee tó északi partján, a Traun folyó ki-folyásánál fekszik. <https://www.britannica.com/place/Gmunden> Érdekeség, hogy a városban élt Habsburg-Toscanai János Szalvátor főherceg (1852–1890), Rudolf trónörökös (1858–1889) bizalmas rokona és barátja. A mayerlingi tragédiát követően (1889. január 30.) János Szalvátor morganatikus házasságot kötött, lemondott címeiről, felvette a Johann Orth nevet és hajóskapitányi oklevelet szerzett. Az egykori herceg feleségével indult útnak a saját tulajdonú „SANTA MARGHERITA” nevet viselő kereskedőhajóval. A hajó az első útján feltételezhetően 1890. július 12-e környékén Patagónia partjainál egy nagy viharban elpusztult. Vö. Sonja Schmöckel: Johann Orth: Habsburger außer Dienst, <https://www.habsburger.net/de/kapitel/johann-orth-habsburger-ausser-dienst>
 - 29 Gmundenben 1914 nyarán, mint szerte a Monarchiában, a lakosság nagyon hazafias és lelkes volt. Augusztus elsején, vasárnap a hadba induló katonákat a város polgármestere hivatalosan búcsúztatta el a Városháza terén, a szónoklatot nagy lelkesedéssel fogadták. 1916-tól a lakosság ellátása rohamosan romlott, a háború végére a város az összeomlás szélére került, gyakorivá váltak a lopások, betörések, rablások. – MUSEALVEREIN GMUNDEN, http://www.gmundner-musealverein.at/zeitgeschichtliche-informationen.html?fbclid=IwAR0FijOBUN3jQX716yf51uN84aL3A8Kqd2Qlpx9x6_gritiD9VJD_WDOuM8
 - 30 A hajóskapitányává lett János Szalvátor főherceg egykori lakhelye. Vö. Sonja Schmöckel: i. m.

- 31 MUSEALVEREIN GMUNDEN, i. h.
- 32 B.M. (név nélkül): Az aranygyűrűs muszkagolyó – Levél Hetényből, Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám.
- 33 Dékány Balázs feleségét Szabó Klárának hívták, ötvenkilenc éven keresztül voltak házasságok. Felesége három évvel élte túl férjét, 1974. május 22-én halt meg, férje mellé temették el a hetényi temetőben.
- 34 Kétféle hetényi varottas ismert, az aszúr és a toledó.
- 35 B.M. (név nélkül): Az aranygyűrűs muszkagolyó – Levél Hetényből, Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám.
- 36 A Hannover-házból kerültek ki a Hannoveri Királyság uralkodói, mely állam a napóleoni háborúk utáni restauráció részeként jött létre. Az 1866-os porosz-osztrák háborút (amelyben Ausztria oldalán harcolt) követően Poroszország annektálta a királyságot, megfosztva a dinasztiát annak trónjától. Vö. Németh 2018: A porosz mítosz 1226–1947. Rubicon Történelmi Folyóirat, 29. évfolyam, 1. szám, pp: 52–57.
- 37 Hannover 1845. szeptember 21. – Gmunden 1923. november 14. V. György hannoveri király és Mária szász-altenburgi hercegnő legidősebb gyermeke. Apja trónra kerülésekor 1851-ben trónörökös címet kapott. A porosz-osztrák háborút követően (melyben ő maga is harcolt) családjával Ausztriába vonult száműzetésbe. Apja révén továbbra is trónörökös, mivel az nem mondott le címeiről és trónigényéről, akinek 1872-ben bekövetkezett halálától a Hannoveri Királyság címzetes uralkodójává vált. Vö. Hamann 1990: Rudolf – A trónörökös és a lázadó, pp: 541–542. 1878. december 22-én feleségül vette Tíra dán királyi hercegnőt a koppenhágai királyi palota kápolnájában. Házasságukból hat gyermekük született. Halálukat követően mindkettőjüket a gmundeni kastélypark mauzóleumában temették el. – <http://www.welfen.de/ernst4.htm> Fiuk a későbbi III. Ernő Ágost II. Vilmos császár legkedvesebb gyermekét, Viktória Lujza porosz királyi hercegnőt vette feleségül. Vö. Boulay 2003: i. m., pp: 24–25.
- 38 Koppenhága 1853. szeptember 29. – Gmunden 1933. február 26. IX. Keresztély dán király, „Európa apósa” és Lujza hessen-kasseli hercegnő gyermeke (született: schleswig-holsteini német hercegnő). 1871-ben törvénytelen lánya született a dán hadsereg egy tüzérségi tisztjétől. A kislányt örökbe adták, az apa pedig 1872-ben öngyilkosságot követett el. Házassága révén Hannover címzetes királynéja. Egyik nővére Dagmar Maria Fjodorovna néven vált az utolsó előtti orosz cárnévé III. Sándor cár feleségévé, míg a másik nővére Alexandra VII. Edward oldalán a Brit Birodalom királynéja lett. Bátyja, I. György néven Görögországban uralkodott. – <https://welfenbund.de/das-haus-hannover/prinzessin-thyra-amalia-caroline-charlotte-anna-von-daenemark/>
- 39 A Hannoveri Királyság 1831-ig perszonalunióban állt Nagy-Britanniával. Vö. Németh 2018: i. m., p: 52. V. György halálával Ernő Ágost megörökölte apja brit főnemesi címeit, melynek viselése III. György angol király által volt lehetséges. – <http://www.welfen.de/georgiii.htm> Ernő Ágost a brit arisztokráciában a Cumberland és Teviotdate hercege nevet viselte. – <https://welfenbund.de/das-haus-hannover/ernst-august-der-zweite/> Az első világháborút követően egy törvénybe iktatott rendeletben az angol uralkodó valamennyi német rokonát megfosztotta brit főnemesi címétől, így Hannover címzetes királyi párja sem viselhette többé a felsorolt címeket. Vö. Baka 2020: Históriaik – Tanulmányok és kritikák a távolabbi és közelebbi múlttól, p: 123.
- 40 Meyer-Rotermund, Abgeschrieben am 21.07.1976: Die herzöge von Cumberland, zu Braunschweig und Lüneburg, <https://www.lpbz-ooeg.at/schloss-cumberland/ueberuns/chronik?fbclid=IwAR0WWVkt943nmXlm7gB0TmzquxGXouBAabDDFLTIsKDAP4-2DYRrpRBlpw>
- 41 MUSEALVEREIN GMUNDEN, i. h.
- 42 B.M. (név nélkül): Az aranygyűrűs muszkagolyó – Levél Hetényből, Komáromi Lapok, 35. évfolyam, 89. szám.
- 43 Uaz.

Kétszáz éve hunyt el William Herschel

A tizennyolcadik század végén és a tizenkilencedik század elején William Herschel ugyanolyan rendszerességgel fedezte fel és katalogizálta az égboltot, ahogy Buffon gróf tanulmányozta az állatokat és növényeket, Charles Lyell pedig a föld kőzeteinek a formáit. Herschelre, az addigi legnagyobb teleszkóp készítőjére úgy emlékeznek, mint a sziderális csillagászat megalapítójára. Ezen felül tanulmányozta a bolygókat, felfedezte az Uránuszt, rátalált két bolygójára, megvizsgálta a Szaturnusz gyűrűit. Ő volt az első tudós, aki teljes mértékben leírta a Tejútrendszert, amely forgó, korong alakú csigavonalhoz hasonlított. Noha általánosításainak értéklét manapság csökkenti technikai forrásainak korlátozottsága, tagadhatatlanul ő volt az első modern csillagász.

Friedrich William Herschel szegény családba született 1738. november 15-én a hannoveri választófejedelemben, Isaac és Anna Herschel fiaként. Miután megtanult hegedülni és oboázni, 1753-ban némi szerény oktatás után csatlakozott apjához a hannoveri testőrség katonazenekarában. A hétéves háború egyik ütközete során apja tanácsára sietve elhagyta a csatateret. Később azt pletykálták róla emiatt, hogy katonaszökevény lett. Valójában soha nem volt tényleges katona. 1757-ben átköltözött Angliába egyik testvérével, Jacobbal, és ott is él haláláig.

Herschelt már jóval azelőtt, hogy csillagász lett volna, érdekelte a csillagos ég és a tizennyolcadik századi tudományos felfedezések filozófiai következményei. Mivel zenész volt, feltételezhető, hogy a világegyetem harmóniája vonzotta, éppen úgy, mint Johannes Keplert. Mint naplójában feljegyezte, már fiatal korában hosszú éjszakákon át bámulta a csillagokat apjával, aki támogatója és példaképe volt.

Herschel csupán harmincöt éves korában szentelte magát teljes mértékben a csillagászatnak. Miután Angliába érkezett, éveken át sikeres zenész és zenetanár volt, 1776-ban a bathi nyolcszögű kápolna orgonistája lett. 1773-ban azonban teleszkópokat és más műszereket kezdett építeni és vásárolni. Hamarosan az egész ház műhellyé változott. Húga, Caroline, aki rendkívül közel állt hozzá, visszaemlékezett rá, hogy egyszer, amikor Herschel egy tükröt csiszolt egy teleszkópba, „még etetni is nekem kellett, falatonként tettem az ételt a szájába”. Első teleszkópjának gyújtótávolsága hat láb volt (kb. két méter), végül készített egy távcsövet, amely negyven láb (kb. tizenkét méter) hosszú lett, de túl nehéz ahhoz, hogy sikeresen dolgozhasson vele. 1774-től Herschel minden éjszakáját az égbolt megfigyelésének szentelte. Közreadta első tanulmányait, 1780-ban pedig azt, amely a Hold hegyeivel foglalkozik, és ezt elküldte a Royal Societynek.

1781. március 13-án egy pontot figyelt meg az égen, amely úgy viselkedett, mint egy csillag. Először azt hitte, üstökös, de egy idő után a pont lassú mozgása és körpályája világosan bizonyította, hogy bolygóról van szó. Ez a tárgy nem volt ismeretlen a csillagászok előtt, de Herschel előtt senki sem ismerte fel valódi természetét. Ilyen módon fedezte fel az ókor óta az első bolygót. Manapság Uránusként ismerjük, bár Herschel eredetileg Georgikum Sidusnak nevezte el III. György király, a brit uralkodó tiszteletére, aki ugyanebben az évben itt a Földön elveszítette észak-amerikai gyarmatait. Herschelt

néhány hónap múlva felvették a Royal Societybe, és 1782-ben az uralkodó kinevezte királyi csillagásznak. Világhírű lett, többé nem kellett dolgoznia a megélhetéséért. Elkezdődött a kutatásainak rendkívül gyümölcsöző korszaka.

Herschel munkásságának átfogó jellege, csodálatos eredményi világgossá teszik, hogy őt lehet a sztellárasztronómia megalapítójának tekinteni. Miután rendszeresen tanulmányozta és katalogizálta az égboltot, 1783-ban közzétette a kettős és sokszoros csillagok listáját. Ugyanebben az esztendőben húszéves programba kezdett a csillagködök kutatására, amelyek első katalógusát 1786-ban adta ki. Végül kétezer-ötszázat talált belőlük. Korlátozott technikai lehetőségei ellenére is kifejlesztett egy korai elméletet az égitestek eredetéről. Véleménye szerint a csillagok, miután megjelentek, fokozatosan nagyobb sűrűségű csoportokká húzódtak össze a tömegvonzás erejének engedelmessé, és ez vezetett a csillagcsoportok és csillagködök létrejöttéhez. Elmélete az egész tizenkilencedik század során szerepelt a csillagászati szakkönyvekben.

Amellett, hogy az égitesteket katalogizálta, volt még egy hosszú távú terve: hogy megértse az egésznek a felépítését. 1784-ben a Tejút rendszeres tanulmányozásába kezdett. Galilei már korábban kimutatta, hogy a Tejút nagyszámú csillagból áll, a korábbi elméletek egészében véve olyasfélének tartották, mint a kopernikuszi Naprendszer, amely egy központ körül forog. *A mennyek felépítése* című könyvében Herschel többékevésbé helyes leírást ad a Tejút „köszörűkő” formájáról, ami a híres filozófus, Immanuel Kant elméletét támasztotta alá. Noha eredetileg úgy vélte, hogy a csillagok egyenletesen oszlanak el az égből, végül arra a következtetésre jutott, „hogy ezt a mérhetetlen mennyiségű csillaghalmazt nem lehet uniformizálni”. Egyre inkább tudatára ébredve az égi jelenségek bonyolultságának, modern rugalmassággal hajlandónak bizonyult arra, hogy megváltoztassa feltételezéseit, amennyiben a megfigyelések adatai nem támasztották alá őket.

Noha legnagyobb teljesítményei a sziderális csillagászathoz fűződnek, azért a Naprendszert és a Nap sugárzásának a természetét is tanulmányozta. Mikrométert használva kiszámolta a Hold hegyeinek magasságát (biztosra vette, hogy lakott bolygó). Megfigyeléseinek eredményei hozzájárultak az ismert bolygók: a Merkúr, a Vénusz, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz, valamint az Uránusz tanulmányozásához. Színezett üvegen keresztül a Napba nézett, és észrevette, hogy a hőérzet nem egyezik a látható fényel. Ennek ellenőrzésére kísérleteket végzett hőmérőkkel és prizmákkal, és helyesen feltételezte a láthatatlant, az infravörös hőhullámok létét.

Herschel egész pályafutása során támogatta Caroline húga, aki 1772-től nála lakott, majd 1786-ban vele költözött ki a London melletti Slough-ba. Sokféleképpen segítette, nehéz számításokat végzett el, maga is felfedezett néhány csillagködöt és nyolc üstökösöt. Amikor 1788-ban William feleségül vette Mary Pittet, egyik barátja özvegyét, Caroline egy ideig haragudott, de aztán megbékítette közös vonzalmuk a csillagászat iránt. Sok évvel túlélte Williamet, 1848-ban halt meg, kilencvennyolc éves korában.

William Herschel élete vége felé számos elismerésben részesült, többek között lovaggá ütötték. A Csillagászat Hercege, ahogy néha nevezték, nyolcvanéves korában, 1822. augusztus 25-én hunyt el. Mary Pitt-től született egyetlen fia – a híres Sir John Herschel – ugyancsak neves csillagász és tudós lett, aki folytatta apja munkáját.

A kommunizmus kultúrpolitikája Magyarországon A könyvkiadás helyzete és az egyházi szamizdat megjelenése a Kádár-korszakban

„Nem szívesen leplezem le magam, de úgy vagyok ezzel: nekem mindegy, hogy zongorán vagy cimbalmon, csak az én nótámat játsszák. Nekem elsőként az a lényeg, hogy a különböző stílusokkal a szocializmus ügyét akarják-e szolgálni. Hogy ezt hatszögletű emberfejjel fejezi-e ki, vagy harmóniával, az teljesen mindegy, az az elsődendő, hogy a szocialista forradalom ügyét akarja-e szolgálni és kifejezésre juttatni.” (Kalmár, 1998) Kádár János e szavai olvashatóak Kalmár Melinda *Ennivaló és hozomány* című munkája hátlapján. Ezek jelentették a kádári kommunizmus kultúrpolitikájának ideológiáját. Ezen eszmén belül céloim megvizsgálni a magyar könyvkiadás történetét a korszakban, kideríteni, hogyan tudott működtetni, irányítani az állam egy sokrétű, komplex művészetet megjelenítő szférát.

Kiemelt szerepet játszik a vizsgálatban az egyházi könyvkiadás korszakbeli lehetőségeinek feltárása, illetve az elnyomás áldozatainak törekvései a szamizdat irodalomban, amit több, az országban kialakuló mozgalom tevékenységeinek bemutatásával igyekszem szemléltetni.

(A kultúrpolitika kronológiai szakaszolása)

Első szakasz

Az első szakasz 1956 novemberétől kezdődően az 1958 nyaráig tartó időszak. Az 1956-os forradalom leverését követően a hivatalokba továbbra is káderek kerültek. Aczél György 1957 áprilisában művelődési miniszterhelyettes lett, nevéhez köthető a korszak kultúrpolitikája, a „TTT” (Tiltott – Türt – Támogatott). Ennek rendszere 1957. augusztus 6-án született meg, ekkor még tervezetek formájában, de elindult kialakítása.

A kultúra és a művelődés komplex struktúrája azonban kihívást jelentett a pártpolitikának, de ezen sokrétű és elhúzódó előkészületek is hozzájárultak a Kádár-rendszer alakulásához. A hozzáértő szakemberek által folytatott viták megerősítették azt, hogy a kialakuló tervek inkább egy általános, ideológiai megközelítést írnak elő. Teljes mértékben elleneztek a kultúrában megjelenő perszonalitást valló szemléleteket. Fontos szempont volt ez, hiszen ezek kétségbe vonhatták a párttól való autonómiát. A konvenció magába foglalta, hogy a művészeteket minden esetben irányítani kell.

1958. július 25-ére már csak arról nem sikerült az egységes döntéshozatal, hogy ki lenne a legalkalmasabb az irányító szerep betöltésére. Eleinte nagy jelentőségű funkciót tölthettek volna be az úgynevezett művészeti tanácsok, ám végtére a párt nem szimplán az eszmei vezérlést akarta irányítani, de az állami szervek feladatait is ellenőrizni szándékozta. A probléma, hogy a cenzurális feladatokat mely szerv lássa el, szintén nem tudott a tervezet által alapvető meghatározásnak eleget tenni, hiszen annak ellenére, hogy a párt tevékenységei között nem szerepelt a végrehatási intervenció, ez a feladat is végül az ő hatáskörükbe került. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak első szakaszában

Az 1956. augusztus 9-i Párt Bizottság által kibocsátott határozat már érzékeltette a korábbi pártpolitikához viszonyított engedékenyebb kiadási szankciókat. A határozat nemcsak a tiszteletdíjak emeléséről, hanem egy flexibilisebb, változatosabb könyvkiadói

politika kezdeményezéséről szolt. A kiadók önállóságának kiterjesztése, illetve az ideológiai aspektusok mellett az anyagi érdekeltséget is figyelembe vehették, megjelenhetett a nevelés mellett az olvasói igény is. Kiadásra kerülhettek nem csupán szocialista, de „haladó irányzatokhoz” tartozó kiadványok is.

A kádári államhatalomnak sem ideje, sem energiája nem volt arra, hogy a könyvkiadás komplikált rendszerét újraszabályozza, illetve terve sem volt erre egészen 1958 elejéig. Ez azt eredményezte, hogy megjelenhettek olyan magyar írók írásai, akik ezelőtt hosszú évekig a hallgatás kényszerében voltak. Így például Németh Lászlónak, Féja Gézának és Kassák Lajosnak is kiadhatták szerzeményeit. Kiadásra kerültek a magyar irodalom századforduló utáni évtizedeinek meghatározó alkotásai is, olyan szerzők nevei ezek, mint Babits, Kosztolányi, Barta Sándor, Ligeti Károly... Emellett a kiadási tervekben szerepeltek olyan külföldi szerzők is, akik nem a szocialista, hanem a kapitalista társadalomról alkotnak realista képet (Hemingway, Steinbeck...).

A könyvek külső megjelenése is javult. Új indítványozások születtek, melyek a színvonalas olvasási élményt biztosították. Ilyenek például az *Olcso könyvtár*, *Táncsics Könyvtár* vagy a *Kincses Könyvtár* sorozatok.

A szórakoztató irodalom műveinek számát növelték, de emellett megemelkedett az ismeretterjesztő, a politikai és a szakmai könyvek kiadásának aránya is.

Ezen enyhítések hatására létrejött egyfajta versengési kedv is. A nagy kiadók elkezdtek szépirodalmat, ismeretterjesztő irodalmat kínálni, melyet egyértelműen anyagi célból tettek. A változatos, nagy választékú szépirodalom és szórakoztató irodalom meglehetősen sikert aratott. A szépirodalmi kiadványok száma 1956-tól 1957-ig megduplázódott, 422-ről 933-ra nőtt. (Kalmár, 1997)

Második szakasz

Az 1958 nyarától 1962-ig tartó korszak a TTT második szakasza, amely „*Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei*” címmel megjelenő központi bizottsági rendelet végleges dokumentumának kiadásával kezdődött. Ezen irat a TTT kultúrpolitika gyakorlati kezdetét jelentette.

Az időszak legmeghatározóbb jellemvonása az újraszabályozás volt. Ellenkező állásfoglalások indultak meg a belső intézményrendszerben, egymásnak ellentmondó elvek kerültek dokumentációra (progresszió–megtorlás, liberális nézetek–konzervativizmus...).

Az állam által erősen irányított és ellenőrzött kultúrpolitika egyik legnagyobb kihívását a magyarországi kulturális elit jelentette, akik az 1950-es években műveikkel, alkotásaikkal, véleménynyilvánításaikkal a Rákosi-korszak híveinek bizonyultak. Az 1956-os forradalom leverését követően azonban elindult egyfajta leválás a kommunista-szocialista ideológiát állandósító politikáról, megtagadták a szocialista realizmust terjesztő kultúrát. Az új, vagy már korábban is kedvelt eszmékhez fordultak, amelyeket a kommunista pártpolitika már a kezdetektől fogva elutasított, mint például a revizionizmus ideológiája, a népi irányzatok és a vallásos világeszme. Mindezek különféle retorziókkal jártak, a rendszer 1957 elején felszámolta az újságíró-szövetséget, az írószövetséget és lépésről lépésre megszerezte a kulturális élet vezető státuszait. Emellett bebörtönzések és politikai kivégzések sorozata is zajlott. Mindennek ellenére sem sikerült az értelmiség fölé kerekedniük, illetve megnyerni sem tudták a kultúra ezen rétegét. Számottevő többségük elutasította az együttműködést és passzív ellenállást tanúsított.

Mivel a kulturális elit nagy befolyással bírt a magyar társadalom széles rétegére, illetve a fiatal, újonnan feltörekvő tagjaira, így a pártnak mindenképpen cselekednie kellett saját ideológiája fenntartása érdekében. Terveikben a munkásfolklor megerősítése szerepelt mint megoldás, amely nem a színvonalas kultúrára épült, hanem a munkások számára a párt propagandisztikus, közepes kulturális életet biztosító eszköze volt.

Ezen korszakban a megtorlások általi némaságban az életszínvonal dinamikus fejlődése volt tapasztalható – legalábbis a korábbi évekhez képest –, elterjedően volt a tanulásra, művelődésre való igény. Több vidéki felsőoktatási intézmény nyílt meg. A szocializmust építő ország sikereket ért el mind a tudomány, mind a sport terén, nemzetközi szinten is. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak második szakaszában

A forradalom leverése után az államnak válaszokat kellett adni a „nyugati” kérdésekre. A kommunista ideológia innovációjának az irodalom lett az áldozata, ugyanis a közvetítés központi ága a filozófia lett. Ezen döntésnek több oka is volt, elsősorban a tudománnyal a tudatra hatottak, míg az irodalom az érzelmekkel befolyásolt. Ugyanakkor a filozófiát, mint tudományágat bizonyítékként használták arra, hogy bemutassák, az ideológia és a tudomány nem egymást kizáró tényezők. Az ideológia tehát eltávolodott az irodalomtól, és azon elv felé haladt, amely kellően komplikált, nehezen és több szempontból értelmezhető. (Gedeon, 2016)

Újra megerősödtek az állami felülvizsgálatok, a párt ellenőrző szerepe ismét nőtt, a kiadók autonómiája ezáltal csökkent. Valamennyi kiadót államosították, mint a Magvetőt, Gondolatot és az OKISZ-t. A Corvina és a Magyar Helikon összevonásával olyan kiadó jött létre, amelyben elegendő kiadói szakember, emellett megfelelő mennyiségű lojális káder vett részt.

Mivel a párt fontos célkitűzése – külsőlegesen – a társadalommal szimbiózisban való együttélés, érdekképviselet, így az igények kielégítése továbbra is fontos szempont volt a párt számára, aminek következményeképpen a továbbiakban is nagy mennyiségű szépirodalmi klasszikus mű kiadását engedélyezték, magyar és külföldi szerzők által írt művekre egyaránt vonatkozóan. Főbb műfajok a klasszikus szépirodalom mellett ekkor az ifjúsági regények, tudományos írások, kémregények. Emellett több idegen nyelvű irodalom is megjelent, mind nyelvkönyvek, mind szótárak formájában. (Kalmár, 1997)

Harmadik szakasz

Agárdi szerint az 1963-tól 1973-ig tartó időszak a „három T” kultúrpolitika harmadik szakasza, jellemzően ezt nevezi a magyar művelődéspolitikai nagy időszakának, ebben a periódusban teljességedt ki és ért el meghatározó momentumokat Kádár János a politikájával.

Ezen időszakra jelentős mértékben gyarapodott a nyolc osztályt elvégzettek száma, javulás mutatkozott a családi életmód, fogyasztás és társadalomfejlődés területein. Megnövekedett a továbbtanulni vágyók aránya is. E változások azonban a párhatalomra nézve veszélyeket is hordoztak magukban, ugyanis a fejlődés lehetőségével az autonómia is egyre fontosabb szemponttá kezdett válni a nép számára. Ezt nem engedhette meg a rendszer, ugyanis saját ideológiájukat az egész népnek egyenlően kellett dicsőíteni, illetve hirdetni. Ennek megoldásaként vált jelmondatá Kádár elhíresült mondása, „aki nincs ellenünk, az velünk van”. E szemlélet jegyében kezdték meg a kulturális élet megszilárdítását.

A korszak jellemzője tehát az enyhülés, ugyanakkor az elemi ideológiai tételek, a pártvezetés fontossága, illetve a munkásosztály meghatározott érdekeinek megkérdőjelezhetetlensége továbbra is alapfeltételnek számított. Egyre markánsabb

szerepet játszott a szakértelem, megerősödő nemzetközi kapcsolatok kezdtek kialakulni, emellett a kulturális civil élet és érdekvédelem is kezdett tágabb értelmet nyerni.

A 60-as évekre nagyon megnehezítették a párt feladatát ezen enyhítések következményei, ugyanis egyre elterjedtebbé váltak baloldali eszmék, a hatalmi ideológiával szembenálló koncepciók, amelyek már a párton belül is megjelentek. Aczél György Lukács György rehabilitációjával kísérletet tett az új, modern eszmék további terjedésének féken tartására, de sikertelenül. A mindennapi életet nem érintették meghatározóan a kommunista eszmére vonatkozó szankciók, az új kulturális elit azonban megérezte hatását, úgy az egyetemeken tanrendjében, mint a publikálások cenzurális erejével. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak harmadik szakaszában

Az 1960-as évek közepére a „három T” választóvonalai átjárhatóbbá váltak, leginkább a túrt és támogatott művek tekintetében. Ekkora kialakultak a politikai eszme határai, de ettől függetlenül, a hatvanas évek második felére kétségtelenné vált, hogy a „túr” szekcióba sorolandó alkotások problémát jelentettek, hiszen a marxista ideológiával, ezáltal a párt tőrés határával nem egyezett az újonnan megjelenő antihumanista, nem közérkölcset népszerűsítő irodalom, illetve a művészi színvonal emelésére való folyamatos bátorítás.

A hatvanas–hetvenes évek fordulójára a szovjet–magyar kulturális vezetés közötti egyre feszültebb kapcsolat eredményeként a magyar irodalompolitika helyzete folyamatosan nehezedett, szűkültek a határok. A kiadványok megítélése nagymértékű cenzúra alá lett vonva, mind politikai, mind ideológiai szempontból. Innentől a szabad kutatás már a tőrés csoportjába tartozott.

Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának 1972. március 28-ai állásfoglalásában megfogalmazódik az irodalom szerepe, amelyet ekkora már sokkal erősebb és szigorúbb felügyelet és cenzúra alá vetettek, melynek oka, hogy a közszórakoztatásban, közoktatásban mindvégig fontos szerepet tulajdonítanak a könyvkiadásnak: *„A kiadók fokozottan tegyenek eleget a korszerű tömegkönyvkiadás követelményeinek, biztosítsák a fontos klasszikus művek, a modern hazai és külföldi irodalom legjelentősebb alkotásainak jelenlétét a könyvpiacra, a tömegérdeklődésre számot tartó ismeretterjesztő művek nagy példányszámú kiadását, az értékes művekre épülő olcsó sorozatokat, a színvonalas szórakozásra alkalmas olvasmányokat, a művelődéshez alapvető lexikális kiadványokat.”* (Gedeon, 2015)

Negyedik szakasz

Az 1974 és 1984 közötti időszak az aczéli kultúrpolitika negyedik korszaka. A korábbi fejlődő szakasz, a lendületes kulturális és életmódbeli fejlődés, a demokratizálódó mozgalmak, a hosszú távú célkitűzések erre az időszakra mindössze elméletek maradtak, illúziók, vágyak. Megindult ugyanis az újrabürokratizálás, a piac hatalomcentralizációja, illetve a konzervativista folyamatok visszaállítása. Negatív hatással volt ez a gazdaságra, az életmódfejlődésre, a társadalmi folyamatok alakulására, illetve a kulturális, tudományos modernizáció haladására is.

Az államhatalom a kultúrát a középpontból való kihelyezéssel próbálta fejleszteni, illetve saját maga által irányítani. Az 1970-es években elhíresült sokszektorúság technikájával próbálta működtetni, amely abból állt, hogy különböző szövetkezeti szektorok vállalják ezen területek igazgatását, felügyeletét. Külsőleg így azt a látszatot kívánták kelteni, hogy a kultúrát mind gazdasági, mind társadalomszervezeti alakulatok is támogatják.

Ám, az e szerveket alakító vezetők továbbra is a párt keze alól kikerülő káderek közül kerültek ki, tehát a valóságban továbbra is az állam volt az egyedüli felügyelet szervezeti egysége. Az egyik legjelentősebb momentumja ennek az időszaknak a „túrt T” szigorítása. Beszűkültek az engedmények a modernizmus felé, csakis a marxista–leninista társadalomtudomány volt tudománynak tekinthető.

A népi–urbánus probléma a felszín alatt már a kiegyezéstől kezdve szerepet játszott a kormányzati politika és a mindenkori kulturális minisztériumok feladataiban. A 19. század fordulóján viszont teljesen kiesűcsosodott. Az ellentétek 1949 után valamelyest enyhültek, illetve átformálódtak, amely annak volt köszönhető, hogy a munkásosztály vezető szerepét kiemelő politikai rendszer elsősorban az ipari városokat fejlesztő tervei kiegészültek a vidék és a városok közti különbségek megszüntetését kinyilvánító, úgynevezett településfejlesztő politikával.

Két ág kiemelkedése volt jellemző ebben az időszakban. A népi mozgalom a magyarságtudat erősítésére helyezte a hangsúlyt, amellyel megerősödött a külföldi magyarság, – legjelentősebb mértékben – az erdélyi hagyományok, illetve a népviseletek szerepe. Emellett a párt létrehozott a munkások számára egy egyfajta kommersz kultúrát, amely kimondottan a belső szervezeteken belül tudott megvalósulni. A „munkásművelődés” rengeteg anyagi vonzattal is járt, amely tovább rontotta az elitkultúra szerepét, lehetőségeit.

Az 1970-es évek közepétől a kulturális demokrácia látszatának keltése érdekében egyfajta fogalomátalakítás ment végbe, ilyen a népművelés helyetti közművelődés, vagy oktatás helyett közoktatás használata, amely az alsó társadalmi csoportok cselekvéseit próbálta prezentálni. De a gyakorlatban továbbra is a központilag fenntartott kulturális értékek átható terjesztése, demokratizálása volt a cél, de ezek után már az ösztönszerűség látszatának a fenntartásával. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak negyedik szakaszában

A hetvenes évek közepére a helyzet abból a szempontból változatlan maradt, hogy az irodalom a kultúra még mindig fontos részét képezte, ugyanakkor egyre nagyobb problémákat okozott a párthatalom számára a központi ideológiát nem támogató, esetleg annak ellentmondó írások megjelenése.

A Párt Bizottság 1977. december 28-i ülésén a *Jelentés művészeti életünkről* című állásfoglalást fogadták el, amely magába foglalta az irodalom mint érték az embereknek történő eljuttatásának támogatását, ugyanakkor markánsan megfogalmazta a TTT elvekkel járó következményeket is. *„Ennek megfelelően elsősorban a szocialista realista művészetet támogatja, ugyanakkor a bizalomra, a meggyőzésre és az elvi vitákra építő szövetségi politikából eredően teret enged olyan művészeti törekvéseknek, humanista szemléletű alkotásoknak, amelyek a szocialista társadalom számára is értéket jelentenek. Ellenzi, s bár a tiltást mint kivételes eszközt alkalmazza, indokolt esetben adminisztratív eszközökkel is akadályozza a szocializmussal ellenséges, antihumanista, társadalmunk erkölcsi értékrendjét sértő művek nyilvánosságát.”*

Az 1970-es évekre szélesedett az előző évekhez képest változatos irodalmi, művészeti törekvések reprezentációja. Növekedett a szocialista ideológiát közvetlenül vagy közvetve alakító művek száma, illetve a más eszmeiségeket bíráló kiadványok is gyakrabban jelentek meg. A párt kiemelten utalt arra, hogy e művek egyrészt az egyetemes, másrészt a szakmai műveltséget kialakító, fejlesztő, magas színvonalú alkotások. (Gedeon, 2015)

Ötödik szakasz

Az 1984-től 1988-ig tartó szakasz, vagyis a TTT legutolsó időszaka jelenti nemcsak az acéli kultúrpolitika, de a Kádár-korszak végét is. Döntő jelentőséggel bíró év volt 1984, ugyanis ezen év tavaszán ment végbe az a politikai átalakulás, amely Aczél György lemondásának okát képezte. Aczél nem tudta jelentős mértékben végrehajtani stratégiai feladatát, amelynek célja a szellemi élet, a kulturális elit ellenzéki szemléletmódjának megfékezése, illetve visszafordítása volt. Emellett szerepet játszottak még a művelődés-politikai munkaközösség állásfoglalásában megjelenő, a párt kultúrpolitikáját kritizáló állítások, miszerint a művészetek területén ideológiai bizonytalanság, értékválság, befelé irányuló mozgás az uralkodó szemléletmód, illetve a kommunisták kikopása eredményeként ellenzéki eszmék veszik át az uralkodó helyeket, amely az egységes művészeti szervezetek működését ellehetetleníti. Ezen bírálat következményeként Kádár ellenfordult Aczállal, korábbi szövetségesével, így utóbbi 1984 októberében lemondásra kényszerült.

A hatalom és a kulturális elit közti összhang a hetvenes évekre teljes mértékben felborulni látszott, új irányelvei nem jöttek létre a kultúrpolitikának. 1986–87-től érzékelhetővé vált a korábbi rendszerek összeomlása, a hatalom már nem formált új struktúrát a művelődéspolitikának, csak visszamenőleg reflektált az eseményekre, amelynek következménye, hogy felfogásbeli kultúrpolitikáról innentől kezdve nem beszélhetünk. (Eörsi, 2008)

A könyvkiadás helyzete a korszak ötödik szakaszában

1986-ban egy, az irodalomról, illetve a könyvkiadásról szóló értékelést hoztak nyilvánosságra, amelyben a nyitott, változatos irodalomról beszélnek. A magyar nép egyre szélesebb rétege élhet az olvasás, tanulás lehetőségével. Ugyanakkor problémát is okozott nekik a kiadók nyereségorientáltságra épülő politikája. A TTT kultúrpolitikában is akadt kivetnivaló, hiszen az állami támogatású kiadók által megjelent gyenge és közepes minőségű, illetve akár a párhatalom ideológiájának ellentmondó kiadványok is beleestek a „támogatott” csoportkörbe. A kortárs szocialista irodalom művei egyre kevesebb példányszámmal jelentek meg. „*A hajdani lélekcsereelő céljait feledő kultúrpolitika, mely tizenöt-húsz évvel korábban még egy világméretű, ideológiai keresztesháború csatáit vívta, a 80-as évek közepén már csak a »fellazítás« mumusát felváltó »kommercializálódás« démona és a nyugati tömegkultúra ellen indított szélmalomharcot. Amikor pedig végképp finanszírozhatatlanná vált a kultúrpolitika, bűnbakot keresve a politika végrehajtóit hibáztatták.*”

A megoldást már nem elvi célkitűzésekkel határozták meg, hanem gyakorlatias gazdasági megközelítést választottak, amelyek magukba foglalták a könyvkiadás intézményesült rendszerének helyreállítását, a budapesti fő kiadók mellé néhány újonnan megjelenő vidéki kiadó kialakítását. Ezen tervezetekkel szerették volna fenntartani a már meglévő klasszikus művek olcsó árát, illetve a kiadói tevékenységek feltételeinek biztosítását is. (Gedeon, 2016)

(Az egyház helyzete a Kádár-korszakban) Marx a vallásosságról: „*A kereszténység szociális elvei a gyávaságot, az önmegvetést, a megaláztatást, a szolgálalkúséget, az alázatot, vagyis egytől egyig a csöcselék tulajdonságait prédikálják...*” ([sz.n.], 1959)

Lenin a vallásosságról: „*A vallás a nép ópiuma – Marxnak ez a mondása a marxizmus egész világnézetének sarkköve a vallás kérdésében. A marxizmus szerint minden mai vallás és egyház, mindennemű vallási szervezet mindenkor a burzsoá reakció szerve, amely a kizsákmányolás védelmére és a munkásosztály elkábitására szolgál.*” (V. I. Lenin, 1980)

Ezen megfogalmazások alapján nyilvánvaló tény, hogy a kommunista diktatúra egyik legalapvetőbb célja az egyház önálló szerepének kizárása.

A Kádár-korszak egyházpolitikájának legfőbb jellemzője volt, hogy igyekezett a Rákosi-rendszert átvészelő egyházakat kihasználni a párthatalom érdekeinek érvényesítésére. Kötelezettségeiket szigorú keretek között, ellenőrizve, sokszor jobb körülményekkel, mint az előző rendszerben folytathatták, de ennek ára az volt, hogy az állampárt politikájának erősítésére kellett ösztönözni híveiket. Az MSZMP Politikai Bizottság 1958. június 10-i határozatában megfogalmazták a rendszerváltásig eltartó egyházpolitika alaptételét: *„Mivel az egyházak a szocializmus körülményei között is hosszú ideig létezni fognak, szükséges a szocialista állam és a különböző egyházak közötti együttműködés.”* (Vörös, 2012)

Damádi Dénesné – a Kiskunfélegyházi Egyesült Protestáns Egyház keretein belül működő Parakletos Könyvesház vezetője – és férje Damásdi Dénes már a rendszerváltás előtti időkben részt vettek a keresztény könyvmissziós mozgalmakban. Legfőbb tevékenységük a határon túli magyarság számára – leginkább az erdélyi térségekben – eljuttatni a keresztény irodalmat. A magyarországi egyházpolitikára Damásdi Dénesné így emlékszik vissza: *„Aki betartották az írott és íratlan szabályokat, azok azért tudtak dolgozni az egyházon belül valamilyen szinten. De nagyon sok volt a besűgő, és a felső vezetésben is, tehát az egyházin belül is. Nem is tudom, egyáltalán lehetett-e egyházi vezető [valaki] úgy, hogy ne működött volna együtt az állammal, szerintem lehetetlen volt. Nagyon nehéz utólag a megítélése ennek, mert nagyon sok egyházi vezető azt mondja, nem volt más választása. Így tudott csak működni ennyire is az egyház, hogy együttműködtek.”* (Melléklet)

Egyházi könyvkiadás

A három történelmi egyház saját kiadókkal rendelkezhetett a kommunista évek alatt is, amelyek működését az államhatalom rendkívül erős ellenőrzése, szabályozása jellemezte.

A szocialista diktatúra évtizedeiben az egyházi könyvkiadás, sok más alapvető egyházi terület mellett, szintén erős államhatalmi ellenőrzés alá volt szorítva. Az egyházak arra voltak kötelezve az állam által, hogy különböző kiadói tevékenységeiket csupán egyetlen központi szervezeten keresztül hajtsák végre. Az egyház által kiadni kívánt könyveket minden esetben az Állami Egyházügyi Hivatal engedélyéhez kötötték. A közvetlen cenzúra mellett még az is nehezítette a könyvkiadást, hogy a miután egy kiadvány megjelentethetőnek nyilvánult, annak számát is korlátozta az államhatalom. A diktatúra fokozatos, bizonytalan enyhülésével az egyházi könyvkiadás mértéke és ereje csak lassan és kis lépésekben tudott növekedni, fejlődni. (3.[sz.n.] [é.n])

Római katolikus egyház

A Szent István Társulat 173 éve játszik központi szerepet a katolikus egyház intézményeként. Nem csupán könyvkiadóként működött, ugyanis kiemelkedő szerepet vállalt a magyar közoktatás, kultúra és tudomány sokrétű területein. Tagjai voltak olyan neves személyek, mint Eötvös József, Semmelweis Ignác, Liszt Ferenc vagy Deák Ferenc. Fő arculata ugyanakkor mindvégig a könyvkiadás maradt.

Fejlődésének azonban a II. világháború utáni hatalomváltás, a kommunista diktatúra útjában állt, amikor nyomdáját államosították, üzleteit elvették, folyóiratait betiltották, ellehetlenítették az addigra kialakuló mozgalmas társulati életet, emellett a könyvkiadást is minimálisra korlátozták.

A kisajtolt alkalmazkodás évei alatt óriási küzdelem árán, nehéz körülmények között sikerült a megjelentethető példányszámokat nehézkesen növelni. (1.[sz.n.] [é.n])

Református egyház

A Magyarországi Református Egyház képviselőjében a Kálvin János Kiadó volt és mai napig is ezen kiadó a hivatalos egyházi intézmény. A Református Sajtóosztály működött 1948-ig, majd annak jogutódjaként született meg a Kálvin Jánosról elnevezett kiadó. A magyar nyelvű protestáns Biblia, valamint a református egyház életéhez és missziójához szükséges kiadványok kiadója, terjesztője. (2.[sz.n.] [é.n])

Evangélikus egyház

Az evangélikus egyház 1983-ban kapott arra engedélyt, hogy önálló gazdálkodási részleggé működtesse az Evangélikus Sajtóosztályt. Ez az enyhülés időszakának egyik jele volt, ugyanis ebben a periódusban kisebb mértékű fellendülés volt tapasztalható a könyvkiadás területén, valamelyest több és többféle egyházi kiadvány jelenhetett meg. Az evangélikus egyházban azonban leginkább a rendszerváltozás utáni időszakra tehető a kiadói tevékenység nyitánya, amikor a kiadások engedélye mellett a saját kiadásaira való olvasói igény is megnövekedett. (3.[sz.n.] [é.n.])

Az egyházi szamizdat

Varga Lajos váci segédpüspök így nyilatkozik az egyházban működő szamizdat kialakulásának fontosságáról, szükségességéről: *„1945, majd pedig 1948 után még erőteljesebben, mint a korábbi időszakban, nyomtatott katolikus sajtótermékek hiányában, gép- vagy kéziratok formájában katolikus tartalmat tükröző írások előállítására volt szükség. Ez felelet volt arra a speciális kihívásra, hogy 1945-ben Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába került, ami egy harcos, diktatórikus jellegű, marxista-leninista alapon álló ideológiára épült. Amikor ebben az időszakban a katolikus és más egyesületek működése lehetetlenné vált, valamint a katolikus oktatási rendszert az állam megszüntette, a szamizdatirodalom megteremtése szükségszerű volt. Továbbá a katolikus könyvkiadók korlátozása és a szigorú állami cenzúra akadályt jelentett abban, hogy legálisan adjanak ki katolikus tartalmakat. Emellett párhuzamosan létrejöttek a katolikus jellegű „sejtközösségek” vagy későbbi nevükön kisközösségek, amelyek számára szükség volt irodalomra, de ezt természetesen az üldözés miatt hivatalos úton nem lehetett kiadni.”* (Bölonyi, 2022)

Az egyházi szamizdat mozgalmak közül jelen írásban három jelentős megmozdulásról esik szó.

A Váci Egyházmegye szamizdatirodalma

A szamizdatirodalom létrehozása és terjesztése az egyházmegyében, mindenekelőtt a szerzetesrendekhez köthető. A rendek közül is meghatározó helyet foglaltak el a piaristák és a jezsuiták. Az egyházmegyes papság köréjük csoportosult. Nagy fontosságú szerepet játszott a hódmezővásárhelyi jezsuita ház és a hozzá tartozó személyek. Több irodalmat a hitoktatás és a keresztény nevelés szükségessége hozott létre. A sokszorosítás stencilgéppel történt, amelyet később a kiskunfélegyházi Szent István-templom orgonájában rejtettek el. A Váci Egyházmegye papjai közül például Szabó László kapcsolatban állt az illegalitásban működő jezsuitákkal, de egy házkutatás során a nála lévő irodalmakat felkutatták. 1948-ban az egyházi iskolák államosítása miatt az Actio Catholica Endrey Mihály vezetésével létrehozott egy kiscsoportos mozgalmat. A mozgalomba Himfy Ferenc egyházmegyes pap és a kiskunfélegyházi Magó Filoména kalocsai iskolánővér kapcsolódtak be. Bulányi György piarista szerzetes nevéhez köthető az irodalom, amelyet a Váci Egyházmegyében gépeltek és terjesztettek. Olyan szerzetesrendek,

amelyek illegális módon kényszerültek élni, mint például a keresztes nővérek, 1978-ban rendtagjaik számára olyan irodalmat hoztak létre, mely az általános testületi irányelveivel próbálta megújítani tagjait a II. vatikáni zsinat gondolatosságával.

„Egy éjszaka az állambiztonság emberei betértek a vácrátóti templomba és az ott elrejtett kéziratok közül mintapéldányt is vittek magukkal. A Kerkai által terjesztett szamizdatirodalom: Üzenetek a sivatagból; Szociológia I-II; Valóban könnyezett a Madonna Szirakúzában; Papini útja; Indonézia válaszában; Kína katolikusainak sorsa; Tanulmány az abortuszról és az óvszerhasználati tanfolyamokról; Aki hisz és magyar; az legyen katolikus; Erdély egyetlen püspöke; Crociata della Bonta; XII. Pius pápa karácsonyi szózata és megnyilatkozásai a magyarság érdekében 1956. október 23-a óta. Az állambiztonság összesen 11 művet sorolt fel mint államellenes, izgató anyagot Kerkai Jenővel kapcsolatban 1962-ben egy összesítő jelentésben.” (Bölonyi, 2022)

Bokor szamizdat

Bulányi György piarista páter 1945-ben megalapított egyházi mozgalma, a római katolikus Bokor bázisközösség. A Bokor üldözött és határterületre szorult, egyfajta földalatti egyházként, vallási mozgalomként működött. Kezdeti időszakában 200-300 fő alkotta, majd az 1980-as évekre már közel kétezer fős közösséggé vált.

Megteremtettek egy saját illegális, szamizdatirodalmat. a Bokor-szamizdatokra jellemző tematikát. Kezdeti tevékenységeik közé tartozott a különböző külföldi egyházi dokumentum magyar nyelvre való fordítása (például Suhard párizsi bíboros érsek 1945 után kiadott körlevele), egyházpolitikai írások népszerűsítése (például Bulányi György, Lakos Endre). Sík Sándor korábbi munkatársa, Kardos Klára, a lelkiségről szóló két-kötetes írását, hittankönyveket több korosztály számára, valamint imádságokat és elmélkedéseket tartalmazó kiadványok megjelenítése. Illetve az alapító Bulányi György könyveit is sokszorosították (Szeretet az Isten; Az Isten Országá). Ezek azonban még a Rákosi rendszer „termékei” voltak.

A Kádár korszak ideje alatt a legjelentősebb megmozdulásuk a KARAJ (Karácsonyi Ajándék) kötetek voltak, amelyeket 1971-ben indítottak. Tartalmát a hatvanas években meginduló, a II. vatikáni zsinat szellemiséget jelképező, előrehaladó, a fejlődés irányába mutató nemzetközi folyóirat adta, a Concilium, melyre Bokor időben felfigyelt, s elkezdte néhány cikkének, majd később tematikus számainak lefordítását. Később a többi vidéki „Bokor-központban” is megjelentek, helyi KARAJ kiadványok is. Emellett pedig folyamatosan jelentettek meg egyházi témájú kiadványokat egyaránt. (Csapody, [é.n.]

Külföldi irodalom

Margaret Ann Bash a nemzetközi CEF (Child Evangelism Fellowship, 1937) tagjaként, igazgatójaként kezdte misszióját a vasfüggönyön túli Európában. Célja az evangélium terjesztése volt a kommunista országokban. A CEF 1937-ben Amerikában megalakuló vallási szerveződés, amely missziója kezdetektől fogva az evangélium egyenlő eljutási lehetőségének biztosítása a világ minden területén élő gyermekek számára.

Kiadott írásait lefordították, úgy jutatták el a különböző országokba. A fordítástól a magyar emberek kezébe jutásig hosszú, kihívásokkal teli, és kockázatos út vezetett. A szövegek fordítása Magyarországon történt, amely során egyszerre megtörtént a lektorálás folyamata is. Miután elkészült a nyomtatásra kész anyag, azt Bécsbe szállították, majd onnan továbbküldték Svájcba, ahol az Európai Gyermekevangelizációs Nyomtatási Osztály elvégezte a nyomdai feladatokat. Onnan visszavitték a nyomtatványokat Bécsbe. Bécsből titkos futárszolgálatok szállították a már magyar nyelvű irodalmat Budapestre.

Nem volt egyszerű feladat, sokszor elkobzások áldozataivá váltak a határon, ilyenkor egy ideig nem lehetett újra próbálkozni. Az első magyar nyelvű gyermekénekeskönyv 1977-ben készült el.

Ezen szervezet a Vohmann Péter által vezetett Evangéliumi Kiadóval volt fő kapcsolatban. (Bash, 2010)

„Sok egyéb kiadvány napvilágot látott, ezeknek nagy részét az Evangéliumi Kiadó adta ki, amelyek leginkább hitméllyítő könyvek, akik nem magas teológiai [művek], hanem az egyszerű ember számára is megérthetőek, hogy a hitüket erősítse, a napi bibliaolvasást érthetőbbé tegye vagy, hogy a napi kegyességüket segítse az embereknek. Nagyon sok ilyen jellegű könyv jelent meg, legtöbbször Németországban, a központjukban. Én úgy gondolom, valószínűleg nemcsak magyarul, hanem mindenféle kelet-európai nyelven, vagyis ők ezt misszióknak is tartották, hogy a könyvek nagy részét lefordították különböző nyelvekre. Aztán valahogy bejuttatták a határon és biztos is, hogy mindenféle nyelven, mert nekem is egy csomó ilyen könyvem van otthon és mindegyik hátulján ott van a H betű, vagyis mindegyik[en] ott volt az ország jelzés, mert ők nem ismerik ugye ezeket a nyelveket... Valamilyen úton-módon átjuttatták a határon olyan emberekhez, akik annyira nem féltek vagy központi figurái voltak annak a tevékenységnek. Ezek nagyon különböző kiadású[ak], fordításúak, olcsók voltak, tehát látszott, hogy voltak olyanok, amit például külföldön élő, már nem annyira jól beszélő magyarok fordítottak... De mindenesetre jó volt, hogy voltak és léteztek ezek a könyvek. Úgyhogy ilyen könyvekkel is volt kapcsolatunk. Jutottak hozzánk is, Dénes [a férje, a kiadó megalapítója] szüleihez is, erre is emlékszem, hogy nekik is voltak ilyen külföldi kapcsolataik. Ezek sokszor ilyen meghatározhatatlan úton-módon kerültek oda, sokszor nem is törekedtek arra, hogy tudjuk, hogy mi honnan van, senki nem is kérdezte, azért hogy ezeket a szálakat minél kevésbé lehessen felderíteni. Tehát ha volt valakinek, nem kérdezted, hogy honnan kapta, mert nem az volt a lényeg, hanem az, hogy minél több helyre eljussanak ezek a könyvek.” Emlékezett vissza Damásdi Dénesné. (L. Melléklet)

(Összegzés) A magyarországi kultúrpolitika 1956–1988 tartó időszaka annak ellenére, hogy bizonyos enyhülést hozott a korábbi totális diktatúra rendszeréhez képest, azért továbbra is diktatúra maradt. Az államhatalom befolyása markánsan leszűkítette a kulturális elit lehetőségeit. A művészi szabadság elidegenítésének rengeteg művész áldozata lett.

A könyvkiadás struktúrájában érzékelhető a szükségesség, így az állam óvatos szankcionálása is. Az irodalom egy olyan szegmense a művészetnek, amely nem csupán a szórakoztatás igényeit elégíti ki, de a tudományt is képviseli. Tehát az államnak különös bánásmódot kellett alkalmaznia e területtel, hiszen meghatározó volt a funkciója a jövő generációk ideológiai meghatározásában is. Megfigyelhető, hogy a korai szakaszokban kialakuló könyvkiadási kultúra a rendszer végéig megtarthatta szerkezetét, ami azt engedte feltételezni, hogy az államhatalom bízott a kulturális elit döntéshozó képességeiben szűken erre a területre vonatkozóan.

A későbbi szakaszokban érzékelhető az „új elit” megerősödése, akik már a korszak neveltjei voltak. Egyre több, az ideológiába beilleszthető írás született. A korai elit azonban csak kis mértékben tudták befolyásuk alá venni, ami egyre feszültebbé tette a kultúrpolitika helyzetét. Illetve a nyugat hatására, a modern irányzatok beszivárgása még inkább megnehezítette az állami szervek dolgát, amely a felülvizsgálatok folytonos igényét eredményezte. Mint látszik is, e modernizálódó folyamat megszüntetése

sikertelen volt, hiszen egyrészt a művészek a szankciók ellenére ellenállást tanúsítottak, emellett ezek egyre nagyobb megjelenésével egy időben megindult a hatalom kultúrpolitikájának összeomlása is.

Ugyanakkor nem lehet a rendszer pozitív hatásait sem figyelmen kívül hagyni, hiszen a magyar irodalomtörténetben nagy előrelépések következtek be ezen időszakban. A kiszélesedő irányzatok, a megnövekedett példányszámok, a könyvkiadást, könyvterjesztést elősegítő mozgalmak, illetve a könyvekhez való kedvező áron való hozzáférés mind hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon elterjedjen az olvasáskultúra, s a társadalom minden rétege, korosztálya megtalálhatta a számára megfelelő olvasmányt.

Az egyházi könyvkiadás szinte teljes ellehetlenítése eredményeként az egyházi szamizdat virágkorát élte ezen időszakban. A kor technikai vívmányainak fejlődésével arányosan nőtt a „földalatti kiadványok” száma. Jelen dolgozat három konkrét mozgalmat érint. Mindhárom legmarkánsabb jellemzője a szükségesség. Az állam marxista–leninista ideológiája teljesen kizárja a hittételek terjesztését, azonban az egyházon belül ez elhagyhatatlan. Két meghatározó momentum figyelhető meg az egyházi szamizdat irodalomban, egyrészt a legfőbb kirajzolódó probléma, a gyermekek hitre való nevelését szolgáló irodalmak hiánya. Mint látható, erre fektették leginkább a hangsúlyt a tiltott kiadványok népszerűsítésével. Másrészt pedig a módszer egysége, amely a külföldi irodalmak magyarra való fordításával valósult meg.

A Kádár-korszak ideológiája tehát az irodalmi élet színterén is jelentős változásokat generált, azonban a könyvek sajátos, többoldalú hasznossága révén a szektor fejlődését is eredményezte saját eszméi keretein belül.

BIBLIOGRÁFIA

- Bash Margaret Ann (2010): *Psszt! Csak semmi feltűnés!* Budapest, Keresztény Ismeretterjesztő Alapítvány, 180–186. o.
- Böllönyi Gabriella (2022): *Szamizdatirodalom a Váci Egyházmegyében – Beszélgetés Varga Lajos segédpüspökkel*, <https://www.magyarurir.hu/kultura/szamizdatirodalom-vaci-egyhazi-megyeben-beszelgetes-varga-lajos-segedpuspokkal> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Csapody Tamás (é. n.): A Bokori-szamizdat, <https://docplayer.hu/27293096-A-bokor-szamizdat-csapody-tamas.html> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Eörsi László (2008): Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra. *Világosság*, 2008/11–12. szám
- Gedeon Sarolta (2015): <http://doktori.btk.elte.hu/lit/geodeonsarolta/diss.pdf> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Gedeon Sarolta (2016): Kádár János és az irodalom, http://www.magyar-muveszet.hu/upload/userfiles/2/publications/201801/pdf/MM2016_4belivek_kepnelkul_05_gedeon_sarolta.pdf (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Horváth Attila (2014): A vallásszabadság korlátozása és az egyházak üldözése Magyarországon a szovjet típusú diktatúra idején. *Polgári Szemle*, 2014/1–2. szám. http://epa.oszk.hu/00800/00890/00058/EPA00890_polgari_szemle_2014_1-2_586.htm (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Kalmár Melinda (1997): A kora kádárista könyvkiadás paradoxonjai. *Beszélő*, 1997/2. szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-kora-kadarista-konyvkiadas-paradoxonjai> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- Kalmár Melinda (1998): *Ennivaló és hozomány*. Budapest, Magvető Könyvkiadó
- Sükösdí Miklós (2013): A szamizdat mint típuszféra. *Médiakutató*, 2013/2. szám, 9–10. o. https://mediakutato.hu/cikk/2013_02_nyar/01_szamizdat_tipuszfera.pdf (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- V. I. Lenin (1980): *A propagandáról és az agitációról*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 88. o.
- Vörös Géza (2012): *Politikai rendőrség és az egyház*, https://mult-kor.hu/20121231_politikai_rendorseg_es_az_egyhaz?pldx=2 (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- [sz.n.] (1959) *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*. 4. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 191. o.
- 1.[sz.n.] [é.n] *A Szent István Társulat*, <https://szitkonyvek.hu/leiras/2> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- 2.[sz.n.] [é.n] *Küldetésünk*, <https://www.kalvinkiado.hu/info/rolunk> (Letöltve: 2022. 03. 21.)
- 3.[sz.n.] [é.n] *Történetünk röviden*, <https://www.lutherkiado.hu/magunkrol/tortenet> (Letöltve: 2022. 03. 21.)

MELLÉKLET

Interjú Damásdiné Judittal, a Parakletos Könyvkiadó vezetőjével (2020. július 14.)

Mikor született Dénes bácsi?

1963-ban született.

Milyen családból származott?

Egy egyszerű izsáki parasztcsaládban született. Ketten vannak testvérek, ő volt a kisebbik, a bátyja maradt otthon a gazdaságban dolgozni, ő viszont Debrecenben a Református Gimnáziumban tanult és utána onnan ment teológiára, ott maradt Debrecenben.

Hova köthető a könyvek iránti érdeklődése?

A könyvekkel való kapcsolata oda köthető vagy talán még hamarabb[i], mert határorozottan emlékszem, hogy apukája tanította meg otthon könyvet kötni. Arról fogalmam sincs, miért kellett neki könyvet kötni, de mindenesetre ez egy nagyon régi kötődése. Aztán a teológián volt egy kis házi nyomda, ahol saját jegyzeteket, kajajegyzeteket, meghívókat és mindenfélét nyomtattak. Ő ott kapcsolódott ebbe bele, tanult a nyomdászathoz. A technikai része is nagyon érdekelt, hogy hogyan állítanak elő egy szép dolgot, egy könyvet, tehát innen jön ez a „betítés”, ez a könyves dolog.

Miért Debrecenben kezdte a gimnáziumi tanulmányait?

Azért Debrecenben, mert amikor ő kezdte a gimnáziumot, csak Debrecenben volt református iskola, és akit ez érdekelt, akinek ez fontos volt, mind oda próbált bekerülni.

Milyen tevékenységeket végeztek „titkosan”?

A debreceni időszakban, mert ugye ez még a '89 előtti, tehát a rendszerváltás előtti időszakban volt. Ennek két része van. Az egyik az, hogy Magyarországon nem lehetett egyházi könyveket kiadni, minden felekezeten volt egy hivatalos kiadója, például a reformátusnak a Kálvin Kiadó. De ugye ők is szigorú keretek között, az állam által is ellenőrzött és jóváhagyott keretek között adhattak ki, így szűk volt a keresztmetszet, amit kiadhattak, [amik] megjelenhettek. Viszont amellet is sok egyéb kiadvány napvilágot látott, ezeknek nagy részét az Evangéliumi Kiadó adta ki, amelyek leginkább hitméllyítő könyvek, amik nem magas teológiai [művek], hanem az egyszerű ember számára is megérthetőek, hogy a hitüket erősítse a napi bibliaolvasást érthetőbbé tegye vagy, hogy a napi kegyességüket segítse az embereknek. Nagyon sok ilyen jellegű könyv jelent meg, ezeknek legtöbbje Németországban a központjukban jelent meg. Én úgy gondolom, valószínűleg nemcsak magyarul, hanem mindenféle kelet-európai nyelven, vagyis ők ezt misszióknak is tartották, hogy a könyvek nagy részét lefordították különböző nyelvekre. Aztán valahogy bejuttatták a határon, és biztos is, hogy mindenféle nyelven, mert nekem is egy csomó ilyen könyvem van otthon és mindegyik hátulján ott van a H betű, vagyis mindegyik[en] ott volt az ország jelzése, mert ők nem ismerik ugye ezeket a nyelveket, és hogy ne keverjék össze, nehogy véletlen más országokba vigyék ezeket. Valamilyen úton-módon átjuttatták a határon olyan emberekhez, akik annyira nem félték vagy központi figurái voltak ennek a tevékenységnek. Ezek nagyon különböző kiadású[ak], fordításúak, olcsók voltak, tehát látszott, hogy voltak olyanok, amit például külföldön élő, már nem annyira jól beszélő magyarok fordítottak. Csak le volt gépelve és gyorsan ki volt nyomtatva, tehát eleve a nyomdatechnika és a kiadás nem volt olyan fejlett, mint ma. De mindenesetre jó volt, hogy voltak és léteztek ezek a könyvek. Úgyhogy ilyen könyvekkel is volt kapcsolatunk. Jutottak hozzánk is, Dénes szüleihez is, erre is emlékszem, hogy nekik is voltak ilyen külföldi kapcsolataik. Ezek sokszor ilyen meghatározhatatlan úton-módon kerültek oda, sokszor nem is törekedtek arra, hogy tudjuk, hogy mi honnan van, senki nem is kérdezte, azért, hogy ezeket a szálakat minél kevésbé lehessen felderíteni. Tehát ha volt valakinek, nem kérdezted, hogy honnan kapta, mert nem az volt a lényeg, hanem az, hogy minél több helyre eljussanak ezek a könyvek. A másik fele, amibe belekapcsolódtunk, a debreceni években, tehát a '80-tól '87-ig terjedő időszakban, amikor Erdélybe kezdtünk járni. Oda is úgy, hogy már voltak ismerőseim, bátyámék, más lelkesek, akik jártak oda ki és vitték mindenféle segítséget. Több része volt ennek a segítségnyújtásnak. Az egyik az alapélelmiszerek, mert elég szűkös volt ott akkor, a lelkesek is elég nyomorúságos helyzetben voltak néha. Tehát alapélelmiszereket, gyógyszereket, Bibliát, könyveket vittünk, meg vittünk némi luxuscikket, ami fizetőszköznek számított, tehát például kávé vagy szappan, amikkel ott például gyógyszerhez lehetett jutni vagy be lehet[ett] jutni az orvoshoz. És akkor ebben volt a Biblia és a könyv dolog is ott. Akkor szerintem nem volt ott egyáltalán egyházi könyv, vallásos dolgok. Bibliát azért nagy hivatalos egyházi kereteken belül kaptak, tehát elvileg lehetett kapni ott kint is magyar nyelvű Bibliát, de soha nem volt akkora mennyiség, hogy ez eljutott volna mindenkihez vagy hogy könnyű lett volna megszerezni. Ez inkább egy ilyen politikai dolog volt, tehát hogy Románia mindig is úgy lavírozott, hogy azt próbálta kifejezni, mármint [a] Nyugat felé, hogy nálunk szabadság, vallásszabadság van és hogy lehet. De egyébként meg minden úton-módon akadályozták, hogy bejussanak, például a könyvek, tehát

hivatalosan nem volt kimondva például, hogy nem lehet Bibliát bevinni a határon, de nagyon ellehetlenítették. Rengeteget kellett várakozni, megállították az autót, nagyon sokszor visszaküldtek a határon, ha mondjuk megtaláltak valakinél valamit, akkor nem mondtak semmit, hogy ezért vagy azért, csak kész, menjél vissza. Nem volt nagyon más lehetőség abban a világban, nem volt az, hogy elkezd[esz] kérdezősködni, hogy miért. Ez még más világ volt, tehát mindenféle módon próbálták megakadályozni, hogy keresztény könyvek vagy bibliák bejussanak. Aztán hogy mi ebbe belekapcsolódtunk, nehéz is erre visszagondolni meg elmondani, mert tényleg olyan sokszor megmagyarázhatatlan módon alakultak a dolgok meg a szálak, tehát sokszor nem is tudta az ember, hogy ki-mi honnan van. Voltak külföldiek, mi inkább hollandokkal voltunk kapcsolatban, holland missziós szervezetek, akik szintén jártak, de ők még jobban, még nehezebben tudtak átjutni a határon, átvinni dolgokat. Nagyon sokszor az volt, hogy eljöttek Magyarorszáig egy megpakolt autóval, itt kipakolták és egy kisebb adaggal próbálkoztak átmenni. Sokszor volt, hogy nálunk lerakták és mi majd szintén kicsinként áthordogattuk a határon. Nagyon különbözőek voltak az időszakok, voltak, amikor nagyon packáztak a határon, akkor tényleg mindent elvettek, semmit nem lehet[ett] átvinni, de volt olyan, amikor jobb volt. Volt, amikor egyáltalán nem lehetett, akkor jött az ilyen kristálycukros zacskóba való csomagolás, meg tejporos dobozba, azok elég veszélyesek voltak. Volt egy ilyen időszak, egy-két év, amikor semmit nem lehetett vinni, és akkor mi benne voltunk ezekben a dolgokban, abban az időszakban tényleg nagyon sokat jártunk, ott is volt néhány veszélyhelyzet, nem mindenki merete felvállalni, hogy oda vittünk dolgokat, hogy hozzájuk magyarországiak mennek, úgyhogy nekünk is megvoltak a kapcsolataink, hogy kik azok, akikhez lehet menni, akikhez le lehet rakni ezeket a dolgokat. Ők megint adták tovább, terítették a dolgokat.

Ezekbe az erdélyi kiutazásokba együtt kezdtek bele?

Igen, én '80-tól voltam ott, akkor kezdtem a gimti, ő akkor volt negyedikes, három év csúszásban voltunk. Szerintem abban az évben, vagy valahogy úgy kezdtük el, arra nem emlékszem, hogy előtte lett volna, szerintem együtt mentünk ki először. Talán egyszer-kétszer, mert a bátyám, aki ott tanít, vele mentünk ki először, ő vezetett bele ebbe az egész világba, majd utána mentünk egyedül is. Ő is akkor került oda – vagy előtte egy évvel, azt már nem tudom. Szóval alapvetően együtt kezdttük ezt az egészet.

Félték?

Ez egy jó kérdés, most így visszagondolva azt gondolom, hogy nem fogtuk fel az egésznek a súlyát és veszélyét. Maga a román határon való ácsorgás, várakozás egy nagyon rossz élményként maradt meg, tehát sötét van, hideg van, nem lehet tudni, meddig kell várni, nem tudod, mi lesz a vége, átengednek-e vagy nem. Ha nem engednek át, akkor vissza kell menni, valahol lepakolni, hogy átme gyünk egy másik határra, ami azért másfél óra, ott megpróbáljuk újra. De, akkor még peccsételték az útlevelet és az úgy működött, hogy a magyar határon belepeccsételték, hogy elhagyták az országot, a román határon pedig, ha nem engedtek át, belepeccsételték, hogy nem mehatsz be, tehát mindennek nyoma volt, elmentünk egy másik határra, annak már nyoma volt, hogy mi már egyszer ma próbálkoztunk, de ennek ellenére volt olyan, hogy a másik határon átengedtek. Tehát, ennek nem volt egy szigorú törvénye, hogy tudat volna, hogy mi következik, nem volt olyan, hogy tudtad, hogy nem szabad Bibliát kivinni, és ha megtalálják, akkor tudod, mi a következménye. Ez nem volt így kimondva. Az egyik határon nem engedtek át, akkor mentünk a másikra. Mi általában Nagyváradra mentünk Ártádnál, ha ott nem engedtek, akkor átmentünk a gyulai határra. Nem lehetett tudni, hogy miért van, melyik lábbal keltek fel vagy mi bajuk volt. Szóval ez a várakozás nem jó élményként van meg bennem. Tehát tény és való, hogy ilyenkor mindig volt bennem valami félelem, de valahogy fiatalok voltunk meg lelkesek, örültünk, hogy segíthetünk. Akiket ott kint megismertünk, azok nagyon jó fej emberek voltak, nagyon szerettük őket, barátságok alakultak ki, szóval ezek fontosak voltak számunkra. Szóval voltak azért neccesebb dolgok is, de azért elment.

Emlékszik esetleg konkrét rizikós helyzetre?

Éppen a bátyám, aki a Debreceni Gimnáziumban igazgató, most megy nyugdíjba, ajándékba egy emlékönyvet írunk neki, rokonok, barátok kollegák írnak sztorikat bele, és oda írtam ezt a történetet. A román határnál ilyen köbeton, olyan dohányzóasztal magasságú padszerűségekre kellett mindig kipakolni az autóból a cuccokat, ha átnézték az autót. Egyszer mentünk így Dénes, a bátyám meg én. De ez egy olyan időszak volt, mikor nagyon szigorúság volt, átnézték mindent. Amikor itthon bepakoltunk, akkor Jóska bátyám egy ilyen koszos, szakadt reklámszatyorba néhány Bibliát, könyvet berakott az autóba, mondván főlőslleges eldugni, ügyis átkutatják az egész autót, hátha átmegy. Akkor is nagyon sokáig álltunk, láttuk, hogy minden autóból mindent kipakolnak, aláfekszenek, láttuk, hogy elég reménytelen dolog. Mikor mi odakerültünk, jött a határőr, mondja, hogy akkor oda pakoljunk ki és ki kellett üríteni az autót. Nekiálltunk kipakolni, akkor Jóska fogta azt az ominózus reklámszatyrot és a pad melletti kukába (mert úgy volt, hogy egy pad, egy kuka, egy pad egy kuka...) belerakta. Mi próbáltunk nem odanézni, úgy voltunk, hogy jól van, akkor ennek ennyi. Jött a város, áttúrta az egész autót, csomagokat. De ugye nem talált semmit, mert ugye ott már csak ruhák meg kaják voltak, nem volt tehát semmi olyan. Akkor mondta, hogy pakol-

hatunk vissza. Mi nekiálltunk fordultunk oda-vissza, Jóska bátyám benyúlt a kukába, kivette a zacskót és berakta az autóba. És nem vette észre senki, úgyhogy ez egy ilyen jó történet volt. De volt olyan is, hogy megmotoztak minket, szóval nem lehetett tudni, hogy mit keresnek, vagy mit nem. Aztán egyszer volt olyan, akkor én nem voltam ott, csak mesélték, hogy Szatmár mellett történt. Akkor az volt, hogy nem volt szabad ott aludni külföldieknek az ottaniaknál. Ezzel próbálták őket ellehetetleníteni, terrorizálni, hogy úgymond nem fogadhatnak külföldi szállóvendéget, mint a olyan fekete szállásadás lenne, így gyakorlatilag a rokonok, barátok sem alhattak ott, hanem elvileg, úgymond kötelező volt szállóába menni. Ha beállt egy autó valahova, akkor könnyen ellenőrizték, megnézték, vagy ha besűgő volt a szomszéd, feljelentette az illetőt. Dénes beállt egy udvarba az autóval és a házigazdával elmentek istentiszteletre. Nem zárta be az autót és mikor visszaérték, akkor a felesége otthon volt az illetőnek és mondta, hogy itt voltak a rendőrök és belenyúltak az autóba és elvitték az útlevelét. Akkor ő ment a rendőrségre, ott ment a huzavona. Mondta neki a rendőr, hogy nem szabad beállni külföldi autóval és biztos feketéznek. Mondott neki egy horribilis összeget, hogy annyit kell fizetni. Dénes persze nem akart fizetni, és mondta, hogy neki nincs pénze. A rendőr mondta neki, hogy menjen panaszra a konzulhoz Kolozsvárra. Dénes mondta, hogy útlevél nélkül nem utazhat, nem tud sehova menni. Szóval ment az oda-vissza szóváltás. Végül valamennyi pénzt, de nem, amennyit mondott, elővett és mondta, hogy ennyi pénze van, nincs több, ő addig el nem megy innen, ameddig nem adják vissza az útlevelét. Egy darabig morgott a román rendőr, de a végén visszaadta. Tehát ez ilyen kutya-macska játék, ez az egész arra ment ki, hogy elvegyék az emberek kedvét, hogy menjenek. Nem volt nagy dolog benne, de állandóan packáztak. Meg mondom az, hogy visszaküldtek a határon, az rendszeres volt, annyit mondvá, hogy menjél vissza, természetesen nem tudtak magyarul, pedig egész biztos, hogy tudtak, de akkor nem voltak hajlandók megszólalni, csak románul. Nem is tudtál velük kommunikálni.

Említette, hogy holland kapcsolatok is voltak. Velük hogyan tudtak együttműködni?

Hollandiából idehozták nekünk a dolgokat, főleg mikor már Kiskunfélegyházára kerültünk (1987), mert Debrecenben nem volt nagy hely, de itt már béreltünk komoly nagy raktárakat, ahol tudtunk tárolni, amiket a hollandok kamionokkal hoztak. (De ezek nagy része élelmiszer, ruha voltak.) Akkor már tényleg nagyon rossz állapotok voltak Romániába, tehát egyre romlott a gazdasági helyzet, tehát azért is lett végül ott a forradalom, mert nem volt se kaja, se benzin, semmi nem volt. És akkor mi innen kis autóval hordtuk, küldtük, adtuk másoknak.

Voltak olyanok, akik ellenezték ezeket a tevékenységeket vagy hátráltatni próbálták?

Biztosan voltak, de nem tudom és nem is akarom tudni. Épp valamelyik nap kérdezte meg Petya, hogy anya, nem akarod megnézni az állambiztonsági iratokat, hogy milyen dosszié volt rólatok. Mondtam, hogy lehet nyugodtabban alszom, ha nem tudom, melyik lelkész kollega volt, aki szólt rólunk, úgyhogy nem tudom, de egészen biztos volt, mert például mikor itt voltunk Félegyházán és mikor Judit útlevelét csináltattuk hat hónaposan, hogy együtt is tudjunk menni. És akkor be kellett menni érte a hivatalba, mikor elkészült, és kereste az ügyintéző a mappába, ahol kellett volna, hogy legyen és nem volt ott. Kérdezte a másik ügyintézőt, hogy nem tudod, hogy ezt hol keressem, mire a másik halkan, hogy ezek azok, akiknek sok holland ismerősük van. És meglett persze az útlevél. Tehát biztos, hogy volt. Egyébként az a szervezet, akikkel mi kapcsolatban voltunk Hollandiából, az egy olyan szervezet volt (Dorcas), akik eredetileg nem is segélyezéssel foglalkoztak, mikor létrejött, hanem kimondottan ilyen üldözött keresztényeknek, emberi jogi dolgok, majd később kapcsolódott hozzá fizikai segítségnyújtás. Ők nagyon kitanultak voltak, meg, akik jöttek, azokat is nagyon kitanították. Nálunk, mint minden akkoriban, csak utólag állt össze. Mikor elmentek, mondták, hogy csinálhatnak-e rólunk a ház előtt egy képet, ugye a ház előtt. Mikor jött a következő, az megkapta a képet, azért, hogy ne kelljen senkit megkérdőznie, hogy megismerjen minket és a házat is. Erre csak néhány alkalom után jöttünk rá, mikor mindig láttuk a következőnél az előző képet. Gyakorlatilag az se mondták soha, hogy honnan jöttek, tehát, hogy szervezettől. Csak mondták, hogy jöttünk, hoztunk ezt meg azt. Nagyon fura volt. Mikor volt az esküvőnk '87-ben, akkor itt volt[ak] ettől a szervezettől hárman, akikkel, már összeismerkedtünk. Ők meghívtak minket Hollandiába egy hétre, de igazából nem tudtuk, hogy hova megyünk. Tehát nem volt annyira nyilvánvaló (és ugye ez is még '87, a rendszerváltás előtt) hogy egyértelmű, hogy most ez micsoda, vagy hogy működik, csak gondoltunk dolgokat és kezdett összeállni bennünk, hogy ez egy nagyobb szervezet lehet. Persze mikor kimentünk, már egyértelmű volt, de csak ott állt össze nekünk, hogy ez mekkora szervezet, és hogy akiket megismertünk, azok mind ennek a szervezetnek a rész[e]i.

Magyarországon belül volt szükség ilyenfajta terjesztésre?

Mi külföld felé Erdélybe mentünk csak, de tudom, hogy másfelé is mentek, például Kárpátalja felé is, ott is elég ramaty volt a helyzet, mondjuk ott még mindig az. Nekünk Erdélyben voltak kapcsolataink. A segélyezés volt Magyarországon is, de maga a könyv, Biblia az Erdély felé volt. Mert Magyarországon, aki akart, hozzá tudott jutni azokhoz, amik elérhetőek voltak. Magyarországon, azért mondom, megvolt

az egyház, de nagyon be volt szorítva, nem nagyon lehetett ugrálni. Azon kívül, hogy megvoltak az istentiszteletek, misék, egy-két bibliaóra, de azon kívül nem nagyon lehetett mindent csinálni. Ezért is volt, amit mondtam, hogy jött a rendszerváltás, egyből rengeteg minden elindult, és ez ugyanígy majd a könyves részen látszik, hogy gyakorlatilag semmi nem volt, tehát tényleg a református részéről a Kálvin Kiadónak megvoltak az alap hittankönyvek meg Biblia, egy-két könyv, de nagyon nagy igény volt akkor a rendszerváltás után mindenfelé. Így kezdtünk el csinálni, a makettekől a társasjátékon át a könyvekig mindent. Tehát igazából utána volt jobban érezhető az, hogy mennyire semmi nem volt. Nagyon limitált lehetőségek voltak.

Kerültek komolyabb ellentétben a rendszerrel?

Nekünk nem volt komolyabb dolgunk, csak, akiket mondtam is, hogy packáztak, visszaküldtek a határon, elvettek dolgokat, megmotoztak. A határon egyébként különböző helyzetek voltak, az egyik az volt, hogy visszaküldtek, az volt a legegyszerűbb, mert akkor visszamentél, kipakoltad vagy átmentél másik határhoz. Volt olyan, hogy elvettek dolgokat, egyszerűen lenyúlták a vámosok, de olyan is volt, mikor azt mondták, de az csak hülyeség volt, hogy elveszik, mert nem viheted be és majd, ha visszajössz, visszakapod. De persze nem kaptunk vissza semmit, szóval az csak hazugság volt. Úgyhogy azért mondom, mi már nagyon a vége felé voltunk, tehát nekünk komolyabb ilyen összetűzésünk nem volt semmi a szekusokkal.

Őn hogy látta, milyen volt az egyházak helyzete a rendszerváltás előtt?

Akik betartották az írott és íratlan szabályokat, azok azért tudtak dolgozni az egyházon belül valamilyen szinten. De nagyon sok volt a besűgő, és a felső vezetésben is, tehát az egyházin belül is. Nem is tudom, egyáltalán lehetett-e egyházi vezető [valaki] úgy, hogy ne működött volna együtt az állammal, szerintem lehetetlen volt. Nagyon nehéz utólag a megítélése ennek, mert nagyon sok egyházi vezető azt mondja, nem volt más választása. Így tudott csak működni ennyire is az egyház, hogy együttműködtek. Én ebbe a részébe annyira nem látok bele, nagyon fiatalok voltunk és ugye a rendszerváltás előtt két évvel kerültünk ide, ugye '87-ben (Kiskunfélegyházára). És akkor már nagyon a végén volt az előző rendszer, és akkor már nagyon nyitogatták a dolgokat. De azért eléggé be voltak határolva, de például, hogy a templomon belül mi hangzik el, abba annyira nem szóltak bele. De a társadalom felé nem lehetett semmit sem csinálni, és ez is volt szerintem az államnak a politikája, hogy zárjuk be az egyházat a templomba, ott higgyenek, imádkozzanak, de különben ne. Épp így jött el a rendszerváltás, ez változott meg a rendszerváltással, hogy lett egy óriási szabadság. Olyan hirtelen jött szabadság volt ez, ami nem is volt szabályozva, hirtelen mindent lehetett csinálni. Ekkor jött, hogy abban a pillanatban egy csomó egyházi tevékenység, könyvkiadó, abban a pillanatban, ahogy lehetett lépni, egyből beindultak, missziós szervezetek, alapítványok tömege alakult ott 1990–91 környékén. Utána majd jöttek szabályozók, törvények, amikkel próbálták valahogy ezeket mederbe terelni. Mert az elején, például itt is, teljesen kaotikus volt. Először mikor elkezdtük az egész könyves dolgot, volt egy alapítvány, azon belül működött valamilyen szinten ez a dolog, de a szabályozásokkal, szigorításokkal végül az egyház keretén belül folytattuk. Így láttuk akkor jónak.

Volt ennek a segélyezésnek Magyarországon valamiféle hálózata?

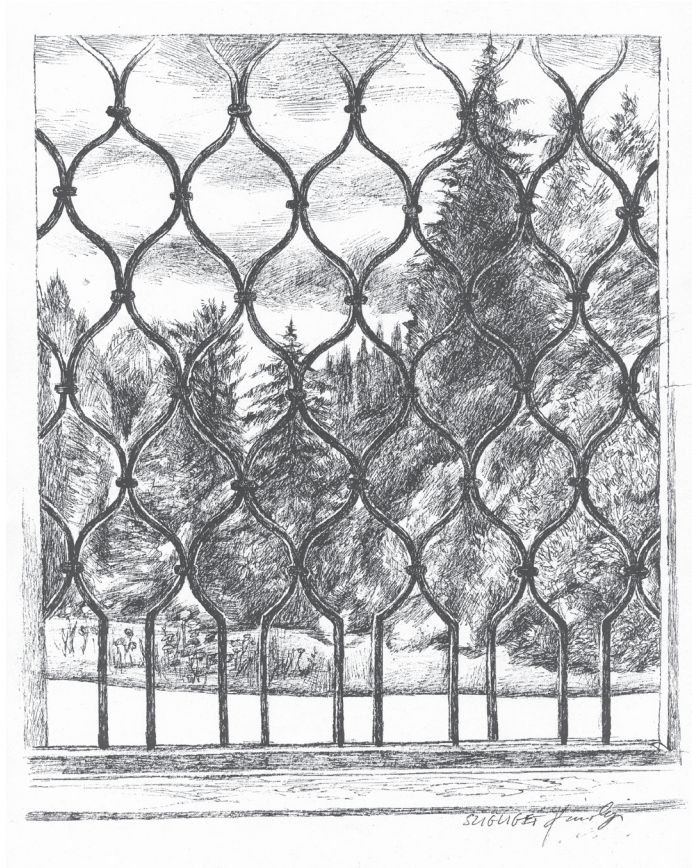
Sokan jártunk ki, volt azért egy kör, társaság, mindenkinek megvoltak a saját ismerősei is. Érdekes, például erről jut eszembe egy történet. Alapvetően mindenki bizalmatlan volt az egyházi vezetéssel kapcsolatban, mert az volt, hogy mindenki sáros, közreműködnek a titkosszolgálatlalt, az állammal. Dénesnek volt egy tanárja a teológián, Pásztor János professzor, akivel ő nagyon jóban volt, emberileg is jó baráti kapcsolatuk volt. Ő is kicsit kilógott ebből a nagyon beskatulyázott világból. Egyébként előtte Afrikában voltak, Kenyában tanított azt hiszem az ottani teológián, szóval ő is mindenben benne volt. Sokat mesélt neki Dénes az erdélyi dolgokról és egyszer rávette, hogy jöjjön velünk egy körútra. Ezek ilyen háromnaposak voltak, mentünk lelkésztől ismerősökig mindenfelé. Ez nagyon érdekes, ahogy az ottaniak reagáltak. Senki nem tudta, hogy ez az „idegen” (teológiai professzor), hogy ő most ki, kivel játszik és nem egy besűgő-e. Érzékelhető volt azon az úton, hogy úgy nem tudják hova rakni a helyzetet és mindenki nagyon óvatoss volt. Ez nagyon furcsa emlékként maradt meg bennem, hogy ilyen bizalmatlanság volt az emberekben. Igazából tényleg csak azokban bíztak meg, akiket nagyon jól ismertek és tudták, hogy ki ki. Tehát szerintem mindenkinek megvoltak a maga ismerősei. Rengeteg ismerősi, baráti, rokon kapcsolat volt azért Magyarország és Erdély között. Most attól, hogy 100 éve másik országhoz tartoznak, nagyon sok kapcsolat megmaradt, nagyon sok ember, millió magyarországról beszélünk. Voltak testvér-gyülekezetes kapcsolatok, ezt egy kicsit mesterségesen is erőltette az egyház, vagy próbálta, hogy megmaradjanak a kapcsolatok. De voltak komolyabb gócpontok, akiket mindenki vagy sokan ismertek. Mi a Visky családdal, Visky Feri bácsiékkal voltunk nagyon jó kapcsolatban. Akkor már nyugdíjas volt és itt voltunk Nagyvárad külterületén, tehát közel voltak. Mi oda nagyon sokat mentünk, nagyon sokan jöttek is hozzájuk. Ő egy központi alakja volt ennek a dolognak, akivel nehezen tudtak mit kezdeni, miután több évet töltött a börtönben, a családját kiteportálták a '60-as években. Tehát nyugdíjas korában megúszták már kisebb dolgokkal, néha az egész könyvtárát elvitték. Óvatossnak kellett lenni, de ők nagyon központi család voltak. De minden városban voltak [olyanok], akik merték vállalni, hogy hozzá külföldiek mentek.

Az utazások anyagi részét miből fedezték?

Volt benne mindenféle. Mikor Debrecenben voltunk, Dénes dolgozott a nyomdában, amiből kapott fizetést és tudom, hogy annak a nagy részét erre költöttünk, hogy bevásároltunk kajából, könyvekből. Utána, kapcsolatba kerültünk ezzel a holland szervezettel, akikkel elég sokáig dolgoztunk együtt, akkor ők is támogattak pénzbeli támogatással is. De volt pár év, mikor ez nagyon nagy volumenben ment, tehát volt, hogy minden második héten mentünk Erdélybe. Akkor már azért mások is voltak, de nem hivatalos szinten, hanem csak a gyülekezetbe[n], vagy a baráti társaságba[n], akik tudták, hogy járunk ki, ők is adtak erre a célra. De ez, ahogy mondom, nem volt hivatalos, tehát kockásfüzetbe jegyeztük fel. Volt, hogy egyik úton feljegyeztük, hogy valakinek milyen gyógyszerre van szüksége, a következő alkalomra megpróbáltuk beszerezni és vittük. Ez[ek] egy teljesen alulról szerveződő, baráti, ismeretségi, gyülekezeti körökből összeadott pénzek voltak, meg ugye a holland missziós szervezet.

Mennyi időt kellett áldozniuk ezekre?

Ez rengeteg időt elvett. Mikor Félégházára kerültünk, itt volt egy-két olyan fiatal, voltak ilyen katonaság helyett ilyen polgári szolgálatos fiúk, a rendszerváltás után, akkor őket is bevontunk, akkor nem mindig mi mentünk, hanem volt, hogy ők mentek egyedül. Másokat is próbáltunk bevonni a dologba, de nagyon sok időt és energiát vett igénybe. Ez még a gyerekek előtti időszak volt, utána én már nem nagyon tudtam menni. Utána Dénes ment, vagy próbált valakiket beszervezni. De utána ez már egyre csökkent, mert egyrészt nem volt már többre idő, lehetőség, építkeztünk, jöttek a gyerekek. Meg, hát ott is változott a helyzet, tehát a rendszerváltás után két-három évvel azért már normalizálódott, elérhetőek voltak ott is a dolgok. Folyamatában változott meg, de ez leginkább ez a rendszerváltás előtt, illetve utána. Azért is van ez a nagyon sűrű dolog, ugye '89-'90, mert ugye akkor megnyílt a határ, akkor tényleg lehetett menni, nem nagyon packáztak már, viszont nagyon nagy szükség volt kint. Nagyon nagy nyomorúság, szegénység volt, mire ők a rendszerváltásig eljutottak, nagyon leamortizálták az országot.

Erkölcst Isten halála után Egy konzervatív–liberális elméleti párbeszéd kezdete?

Tavaly megjelent *Természetjogállam* című könyvem¹ egyik nem titkolt célja az volt, hogy előmozdítsa a dialógust korunk két eszmeileg (és persze a politikában is) élesen szembenálló tábora között. Magamat a konzervatívok közé sorolom (ha egészen röviden, egyetlen szóval kell meghatároznom hovatartozásomat), de – ahogy a kötet előszavában is hangsúlyoztam – idegen tőlem a baloldal egészének démonizálása. Úgy vélem, számos kérdésben konszenzusra juthatnánk, ha mindkét oldal tárgyilagosan, indulatok és előítéletek nélkül végiggondolná bizonyos józan ésszel megragadható tények logikus következményeit.

Ezért (is) vártam kíváncsian, milyen fogadtatásban részesül a könyvem. Ahogyan sejthető volt, először a – tág értelemben vett – konzervatív oldal figyelt föl rá. Hogy csak néhányat említsek a kötetre reagáló (és azt alapvetően pozitívan értékelő) szerzők, illetve fórumok közül: recenziót közölt róla a *Kommentárban* Szilvay Gergely,² a *Jelben* – a Keresztény Értelmiségiek Szövetségének lapjában – Fülöp Zsuzsanna,³ Békés Márton pedig a *Látószög* blogon azon könyvek közé sorolta, „amelyek alkalmasak egy politikai ideológiát megalapozó narratívateremtésre”,⁴ emellett kifejezetten e mű megjelenése kapcsán került sor 2021. október 15-én az M5-ös tévécsatorna *Ez itt a kérdés* című műsorában egy a liberalizmus válságáról és a természetjogról szóló kerekasztal-beszélgetésre,⁵ amelyen Birher Nándor, Hörcher Ferenc és a jelen sorok szerzője vettek részt Gulyás István moderálásával.

Az első – vélhetőleg – baloldali szerzőtől érkező reakcióval a *Valóság* idei júniusi számában találkoztam, amelyben Holovicz Attila ismertette a könyvemmel kapcsolatos észrevételeit.⁶ Ezek több ponton vitára készítetnek. (Amit nem bánok, hiszen éppen ez lehet a cikkem elején említett dialógus kezdete.) Mielőtt azonban alaposabban szemügyre venném kritikai megjegyzéseit, röviden összefoglalom könyvem mondandójának lényegét.

A cím a „természetjog” és a „jogállam” szavak összevonása, és olyan állapot jelölök vele, amely a törvényhozás során a klasszikus értelemben vett természetjoghoz vagy természetes erkölcsi törvényhez igazodik. E két utóbbi kifejezést szinonimákként használom, és erkölcsi előírások olyan rendszerét értem rajtuk, amely egyetemes érvényű, ésszel felismerhető és az emberi természetnek megfelelő normákat tartalmaz.

Talán nem szorul különösebb indoklásra, mekkora szükség volna napjainkban a relativizmus leküzdéséhez egy globális érvénnyel bíró erkölcsi normarendszer elfogadására. (Máskor már írtam arról, hogy az emberi jogok rendszere – legalábbis jelenlegi formájában – miért nem alkalmas erre a szerepre.⁷) Kézenfekvő lehetne az európai természetjogi hagyományhoz visszanyúlni e célból. Legalább egy dologban azonban biztosan el kell térnünk ettől: ma már nem tekinthetjük adottnak az Istenben való általános hitet, így egy közös erkölcsi minimum megfogalmazásakor már nem hivatkozhatunk Őrá mint a normák forrására, és ez utóbbiak között nem szerepelhetnek többé mindenki számára előírandó vallási köteleességek. Tudomásul kell vennünk az emberiség világnézetileg megosztott voltát és – különösen a nyugati világban – az ateizmus tömeges elfogadottságát. Ez utóbbi képviselőit ráadásul nem is hibáztathatjuk ezért. Függetlenül attól, hogy én magam katolikusként mennyire tartom meggyőzőnek *tiszán elméleti síkon* a szokásos istenbizonyítékokat, valamint a kinyilatkoztatás

elfogadandósága és az Egyház isteni eredete melletti hagyományos érveket, be kell látnom: az emberek nagy részének sem elegendő ideje, sem megfelelő képzettsége nincs ahhoz, hogy korunk hatalmas világnézeti kínálatának minden egyes tételét, vagy akár csupán a vallás és az ateizmus legfontosabb formáit alaposan megvizsgálja, majd gondos mérlegelés után éppen a katolicizmust, esetleg a kereszténység más változatát válassza, vagy legalább valamilyen monoteizmushoz eljusson. (Világnézetének kifermálódásában más tényezők fognak dönteni: családi háttere, nemzeti vagy lokális hagyományai, neveltetése, érzelmei, és így tovább.) Ilyen körülmények között – amikor immár a Katolikus Egyház is elismeri a büntelen ateizmus lehetőségét⁸ – helyénvaló, ha a társadalom mindenkit érintő közös ügyeinek megvitatásakor és az ilyenekben való döntéshozatalkor ún. *publikus érveket* használunk,⁹ azaz olyanokat, amelyek megértéséhez és esetleges elfogadásához nincs szükség semmilyen értelemben vett „megtérésre”, hanem mindenféle világnézet képviselői által elfogadhatóak. Isten tehát (akiben hinni természetesen ma is lehet, de akire a fent említett eszmecserékben nem hivatkozhatunk) „zárójelbe kerül”, másképpen fogalmazva *módszertani ateizmust* alkalmazunk. A természetjog megfogalmazásakor is eszerint kell eljárunk, s az így, a fent említett publikus érvek segítségével kialakított közös erkölcsi minimumot nevezem könyvemben *publikus természetjognak*. (A továbbiakban ezt PTJ-vel rövidítem.)

A módszertani ateizmusból azonban módszertani *dezanropocentrizmus* is következik, azaz gyakorlatunk során annak vélelmezése, hogy az univerzum *nem emberközpontú*. Hiszen ha egyszer nem vehetjük adottnak Isten létezését és így a világegyetem tudatosan tervezett voltát, akkor semmi alapunk feltételezni, hogy az univerzum bármilyen értelemben eleve „emberre szabott” lenne, s olyan körülmények és összefüggések jellemeznék, amelyek segítik vagy egyáltalán lehetővé teszik az emberi célok, értékek, vágyak maradéktalan érvényesülését. Természetesen igyekezhetünk környezetünk egyre nagyobb részét „emberbaráttá” alakítani, de ez csak a világ megismerésén alapuló tudatos emberi tevékenységgel lehetséges, melynek során elkerülhetetlenek a kemény küzdelmek, az erőfeszítések, a kompromisszumok, a lemondások, a kudarcok, a konfliktusok stb., s mindez nem „botrány”, hanem egyszerűen a világegyetemnek az emberi szempontok iránti teljes közömbösségéből fakad, amivel egyébként az is együtt jár, hogy az emberiségnek nincs semmiféle tőle különböző hatalom által kitűzött célja, rendeltetése.

Ekképp alkalmazkodunk társadalmunk „Isten halála” utáni állapotához, e kifejezést természetesen nietschei értelemben véve. De abban a tekintetben is számolunk a német bölcselővel, hogy elfogadjuk az általa (és persze több más jelentős gondolkodó által is) az értékekről vallott nézetet, miszerint ezek nem objektíve léteznek, hanem csupán szubjektív emberi preferenciákon alapulnak. (Természetesen azt a kérdést is érintjük, miképpen egyeztethető össze e nézet a vallással, és tartható-e akkor is, ha Isten kikerül a zárójelből.)

Kétségkívül ijesztő lehet sokak számára, ha arra gondolnak, hogy objektív értékek, ill. az univerzum által az embernek tulajdonított különleges „rendeltetés” hiányában *bármit* választhatunk, akár olyasmit is, amit a közfelfogás „rossznak” tart. Am attól, hogy objektív értékek és normák általi eligazításra többé nem számíthatunk, saját élettörténetünk nyomán kifermálódó szubjektív preferenciáink még megmaradnak, ezek pedig *valóságosan* motiválnak bennünket a cselekvésre, és van okunk feltételezni, hogy az emberek nagy többsége már e saját szubjektív preferenciáinak alapján – kimondva vagy kimondatlanul – igenli az emberi társadalom fennmaradását (amiből pedig számos hagyományos erkölcsi norma igenlése is következik). Hozzájuk csatlakozva magunk is ezt tekintjük a továbbiakban választott alapértékünknek, miközben tisztában vagyunk azzal, hogy ez *objektíve* nem értékesebb, s nem is értéktelenebb a választás más lehetséges tárgyainál. Talán felesleges

hangsúlyoznunk, hogy az emberi társadalom fennmaradásán a társadalom *emberi módon* való fennmaradását értjük, tehát nem a pusztá lét- és fajfenntartás szintjén való vegetálást, hanem sajátosan emberi szükségletek és ezeket kielégítő szintén sajátosan emberi tevékenységek minél szélesebb skálájának meglétét, amelyek megőrzése és lehetőség szerinti (a létünk előfeltételeit nem veszélyeztető módon és mértékben való) gazdagítása olyan történelmi folyamat során zajlik, mely egyúttal a világ feletti racionális ellenőrzés növekedésével és a létünk fizikai újratermeléséhez szükséges idő csökkenésével is jár.

A könyv második része tartalmazza a fent említett PTJ vázlatos bemutatását. Ezt megelőzően azonban az első részben röviden jellemzem a liberalizmus Nyugaton ma uralkodó posztmodern formáját, rámutatva ennek ellentmondásos és önpusztító voltára. Fő kifogásom az, hogy a liberalizmus egyoldalúan csak az egyének által egymásnak okozott „károkat” igyekszik kiküszöbölni (a legismertebb változatában John Stuart Mill által megfogalmazott *kárelv* jegyében), és elhanyagolja azt, amit „az erkölcs második funkciójának” nevezek: a társadalom mint olyan tartós fennmaradásának biztosítását. (Ezzel összefüggésben emlegetem sokszor az általam helyesnek tartott természetjogot „kétfunkciós erkölcs”-ként; az első funkció az egyének védelme.)

Ez az egyoldalúság végső soron még magának a liberalizmusnak a szempontjából is veszélyes. Ha az állam merőben magánügynek tekinti a nemi erkölcs kérdéseit (mondván, hogy amíg a szexuális kapcsolat ebbe önként beleegyező felnőttek között történik, egyetlen konkrét egyénnek sem okoz kárt), s nem támogatja egyértelműen a népesség újratermelését biztosító hagyományos családot (aminek, sietek hozzátenni, nem kell minden más életforma jogi tiltásával járnia, viszont a nevelés és a propaganda terén megkívánja az államnak a család bevált régi formája melletti kiállását), akkor fennáll annak esélye, hogy előbb-utóbb elfogynak a – liberális szempontból oly fontos – szabad választás *alanyai*. E választásnak pedig a lehetséges *tárgyai* fogynak el akkor, ha csökken a választható tevékenységek gazdagsága, hiszen ehhez megfelelő kulturális és gazdasági háttér kell, amely viszont a maga részéről az értelmi erényeiket kiművelő és használó emberek tömegét feltételezi; ám ezeknek az erényeknek az elhanyagolása megint csak nem sérthető ki a *kárelv* alapján, hiszen e magatartással *más egyéneknek* nem – vagy csak ritkán – okozunk közvetlen és érzékelhető kárt. A liberalizmusnak tehát már saját érdekében is perfekcionista kellene lennie. Ez csak akkor lenne szükségtelen, ha működnének olyan automatizmusok, amelyek gondoskodnának a társadalom tartós fennmaradásáról és virágzásáról, anélkül, hogy erre külön odafigyelnénk (kb. úgy, ahogyan a smith-i „láthatatlan kéznek” kellene működnie a gazdaságban). Emellett hasonló kérdést vetnek fel „az intolerancia tolerálásának” közismert veszélyei is: ha bízhatnánk abban, hogy működik valamiféle automatizmus, amelynek eredményeképpen a Nyugaton élő, ennek toleranciáját élvező, de vele szemben deklaráltan ellenséges és intoleráns csoportok előbb-utóbb maguktól jobb belátásra térnek (anélkül, hogy ennek érdekében tudatosan tennénk lépéseket vagy más módon próbálnánk a jelenlétükből adódó veszélyt kivédeni), akkor nem volna okunk aggodalomra. Ám láttuk, hogy világunkat dezantropocentrikusnak kell tekintenünk, ezért nem tételezhetjük fel efféle mechanizmusok működését, így az erkölcs második funkciójának érvényesülését is tudatosan kellene politikai és jogi eszközökkel elősegíteni. Ez azonban nem (vagy legalábbis nem minden vonatkozásban és kellő határozottsággal) történik meg. A helyzetet tovább rontja az identitáspolitika terjedésével összefüggésben kibontakozó számos olyan jelenség (politikai korrektség, eltörléskultúra stb.), amelyek a nyugati világban lassan lehetetlenné teszik a szólásszabadságot, s ezen belül a tudomány szabadságát is, aminek következtében már a fenti

problémák pusztá néven nevezése is tilos lesz, hogy ne érje sérelem bizonyos csoportok érzékenységét. (Ezért viseli könyvemnek a kortárs liberalizmust bíráló része „A tapintat rémuralma” címet.)

A mondottak miatt a nyugati világnak paradigmaváltásra van szüksége. A civilizációkat vezérlő szabályokat nem elég a jelenlegi konszenzus szerinti „európai értékekre” – a szabadságra, az egyenlőségre és a többire – építeni. Olyan alkotmányokra van szükség, amelyek leszögezik a társadalom mint olyan fennmaradásáról való tudatos gondoskodás szükségességét, pl. deklaráltan védik a hagyományos értelemben vett család intézményét, tiltják a tudományos és közéleti viták szabadságának a csoportérzékenységek miatti korlátozását (hiszen egy dezantropocentrikus világban létfontosságú az objektív valóság minél alaposabb ismerete és így a felette gyakorolt racionális ellenőrzés növelése), és így tovább, és csak az ezzel kapcsolatos teendők rögzítése után, s ezekhez igazítva jelölik ki a többi érték érvényesíthetőségének határait. Így is nagy tere marad az egyénnek a szabad életforma-választásra, és – a korábban mondottakkal összefüggésben – a világnézeti pluralizmus sem szűnik meg, de az államtól nem várnak el erkölcsi semlegességet, lehet és kell törekednie a kétfunkciós erkölcs (lényegében a PTJ) népszerűsítésére. Ez végső soron a liberalizmusnak is érdeke, hiszen, láttuk, az erkölcs második funkciójának érvényesülése nélkül elfogyhatnak a szabad választás alanyai és tárgyai. Így a paradigmaváltás utáni rendszert akár „javított liberalizmusnak” is nevezhetnénk, de ez megtévesztő lehet, hiszen sokan azt gondolhatnák, hogy a *mai* liberalizmust akarom működtetni, csak „még jobban”, noha ennél mi sem áll tőlem távolabb; ráadásul ez az elnevezés esetleg épp a konzervatívokat riasztaná el, pedig ők a PTJ konkrét normáival feltehetően rokonszenveznének, hiszen ezek meglehetősen közel állnak a hagyományos természetjoghoz. Mindezek alapján szerencsésebbnek tartottam a „természetjogállam” elnevezést.

A könyv második része, mint már említettem, a PTJ fontosabb normáit mutatja be (foglalkozik egyebek között az emberölés tilalmával, ennek kapcsán az abortusz, az eutanázia, az öngyilkosság, a háború problémájával, továbbá tárgyalja a nemi erkölcs kérdéseit is), de általános elméleti fejtegetéseket is tartalmaz, egyrészt az emberi természet fogalmáról, másrészt a természetjog és a történetiség viszonyáról. Jacques Maritain gondolatait felhasználva próbálom összeegyeztetni a természetjog elvben örökérvényű voltát az erkölcs tényleges történeti és földrajzi sokféleségének tényével, megengedve a normák bizonyos csoportjainak időbeli fejlődését.

A harmadik rész azt hivatott szemléltetni, milyen szerepet tölthet be a vallás a természetjogállamban. Ez utóbbi ugyan laikus állam, de elfogadhatja a vallások segítségét, hiszen az egész társadalomnak jó, ha a népesség jelentős részét képező hívők világnézetüknek köszönhetően többletmotivációt kapnak – az erkölcs isteni tekintéllyel való alátámasztása és a túlvilági szankciókról szóló tanítás révén – a normák követéséhez. E szerep betöltésére azonban csak azok a vallások alkalmasak, amelyek erkölcsi tanítása összhangban van a közös minimum (a PTJ) normáival (ami nem zárja ki, hogy a *saját híveiktől* ennél *többet* is követeljenek), továbbá elfogadják a módszertani ateizmust, kellőképpen pozitívan értékelik az evilági létet, s végül külön tudják választani a vallási és a politikai közösséget, s így képesek toleráns módon beilleszkedni a természetjogállam által irányított világnézeti pluralista társadalomba. Az ilyen vallás példaként a katolicizmust mutatom be részletesen, de röviden utalok rá, hogy némely más vallás ill. felekezet (így a nem katolikus kereszténység és a zsidóság) is hasonlóképpen szövetségese lehet a természetjogállamnak. Az efféle együttműködést pedig az ateisták is helyeselhetik, feltéve, hogy fontosnak tartják a társadalom megőrzését.

Az, hogy a katolicizmus megfelel a felsorolt négy kritériumnak, vélhetőleg nem hangzik túlságosan meglepően, talán annak az állításnak a kivételével, hogy az Egyház tanítása a *módszertani ateizmussal* is összeegyeztethető. Röviden tehát erre is ki kell térnem.

Az isteni együttműködésről (*concurus divinus*) szóló hagyományos katolikus tanítás szerint Isten mint Első Ok az evilági eseményeket „másodlagos okok által” (*per causas secundas*) mozgatja, azaz evilági tényezőket használ fel. (Ezért lehet pl. egyszerre elfogadni az evolúciót és a teremtést.) A katolikus tudósnak nem kell tehát valamely evilági esemény magyarázatakor közvetlenül Istenre hivatkoznia, ugyanúgy a szaktudományok számára hozzáférhető okokat keresheti, mint nem hívő kollégái. A katolicizmus így tökéletesen összeegyeztethető a módszertani ateizmussal. Fontos, hogy mindez a Gondviselésre is érvényes! Isten e vonatkozásban is másodlagos okokat használ, és ezek között a mi saját tudásunkon alapuló mérlegelést követő emberi döntéseink is ott vannak, tehát a *concurus divinus* tanát következetesen alkalmazó hívő esetében nem érvényes az a gyakori vallásellenes érv, miszerint az istenhit a felelős evilági cselekvés elhanyagolására, Isten segítségének passzív várására késztet. (Egy Loyolai Szent Ignácnak tulajdonított mondás szerint úgy kell imádkoznunk, mintha minden Istenen múlna, de úgy kell munkálkodnunk, mintha minden rajtunk, embereken múlna.) A katolicizmus tehát nem azt állítja, hogy az emberi és az isteni aktivitás kölcsönösen kizárná egymást. A kettő egyidejűleg valósul meg más-más síkon. Ráadásul, bármilyen meglepően hangozzék ez első hallásra, a katolicizmus még az említett módszertani *dezanthropocentrizmust* is el tudja fogadni. Hiszen a bűnbe esett emberiség állapotát jellemző nehézségek (az „eredeti épség” hiánya, a halandóság, a természettel való harmónia elvesztése stb.) *önmagukban véve* megfelelnek az emberi természetnek, Isten eleve ezekkel együtt is teremthetett volna bennünket, csak az ingyenes adományként kapott (tehát nekünk nem „járó”) és a bűnbeesés miatt elveszített ősalapothoz képest minősülnek visszaesésnek, természetünk meggyengülésének. Jelen helyzetünknek tehát normális velejárója, hogy a világ nem automatikusan „baráti” irántunk, fáradságos munkával tudjuk csak céljainknak megfelelőbbé tenni, s ennek során a nehézségek, a konfliktusok, a sikertelenségek stb. egészen természetesek. De megközelíthetjük a kérdést a teodicea-probléma felől is: akárhogyan magyarázzuk is, miért engedi meg Isten a rosszat, már maga a kérdésfelvetés bizonyítja, hogy a világban *vannak* kiszámíthatatlan, céljaink elérését megnehezítő vagy éppen kizáró, sokszor egyenesen tragikus jelenségek, és *nincs* semmiféle garancia arra, hogy *evilági* törekvéseink biztosan megvalósulnak. (Isten gondviselői tevékenysége elsősorban *túlvilági* boldogságunk előmozdítására irányul.) A katolikus is úgy foghatja föl tehát, hogy földi gyakorlata során egy vele szemben nem kifejezetten „jóindulatú” valósággal van dolga, amely fölött csak annak egyre mélyebb megismerése által és komoly erőfeszítések árán szerezheti meg azt az uralmat, amelynek gyakorlására Istentől kapott felszólítást.

Könyvünk tartalmának e rövid áttekintése után lássuk Holovicz Attila megjegyzéseit!

Első kritikái észrevétele annak nehezményezése, hogy nem mondom meg, *miért* tekintem értékeknek a társadalom fennállását. (Holovicz 97. o.)¹⁰ Nos, miután azt az *(általánosan helyeselt)* álláspontot fogadom el, hogy nincsenek objektív értékek, természetesen a társadalom fennállásának objektíve értékes volta mellett sem érvelhetek. Ha pedig így minden értékünk pusztán emberek szubjektív preferenciáin alapul, ezek tartalma pedig változó, élettörténetük esetlegességeinek függvénye, akkor nem létezhet olyan érvelés, amellyel mindenkit biztosan meg lehet győzni a társadalom fennmaradásának értékességéről, tehát hiába is próbálnék ilyet könyvemben megfogalmazni. Pusztán azok egyetértésében bizhatom, akiknek a *saját* értékrendjében vagy eleve ott van a társadalom mint alapvető érték, vagy tartalmaz olyan X értéket, amelynek tisztelete közvetlenül vagy

közvetve megköveteli a társadalom létezését is, amely utóbbit így legalább eszközként értékesnek kell tartaniuk. Ez esetben kb. így érvelhetek: „A létező oksági összefüggések miatt ahhoz, hogy X értéket szolgálj, szükséges, hogy a társadalom fennmaradását is igeneld!” (Feltételezzük persze azt is, hogy az illető értékrendjében a *következetes gondolkodás* is érték!) Természetesen ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a valóságosan létező emberek zömének valószínűleg épp olyan a szubjektív preferencia-rendszere, hogy abban a társadalom fennmaradása eleve fontos értéként szerepel. Ha azonban valakinek az esetében ez nem áll fenn, és történetesen még olyan – számára kellő fontossággal bíró – X értéket sem találok az ő preferencia-rendszerében, amelyre hivatkozva a fenti módon érvelhetnék, akkor az illető egyszerűen egy *másik* „morális univerzumban” él, nem tudjuk egymást meggyőzni, konfliktusunkban az erőviszonyok fognak dönteni. Erre a kérdésre még visszatérek. Most érzük be annyival, hogy létezhet egy kisebbség, amelyet a társadalom fennmaradásának értékes voltáról *nem lehet* érveléssel meggyőzni, a túlnyomó többséget viszont ugyanerről valószínűleg *nem kell* meggyőzni. Könyvem célja nem is az *erről* való meggyőzés. Inkább arra szeretnék rávilágítani, hogy sokan, miközben egyfelől helyeslik a társadalom megmaradását, másfelől *együttal* olyan – korunk liberalizmusa által különösen intenzíven támogatott – értékeket is evidensekként fogadnak el, amelyek túlzott érvényesítése *veszélyeztetheti* a társadalom létét, működését. Amellett kívánok érvelni, hogy a társadalom fennmaradása és a most említett értékek tisztelete közötti konfliktus esetén értelmetlen ez utóbbiak fetisizálása és miattuk akár a társadalom leépülésének elfogadása. Mivel – mint minden érték – ezek is csak szubjektív preferenciákon alapulnak, nyugodtan megváltoztathatjuk vagy korlátozhatjuk őket, ha fontosabb a számunkra a társadalom megőrzése.

Holovicz azt is a szememre veti, hogy nem tartom magamat következetesen az értékek objektivitásának tagadásához, legalábbis vannak olyan megfogalmazásaim, amelyekbe becsempésem „az objektivitás látszatát”. (Holovicz 97. o.) Példaként idézi a következő mondatomat: „Az emberiség léte mint érték abban az értelemben objektíve kitüntetett, hogy nélküle semmiféle egyéb érték nem állhatna fenn...” (Uo., vö. Turgonyi, 41. o.) Ha a *folytatást* is idézné, abból kiderülne, hogy szó sincs az értékek objektivitásáról szóló állítás „becsempészéséről”, ui. a mondat *vége* így hangzik: „ám objektíve ez [ti. az értékek fenn nem állása] nem volna »baj«: maga az univerzum azt sem »írja elő«, hogy egyáltalán legyenek benne értékek” (Turgonyi, 41. o.) Mindössze annyit állítok itt, hogy az emberiség létének értéként való *tételezése* azért kitüntetett, mert e tételezés *tárgya* nélkül (ti. az emberiség léte nélkül) nem valósulhatna meg semmiféle más érték *tételezése*. (Most – és másutt is, akárcsak a könyvben – eltekintünk a Földön kívüli civilizációk esetleges létezésétől.) Ez egyszerűen egy *tényként* létező összefüggés leírása: ha nincs, aki értéket tételezzen, akkor nem történhet értéktételezés. A „kitüntetett” szó pedig egyszerűen arra utal, hogy az értéktételezés – akárcsak a céltételezés – feltételezi a tudatot, a valóság reprezentáció útján való „megkettőzését”, és az így leghetségessé váló sajátos oksági kapcsolatok *radikális ontológiai újdonságot* jelentenek a világegyetemben, miközben ez az újdonság is csak *tény* marad.

Szintén az objektivitás látszatának „becsempészésére” hozza fel bizonyítéknak Holovicz a következő mondatomat: „Az erkölcs szerepe [...] valójában nem merül ki az egyének egymással szembeni magatartásának kölcsönösen kedvezővé tételében. Emellett biztosítania kell a társadalomnak mint olyanak történelmileg folyamatos fennmaradását is.” (Holovicz 97. o., vö. Turgonyi 86. o.) Félrevezetőnek tartja a „valójában” szót. Mint írja: „Az erkölcsnek nem »valójában« van az a bizonyos második funkciója, hanem a szerző (és mások) szubjektíve ezt az erkölcs-értelmezést preferálják.” (Holovicz 97. o.)

Nos, akár preferálja valaki szubjektíve azt az erkölcs-értelmezést, amely szerint az erkölcsnek az általam megjelölt kettős funkciója van, akár nem, valóságos tény, hogy *eddig* az emberiség *eszerint működött*, hiszen ezért tudott egyáltalán fennmaradni! Tehát ha valaki egyszerűen *le akarja írni* a társadalom működését az *eddig* történelem alapján, akkor azt kell megállapítania, hogy a társadalomnak mint a szervesetlen világhoz és a bioszférához képest új, sajátos oksági kapcsolatrendszerrel bíró harmadik létformának a működésében szerepet játszik az erkölcs mint szabályozó, és az ehhez tartozó normák egy része – akár tudatában vannak ennek maguk az érintett emberek, akár nem – objektíve a társadalom újratermelődéhez járul hozzá. Ebben az értelemben tehát igenis *valóságos* e második funkció!

Örülök, hogy Holovicz Attila is veszélyesnek tartja az intolerancia korlátlan tolerálását, s hogy ő sem helyesli azt, amit feljebb (és a könyvben) „a tapintat rémuralmának” neveztem. (Holovicz 97. o.) Ez utóbbival kapcsolatban azonban szerinte tévesen állítom, hogy a kárelv már „csírájában tartalmazza” a legkülönbözőbb érzékenységek mai eltúlzott tiszteletének megkövetelését, mivel ez utóbbi valójában *eltérés* a kárelvtől, azzal, hogy a kárt nem okozó sérelmeket is figyelembe veszi; emellett úgy véli, éppen a következetes liberálisnak van a leginkább oka panaszkodni „a tapintat rémuralma” miatt. (Holovicz 98. o.) Utóbbi állításával talán egyet lehet érteni (persze attól is függően, hogy kit és miért tartunk következetes liberálisnak). Mill pl. valóban aligha vállalna közösséget korunk politikai korrektségével, a „hópehely-nemzedékhez” tartozók olykor hisztérikus megnyilvánulásaival, a kényes témáknak az egyetemi oktatásból való száműzésével, az „áldozatiság kultúrájával” stb. Ám a kárelv, régi képviselőinek szándékaitól függetlenül, hozzájárulhatott a mai helyzet kialakulásához. *Lehet* úgy értelmezni a kár fogalmát, hogy a legapróbb kellemetlenség is beleférjen. Rorty pl., miközben helyeslően nyilatkozik a „kárelv” Mill általi megfogalmazásáról, a „kár” helyett a „szenvedés” szót használja (amelynek jelentése a „kár”-énál jóval tágabb és szubjektívebb lehet), és tudatosan nyitva hagyja azt a kérdést, meddig lehet elmenni egyesek szabadságának korlátozásában mások szenvedésének megelőzése végett.¹¹

Bírálom szerint adós maradok az emberi természet leírásával, sőt annak igazolásával is, hogy egyáltalán létezik emberi természet, az általam ennek kapcsán megnevezett emberi vonások csupán „felületes, sablonos általánosságok”. (Holovicz 97. o.) Könyvemnek valójában egy teljes fejezete foglalkozik az emberi természettel. Persze attól, hogy hosszan beszélek valamiről, még lehet, hogy csupa olyasmit mondok, ami Holovicz számára felszínes közhely. De mit is állítok itt? Azt, hogy az ember biológiai lényként lét- és fajfenntartást végez, ám ezeken kívül vannak sajátosan emberi szükségletei és ezeknek megfelelő tevékenységei is (pl. a tudomány és a művészet), továbbá hogy a biológiai szükségleteit is sajátosan emberi módon elégíti ki, s hogy mindezt egy olyan történelmi folyamat során teszi, amelynek velejárója egyrészt a világ felett gyakorolt racionális ellenőrzés növekedése, másrészt az említett szükségletek és tevékenységek készletének gazdagodása. Ezek valóban általánosságok, de éppen azt szerettem volna érzékeltetni, hogy ha választott célunkon, az emberi társadalom megőrzésén az *emberi módon* működő (tehát a fenti értelemben vett emberi természetnek megfelelően cselekvő emberekből álló) társadalom megőrzését értjük, akkor *már ezekből az általánosságokból is* következik néhány meglehetősen világos norma, amelyeket ráadásul korunk liberalizmusa mégis teljesen figyelmen kívül hagy. Trivialitás például, hogy *valamilyen* módon *minden* társadalomnak gondoskodnia kell a népesség újratermeléséről, ha fenn kíván maradni. Vélhetően a liberális demokráciák is a maguk tartós létezését kívánják.

A mai Nyugat vezetőinek és véleményformáló értelmiségének nagy része ennek ellenére mindent elkövet a népességet eddig fenntartó hagyományos családi és szexuális normák lebontásáért.

Ezzel a problémakörrel is kapcsolatos Holovicz következő észrevétele, amely egyúttal arról is tanúskodik, hogy kissé figyelmetlenül olvasta a könyvemet. Szememre hányja ugyanis, hogy nem érvelek amellet, „miért ne működhetne egy kevesebb főből álló – de a kihalással még nem fenyegető létszámú – társadalom. [...] [M]íg az egyik irányba – a növekedés felé – való haladásnak valós és objektív akadályai vannak (elsősorban a természeti erőforrások végeessége), addig nagy – akár radikális – mértékű csökkenés is lehetséges az emberiség kihalása, a társadalmiság lehetetlenné válása nélkül.” (Holovicz 98–99. o.) Nos, azért nem érvelek egy ilyen társadalom lehetőségével szemben, *mert magam is éppen ezt javaslom!* Hogyan lehetséges, hogy ezt nem vette észre? Még a fő érvem is hasonló az övéhez: a Föld mérete, teherbíró képessége és forrásai *végesek*, ezért a népesség növekedése nyilvánvalóan nem folytatódhat örökké; a mai tudomány és technika segítségével egy a jelenleginél kisebb világnépesség olyan szinten lehetne eltartható, hogy jóval kevesebb időt kelljen fordítani a létfenntartásra, mint a múltban, és sokkal több idő maradna a sajátosan emberi szükségletek kielégítésére és gazdagságuk további növelésére. (Turgonyi 177–178. o., vö. 184. o.) Minden félreértést elkerülendő hangsúlyozom: ezt természetesen nem úgy képzelem, hogy a Nyugat továbbra is tétlenül szemléli (vagy éppen sietteti) a *saját* népességének csökkenését, a teljes kihalásig. Ez már csak azért sem megoldás, mert ettől még nem áll meg a többi civilizáció népességének rohamos növekedése. Egyelőre éppen a túlnépesedett országokban kell fékezni a szaporodást. A Nyugatnak fenn kell maradnia (még hozzá bevándorlás nélkül, ehelyett megfelelő családpolitikával biztosítva a népesség szinten tartását, sőt egy darabig enyhe növekedését is), hogy az évezredek során felhalmozott tudásával és a *helyes értelemben vett* európai értékeknek – nem pedig ezek Brüsszel általi interpretációjának – az elterjesztésével segíthessen a világ többi részén! (Ez nem megy nyugati módon szocializált emberek nélkül, miközben a migráció inkább a párhuzamos társadalmakban élő, értékeinkkel szemben ellenséges tömegeket növeli.) Ezért veszélyes a „halott fehér férfiak” múltbéli alkotásai elleni általános támadás, a Nyugat régi – részben csak vélt – bűneinek egyoldalú felnagyítása, az eltörléskultúra és a többi ezekkel rokon jelenség, amelyek bírálata szintén tárgya a könyvemnek, s amelyekkel szemben éppen a nyugati öntudat erősítését javaslom. (Turgonyi 137–151. o.)

A népesség megmaradásához a nyugati világban (de természetesen másutt is, hiszen a cél sehol sem a kihalás, a majdani kisebb népességet is fenn kell tartani) a hagyományos család kitüntetett szerepének megőrzését tartom szükségesnek, egyebek között azzal érvelve, hogy ennek az intézménynek a jelenlegi Nyugaton folyamatban lévő meggyengítése meglehetősen észszerűtlen magatartás, hiszen egy dezantropocentrikus világban nem bízhatunk olyan „emberbarát” automatizmusokban, amelyeknek köszönhetően a további kulturális evolúció majd kitermel valamely más szaporodási és szocializációs formát, amely átveheti a mai család szerepét; ezért inkább ez utóbbihoz mint beválthoz kell ragaszkodnunk, nem kockáztatva a kihalást vagy az anarchiát. (Turgonyi 197. o.) Bírálóm egyetért velem abban, hogy nincs garancia egy alternatív rendszer kialakulására, de rögtön hozzát teszi: „ha egyszer egy lehetséges intézkedésről vagy tendenciáról nem tudjuk kiszámítani, hogy milyen következményei lesznek, akkor nemcsak azt nem állíthatjuk, hogy az így formálódó társadalom működőképes lesz, hanem azt sem, hogy nem lesz az.” (Holovicz 100. o.)

E megjegyzése egyúttal konkretizálása annak az általános – és többször ismételt – észrevételének is, miszerint nem érvelek elég alaposan és meggyőzően amellet, hogy bizonyos általam veszélyesnek tartott jelenségek, folyamatok *valóban* fenyegetik a társadalom fennmaradását, helyett megelégszem a „hipotetikus veszélyek” pusztá felsorolásával, (Holovicz 100. o.) és/vagy annak kijelentésével, hogy „sejtelmünk sincs”, hogy ez és ez a változás hosszabb távon milyen következményekkel fog járni. (Uo.) Kritikusom megpróbálja saját fegyveremet ellenem fordítani, ahogy ezt az imént a család kapcsán is láttuk, de általánosságban is leszögezi, hogy ha nem lehet biztosan tudni, mi lesz egy most hozott döntés vagy napjainkban meginduló folyamat eredménye, akkor akár az is lehetséges, hogy a veszélyesnek tartott jövőbeli fordulat *nem* fog megvalósulni. (Uo.) Azt is hangsúlyozza, hogy a társadalmi folyamatok esetében nem is lehet várni olyan biztos előrejelzést, mint a természeti folyamatoknál. (Holovicz, 102. o.) Ezek után, szembeállítva *egyfelől* a (nálam is kimutatható) „konzervatív stratégiát”, amely *súlyos, de csekély valószínűségű* jövőbeli kárt akar elhárítani az egyéni szabadság valamilyen mértékű korlátozásával, *másfelől* a „liberális stratégiát”, amely viszont egy *kevésbé súlyos, de biztosan* (és gyakorlatilag azonnal, az intézkedés pillanatában) *bekövetkező* kárt kíván megelőzni, nevezetesen „az individuális szabadság indokolatlan, szükségtelen korlátozását” (Holovicz 103–104. o.), a maga részéről azon szemlélet mellett kötelezi el magát, „amely az egyénre vonatkozó tiltást/korlátozást csak a károkozás »bizonyosságközeli« helyzetében tartja igazoltnak”. (Holovicz 103. o.)

Természetesen első közelítésben, annak fényében, amit feljebb (és könyvemben is) az objektív értékek hiányáról mondtam, lehet egyszerűen szubjektív preferenciák kérdésének nyilvánítani a két stratégia közötti választást, amelyek közül egyik sem „értékesebb” a másikkal. Ám ha valaki olyan alapértéket választ, amelynek érvényesülése megkívánja a társadalom tartós fennmaradását (vagy éppen maga ez utóbbi a választott alapérték), akkor – különösen annak ismeretében, hogy egy „nem emberre szabott” világban élünk, amelyben nem tételezhetjük fel emberi célokat szolgáló automatizmusok működését – aligha lehet az elsődleges szempont az, hogy mennyire *bizonyos* egy kár bekövetkezése; a *súlyosság* legalább ennyire fontos, különösen ha olyan „kárrol” van szó, amely már inkább katasztrófának nevezhető, jelesen a társadalom pusztulásáról vagy anarchiába, barbárságba sülyedéséről. Az egyéni szabadság kisebb-nagyobb korlátozásait idővel vissza lehet vonni, ha indokolatlanságuk kiderül, a társadalom pusztulásával viszont szó szerint „mindennek vége”, többé *semmiféle* érték tisztelete nem lehetséges, a szabadságé sem. Az, hogy a természeti folyamatok következményeinek vagy az egyéni szabadság indokolatlan korlátozásával okozott kárnak a bizonyossága – többnyire – összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a társadalmi folyamatok lehetséges következményeié, egyszerűen a dolgok természetéből adódik, és nem jelent „felhívást” arra, hogy csak a „bizonyosságközeli” veszélyekkel foglalkozunk. Épp ellenkezőleg: ha fontos nekünk a társadalom sorsa, akkor a bizonytalanság éppen *fokozott elővigyázatosságra* készíthet, arra, hogy már viszonylag csekély valószínűség esetén is megtegyük a szükségesnek ítélt óvintézkedéseket. Ezt a liberalizmus hívei is beláthatják, ha tartósan működő liberális társadalmat akarnak, s elfogadhatják ennek érdekében a szabadság *némi* korlátozását a társadalom mint olyan érdekében is (tehát nemcsak az egyéni szabadságok kölcsönös tisztelete céljából), azért, hogy *egyáltalán* lehetséges legyen a szabadságot tisztelő társadalom hosszú távon.

Holovicz persze olyan emberek létezésének lehetőségét is feltételezi, akik nem a társadalmat mint olyat tekintik értéknek, hanem így deklarálják céljukat: „vagy ilyen és ilyen legyen a társadalom, vagy inkább semmilyen” (Holovicz 104. o.), az „ilyen és

ilyen” kifejezés helyébe pedig akár a „liberális” szót is tehetjük, mert létezhetnek olyan személyek, akiknek annyira kedves a liberalizmus, hogy ennek értékeit még akkor is hajlandók követni, ha ez oly módon történik, hogy a társadalom pusztulását idézi elő. Egyszerűen elfogadják, hogy ez „benne van a pakliban”, ez a kockázat az az ár, amelyet meg kell fizetni liberalizmusuk követéséért, s nekik így megéri. (Uo.)

Az a tény azonban, hogy az ilyen ember a társadalom esetleges pusztulását is elfogadható árnak tartja azért, hogy kísérletet tehessen a liberális értékek jelenlegi, posztmodern formájukban történő, az önpusztítás lehetőségét sem kizáró módon és mértékben való érvényesítésére, szerintem azt jelzi, hogy az ő számára már *nem* alapvető érték az emberi társadalom, hanem – a *fiat justitia, pereat mundus* analógiájára – bizonyos értékeket annyira öncéloként kezel, hogy ezek miatt akár e társadalmat is képes feláldozni. Így viszont egy másik, az enyémtől különböző „morális univerzumban” van, abban az értelemben, ahogyan erről korábban beszéltem.

Holovicz iménti fejtegetése egyébként újabb jele annak, hogy nem kellő figyelemmel olvasta könyvemet. Hiszen én is felvetem ezt a lehetőséget, amikor könyvemben arról írok, hogy valaki elvben „saját preferenciái alapján akár olyan rendszert is kidolgozhat, amely minden lehetséges egyéni szabadságjog minden korlátozástól mentes tiszteletét teszi meg fő erkölcsi kötelességgé [...] tekintet nélkül a következményekre (pl. arra a lehetséges következményre, hogy az emberek e szabadsággal élve olyan magatartásokat fognak követni, amelyek az egész rendszer előfeltételeit semmisítik meg), egyetlen kikötésként *egymás* szabadságának tiszteletét írva elő az embereknek. *Objektíve* ez se nem jobb, se nem rosszabb, mint a természetjogállam rendszere. [...] Létrejöhethet talán így egy »igazi« liberális rendszer, de ez vélhetőleg egy-két generáció alatt összeomlana.” (Turgonyi 110. o.) Annak megfelelően, amit korábban a „morális univerzumok” különbözőségéről mondtam, nem is igazán lehetne érvelni az ilyen emberrel szemben.

Bírálom tehát lényegi mondandómat nem cáfolja e tekintetben. A *példájában szereplő* liberálist bizonyára nem tudnánk meggyőzni, ám úgy vélem, hogy – amint arra már utaltam – az emberek zöme, ide értve a liberalizmus *valóságos* híveinek, sőt teoretikusainak és politikusainak többségét is, túl nagy árnak tartaná a társadalom pusztulását a liberális értékek abszolutizált formában való képviseléséért, ha végiggondolná, mi következik Isten halálából és az objektív értékek nemlétéből, s ráébredne, hogy az értékek közötti konfliktus esetén rajtunk, embereken múlik, hogy közülük melyek érvényesülését korlátozzuk a többi érdekében.

De térjünk vissza néhány gondolat erejéig a család sorsával kapcsolatos konkrét példára! Holovicz korábban idézett szavai azt sugallják, hogy egyformán van esély a hagyományos családot pótolni képes új modell kialakulására és ki nem alakulására. Vajon észszerű dolog-e ezt feltételezve a családot veszni hagyni? Ha van a kezünkben egy létfontosságú feladat betöltésére egy évezredek óta létező, többé-kevésbé jól működő eszköz, vessük el pusztán abban bízva, hogy *talán* lesz helyette egy másik? Ráadásul, függetlenül attól, hogy mekkora a valószínűsége az új modell születésének, azt sem tudjuk, hogy *mikorra* alakulna ki. Mindenesetre nincs időnk ezt kivárni, hiszen már jól látható jelei vannak annak, hogy – ha semmit nem teszünk – hamarosan olyan mértékűvé lesz az eredeti nyugati népesség fogyása és ezzel párhuzamosan a Nyugat szelleme iránt ellenséges vagy jó esetben közömbös bevándorlók számának növekedése, hogy civilizációnk néhány emberöltő alatt eltűnik. (Természetesen lehet, hogy létezni fognak jelenlegi államai, de már csak nevükben lesznek azonosak a maiakkal, teljesen el fogják veszíteni európai arculatukat, és ezzel együtt persze a *liberálisok* számára oly kedves értékek tisztelete is megszűnik!)

Holovicz ennek kapcsán is beszél „konzervatív stratégiáról”, amelynek lényege, hogy „ha valamely jelenség [...] kockázatot hordoz, akkor érdemes megtenni minden erőfeszítést annak megakadályozására, hogy lépéseket tegyünk az adott (hipotetikusan veszélyes) irányba. (Vagy, ha már egy fennálló tendenciáról van szó, akkor annak visszaszorítására)”. (Holovicz 102. o.) Az általa ennek alternatívájaként javasolt stratégia viszont az, hogy nem a szóban forgó jelenség megszüntetésére (ill. a tendencia megállítására) törekszünk, hanem azt igyekszünk megakadályozni, hogy „az adott jelenség következményei a nem kívánt irányba vezessenek.” (Uo.)

Miközben nem kívánok eleve elzárkózni a most másodikként említett stratégiától (hiszen a konkrét körülmények mérlegelése után *olykor* akár célszerűnek is találhatjuk), a bennünket pillanatnyilag érdeklő probléma – a család sorsa – esetében módunk van bizonyos értelemben „tesztelni” e stratégiát. Nem arról van ugyanis szó, hogy *most* keletkezett egy probléma, *most* indul be egy folyamat, amelynek esetleg majd a távoli jövőben lehetnek nem kívánatos következményei, s ezért *most* kellene a körülményeket mérlegelve választani a két stratégia közül. Már a szexuális forradalom hatvanas évekbeli kibontakozásakor vagy közvetlenül ezt követően voltak olyanok, akik figyelmeztettek az e forradalommal járó veszélyekre. A *liberális* Raymond Aron írta a következő sorokat 1976-ban: „A társadalmaknak a túléléshez szükségük van az önreprodukcióra. Ha a születési arányszám három-négy éve megfigyelhető csökkenése folytatódna vagy fokozódna, a nyugati társadalmak – feltéve, hogy nem szeretnének elpusztulni – valószínűleg tennének valamit az erkölcsi lázadás vagy anarchia évtizede ellenében.”¹²

Mármost az a megoldási kísérlet, amelyet a Nyugat választott, inkább emlékeztet a Holovicz javasolta stratégiára, mint a másikra: nem próbálták (a hagyományos házasság, család és a régi nemi erkölcs melletti kiállással) megállítani a tendenciát, hanem hagyták ezt folytatódni, és ha egyáltalán próbálkoztak valamivel, akkor az a népességfogyásnak mint nem kívánt következménynek a *bevéndorlással* való ellensúlyozása volt. Az eredményt látjuk: a fogyás nem állt meg, ráadásul a bevándorlás új, szinte megoldhatatlannak látszó problémákat teremtett.

Az abortusz problémájának kapcsán Holovicz szintén azzal vádol, hogy túlbecsülöm egy vélt oksági összefüggés valószínűségét, jogtalanul tartom az abortuszliberalizáció következményének az élet iránti tisztelet csökkenését, az emberi szenvedéssel szembeni érzéketlenség erősödését, egyfajta általános eldurvulást. (Holovicz 100. o.) Megint csak azt állítja: *lehet*, hogy az abortuszok számának növekedése ilyen következménnyel jár, de *lehet, hogy nem*; „az egyik forgatókönyv semmivel sincs jobban alátámasztva, mint a másik”. Itt azonban ismét nem arról van szó, hogy *most* kellene mérlegelnünk, melyik „forgatókönyv” a valószínűbb. Évtizedekkel ezelőtt talán még lehetett úgy vélni, hogy nem áll fenn efféle oksági összefüggés; valóban sokan lehurrogták a „csúszós lejtő érvével” élő magzatvédőket, mondván, hogy csak rémeket látnak, amikor attól tartanak, hogy az abortusz széles körű megengedése nyomán a közvélemény előbb-utóbb az ártatlanok megölésének más eseteivel is kezd majd megbarátkozni. Azóta viszont kiderült, hogy a félelem nem volt alaptalan: ma már ott tartunk, hogy egyes szakemberek például komolyan fölvetik az *újszülöttek* megölésének lehetőségét! A Giubilini–Minerva szerzőpáros ezt támogató cikkében¹³ kifejtett gondolatmenet egyik érve éppen az, hogy az újszülött szerintük releváns tulajdonságai nem különböznek lényegesen a magzatéitól, tehát ha a szülés előtti abortusz megengedett, akkor bizonyos esetekben nem kifogásolható a „szülés utáni abortusz” sem. (Írásuk címében ezzel az eufemisztikus elnevezéssel illetik a csecsemőgyilkosságot.)

Holovicz a veszélyek valóságosságának bizonyításán kívül annak igazolását is hiányolja, hogy az általam javasolt megoldások csakugyan a kívánt eredményre (ti. a társadalom pusztulásának megakadályozására) vezetnek, s emellett nehezményezi, hogy nem foglalkozom azzal, lehetségesek-e a sajátjaimon kívüli, alternatív megoldások is. (Holovicz 107. o.)

Nos, a mondottak Holovicz által megkívánt részletességgel való tárgyalásának hiányát részben terjedelmi korlátjaim indokolták. De emellett az is lényeges, hogy – amint könyvem alcíméből is kiderül – eleve csupán egy új erkölcsi és politikai közmegegyezés elméleti alapjainak *vázlatát* kívántam nyújtani, nem pedig egy minden részletre és az összes lehetséges ellenvetés mérlegelésére és cáfolatára kiterjedő komplett természetjogi elméletet. Egy a Nyugat mai, „Isten halála utáni” helyzetében és objektív értékek feltételezése nélkül még egyáltalán elvégezhető normamegalapozás általános problémáit és a lehetséges megoldás fő jellemzőit kívántam bemutatni, valamint fölhívni a figyelmet arra, hogy bizonyos jelenségek *egyáltalán* problémák, és hogy *egyáltalán* szempontnak kell lennie a társadalom sorsának is, az egyéni szabadság és az egyenlőség szolgálatának *kívül*; hiszen ez sem evidens sokaknak, pl. a szexualitás terén a régi normákhoz való ragaszkodást csak bigottságnak, előítéletnek, irracionális gyűlölködésnek tudják be, s fel se merül bennük, hogy e normáknak a társadalom sorsával is van kapcsolatuk. Ennek tudatosítása volt az első feladat, a részletek kidolgozása már egy következő lépés. A könyv megírásakor úgy gondoltam, hogy azokat a vizsgálódásokat, amelyeket Holovicz most hiányol, inkább egy széleskörű, a szemben álló irányzatok képviselőinek részvételével zajló dialógus során kellene elvégezni, és ennek megkezdését kifejezetten szorgalmazom is az előszóban. (Turgonyi 11–12. o.) De a későbbiekben a nemi erkölccsel és családdal kapcsolatos normák tárgyalásakor is hangsúlyozom a különböző irányzatok képviselői közötti párbeszéd fontosságát, jelezve, hogy nyitott vagyok ellenérvekre és alternatív megoldásokra, csupán ahhoz ragaszkodom, hogy e kérdéskör nem merőben „magánügy”, hiszen a társadalom egészének sorsát érinti. (Turgonyi 179. o.) Semmiképp sem gondolom tehát, hogy a könyvben kifejtett érveimmel az összes kérdést egyszer s mindenkorra kielégítően tisztáztam.

Holovicz láthatóan úgy véli: könyvem harmadik részének az a mondanivalója, hogy a katolicizmus is tanítja „a társadalom fennmaradásának kívánatosságát” (Holovicz 105. o.), ez azonban szerinte „apróság”, amelynek „csekély hírértéke van”. (Holovicz 104–105. o.) Nos, a harmadik résznek ez *nem* az egyetlen – sőt még csak nem is a legfontosabb – mondanivalója. Ennek közlésére fölösleges lett volna csaknem száz oldalt felhasználnom. Valójában e rész, mint már láttuk, arról szól, hogyan felel meg a katolicizmus annak a *négy* kritériumnak, amelyeket a jelen cikk megfelelő helyén is felsoroltam, s amelyek alkalmassá teszik arra, hogy a természetjogállam szövetségese legyen; továbbá azt is hangsúlyoztam a könyv utolsó fejezetében, hogy e szövetség *katolikus szemmel* is elfogadható, a tanítás sérelme nélkül.

A katolicizmus felhasználhatóságával szemben érvelve Holovicz arra is hivatkozik, hogy nem lehet kimutatni „per definitionem transzcendens entitásoknak a társadalomra gyakorolt (bármilyen) hatását”. (Holovicz 106. o.) Ebben tökéletesen egyetértünk. Magam is azt felelném, amit kritikusom a következő mondatban rögtön hozzátesz a mondottakhoz: „nem a transzcendens entítások oksági hatásáról”, hanem magának a vallásos hitnek a hatásáról kell beszélnünk. (Uo.) Pontosan erről van szó! *Ezt* az oksági hatást aligha lehet tagadni! Ha pedig ezt elismerjük, nem fogadható el Holovicz következő ellenérve: „Ha feltételezzük, hogy okságilag hitek váltanak ki viselkedést, akkor sem tudunk egy bizonyos viselkedéshez mint okozathoz egy bizonyos hitet mint okot

hozzárendelni, mivel ugyanazt a viselkedést több különböző hit is kiválthatja. Csupán az az állítás tartható, hogy *többek között* akár ez a vallási hit is okozhat ilyen és ilyen viselkedést, ami aztán [...] elősegítheti a társadalom túlélését.” (Holovicz 106. o.) Bírálonk szerint ez kevés ahhoz, hogy egy ateistának oka legyen támogatni a vallást. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy egy dezantropocentrikus világban, amely közömbös a céljaink iránt, *minden lehetséges oksági összefüggést* (még ha valószínűsége messze van is a 100%-ostól) ki kell használnunk, ha olyan természetű, hogy segítheti célunk elérését. Ennek észszerűségét még egy ateista is beláthatja, és ezért – ha fontos neki a társadalom fennmaradása – támogathatja a korábban felsorolt négy kritériumnak megfelelő vallást, anélkül, hogy ő maga feladná ateizmusát.

Kritikusom a vallásról szóló nézeteim bemutatásakor hívja fel arra is a figyelmet, hogy azon nézetem, miszerint „[a]z objektív valóság megismerése hosszú távon az egész társadalom érdekét szolgálja” (Turgonyi 318. o., idézi Holovicz 106. o.), ellentmond annak az általam szintén képviselt álláspontnak, hogy a tévedés is szolgálhat pozitív célokat. (Holovicz 106. o.)

Abban vélhetőleg egyetért velem bírálóm, hogy a célirányos cselekvéshez minél jobban ismernünk kell az objektív valóságot, annak szerkezetét, elemeinek tulajdonságait, a közöttük fennálló oksági kapcsolatokat, hiszen erre vonatkozó tudásunkat alkalmazva hajthatunk végre változtatásokat a világban. (Itt nem kell okvetlenül nagyszabású dolgokra gondolnunk, hiszen a mondottak nélkül még a leghétköznapi cselekvések sem képzelhetők el, amilyen pl. az ebéd elkészítése vagy a kert felásása.) A valóság e megismerése természetesen mind az egyén életében, mind az emberiség története során *folyamatszerűen* valósul meg, és vélhetőleg sosem zárul le, mindig maradnak ismeretlen részei a világnak. A mindenkori még nem ismert valósággrszt nevezhetjük Arnold Gehlentől kölcsönzött kifejezéssel „meglepetéstérnek”, hiszen valóban okozhat számunkra váratlan meglepetéseket, amelyek ráadásul sokszor kellemetlenek vagy éppen tragikusak. Elemi érdekünk tehát, hogy folyamatosan igyekezzünk e meglepetéstér újabb és újabb részeit racionális ellenőrzésünk alá vonni. Itt általánosan érvényesülő szabályként lehet felfogni azt, hogy gyakorlatunk során a világgal való kölcsönhatásunk folyamatosan helyesbíti tudásunkat.

Vallási ismereteink esetében efféle közvetlen gyakorlati igazolás, ill. cáfolat természetesen nem lehetséges. Ugyanakkor mind a hívők, mind az ateisták kénytelenek elismerni, hogy általuk *biztosan hamisnak* tartott hitek is játszhatnak általuk *pozitívnak* tartott szerepet. A hívő nem állíthatja, hogy *minden* vallás tanítása *egyszerre* igaz: rendszerint a sajátján kívülieket hamisnak vagy legalábbis tökéletleneknek tartja. Ugyanakkor azt elismerheti, hogy némely szerinte téves hittartalmak is játszhatnak olyan szerepet, amely az e hittartalmakat elfogadókétól különböző világnézetek hívei szerint is pozitív. Mondhatja pl. egy keresztény, hogy a lélekvándorlásban való hit (amelyet ő természetesen nem fogadhat el) a maga módján hozzájárulhat egy társadalom stabilitásához. És természetesen a *minden* vallást hamisnak tartó ateista is tulajdoníthat akár egyes vallásoknak, akár a vallásnak mint olyanoknak pozitív szerepet. (A marxisták ezt sokszor meg is tették, persze – különösen az egykori létező szocializmus hivatalos marxizmusának hívei – általában a vallás *múltbeli* szerepére korlátozták ezt az elismerést, míg a jövő kommunista társadalmát vallástalannak képelték.) Egy ateistának, aki világnézeténél fogva nem tekintheti az univerzumot tervezettnek, s ezért nem bízhat abban, hogy a világban „emberbarát” automatizmusok működnek, amelyeknek köszönhetően egész történelmünk emberi szemmel nézve ellentmondásmentes lesz, semmi oka megütközni azon, ha emberi nézőpont szerint „negatív” elemek, bűnök és tévedések ugyancsak emberi nézőpont szerint „pozitív”

szerepet játszanak fejlődésünkben. (Különösen így van ez, ha a szóban forgó ateista egyúttal marxista is, akinek „hivatalból” kell elfogadnia a valóság ellentmondásosságát.) Miért ne akarhatná akkor e tényt tudomásul venni és fel is használni, akár úgy is, hogy az ő választott alapértéke szempontjából pozitív szerepet játszó vallás létezését kifejezetten támogatja, anélkül, hogy közben a saját ateizmusát feladná? S miért ne helyeselhetné az így értékelt vallásnak akár a történelem teljes hátralévő részében való fennmaradását?

Holovicz teljes határozottsággal jelenti ki: „ahhoz, hogy az emberiség ne pusztuljon ki, és társadalmilag szervezett formában működjön, egészen biztos, hogy nem *szükséges* a vallás”. (Holovicz 105. o.) Ennek tagadása bírálóm szerint „egyszerűen triviálisan hamis”. (Uo.) Vajon összeegyeztethető-e ez a magabiztosság Holovicz azon – a velem való vitában nagy súllyal szerepeltetett – nézetével, miszerint a társadalmi folyamatokban működő oksági kapcsolatok nagyfokú bizonytalansága miatt lehetetlen e téren a hosszabb távú előrejelzés? Tény, hogy *jelenleg* a Földön élő emberek többsége valamely vallás híve. A tömeges ateizmus viszonylag új jelenség, hatásait egyelőre nehéz felmérni, már csak azért is, mert – éppen Holovicz korábban itt idézett egyik érvelését kicsit átfogalmazva – azt is mondhatjuk, hogy nem tudjuk az ateisták tömegeit magukban foglaló társadalmak mai életképességét eredményező viselkedéshez „mint okozathoz” egy bizonyos világnézetet (ti. az ateizmust) „mint okot hozzárendelni, mivel ugyanazt a viselkedést több különböző világnézet is kiválthatja”, legföljebb annyit mondhatunk, hogy a többi között „akár ez a világnézet is okozhat” olyan viselkedést, amely a társadalom életképességét eredményezi. Hiszen ma minden olyan országban – még az ateizmust hivatalosan támogató államok területén is –, ahol élnek ateisták, egyúttal hívők is élnek, tehát az ő hitük is lehet „ok”, amely „hozzárendelhető” az említett „viselkedéshez”. S még ott is, ahol – mint pl. Észak-Koreában – a hivatalos statisztikák szerint nagy többséget képeznek a vallástalanok, világtörténelmi léptékkal mérve túlságosan kevés idő telt el az ateizmus tömeges megjelenése óta ahhoz, hogy ebből az adott társadalom hosszú távú életképességére következtessünk, nem beszélve arról, hogy az életképesség nem csupán e társadalom belső viszonyaitól függ, hanem nemzetközi kapcsolataitól is, és így tovább. Holovicz kijelentésének bizonyítását a társadalmi folyamatoknak épp ugyanazon komplexitása akadályozza meg, amelyre hivatkozva – mint láttuk – ő támadja némely következtetésemet. A biztos válaszhoz az kellene, hogy kivárjuk az összes vallás megszűnését a Földön, majd – ha ez egyáltalán bekövetkezik valaha – tapasztalatilag ellenőrizzük, működőképes marad-e még az emberi társadalom. Az életünk nyilvánvalóan túlságosan rövid lenne ehhez. Ám attól függetlenül, hogy személyesen tudjuk-e ellenőrizni e folyamat végeredményét, természetesen *lehetséges*, hogy e teljesen vallástalan jövőbeli társadalom életképes lenne. De mi van, ha nem? *Ha* célunk az emberi civilizáció léte, *akkor* nem az-e a felelős döntés, hogy megőrizzük azokat a tényezőket, amelyekről legalább erősen valószínűsíthető, hogy valamilyen mértékben kedvezőek e cél szempontjából?

A vallás kapcsán bírálóm a lehetséges kockázatokra hivatkozó, korábban már tárgyalt érvelésmódot is megpróbálja ellenem fordítani. Azt állítja, hogy ez a vallás vonatkozásában az álláspontom *ellenében* még jobban használható, mint annak *védelmében*, hiszen, úgymond, én mindig csak *lehetséges* veszélyekre hívom fel a figyelmet (ahogyan a fentiekben láttuk), míg a vallások létének vannak *valóságos*, a múltban már megvalósult nemkívánatos következményei. Ennek szemléltetésére a vallásháborúk, a türelmetlenség, a vallási diszkrimináció stb. különböző példáit hozza fel. (Holovicz 106–107. o.) Ám, ha már a saját fegyveremet fordítja ellenem, hadd tegyem meg én is ugyanezt (akárcsak az előző bekezdésben)! A felsorolt példákról ugyanúgy nem bizonyítható, hogy kifejezetten a vallás mint olyan lényegéből fakadnak, nem pedig részben

vagy egészen más történelmi tényezőkből, ahogyan – Holovicz szerint – az én azon állításom sem bizonyítható, hogy a vallás saját lényegénél fogva járul hozzá a társadalom fennmaradásához. Ráadásul még csak az sem igaz, hogy csak a vallás negatív hatásainak megvalósult történelmi példáit lehet felsorolni. Ugyanilyen joggal lehetne azt is mondani, hogy bizonyos történelmi korokban egy-egy nép vagy teljes civilizáció számára éppen a vallás volt az egyik legfontosabb megtartó és identitásképző erő, amely nélkül legalább ott és akkor működésképtelen lett volna az adott társadalom. Meglehetősen történetietlen dolog lenne pl. arról ábrándozni, milyen lehetett volna egy *vallástalan* ókori civilizáció vagy egy *ateista* középkori Nyugat!

Cikkének vége felé, az utolsó bekezdésben Holovicz még egy fontos kérdést vet föl: „Ha egyszer a szerző az erkölcsi és vallási kijelentések igazságigényei vonatkozásában az *igazoltság hiánya miatt* vonja le azt a következtetést, hogy semmi elvi alap nincs az ilyen állításoknak az ezen hiteket nem osztókkal való elfogadtatására, akkor miért nem teszi ezt az erkölcs második funkciójának nevezett tézissel kapcsolatban is? Amilyen alaptalan az erkölcs és a vallás tézisei igazságának elfogadtatására törekedni, ugyanolyan önkényes a (pro)natalizmus elveinek rákényszerítése az ezt nem preferálókra.” (Holovicz 108. o. Kiemelés az eredetiben. – T. Z.)

Holovicz szemmel láthatóan úgy véli: számomra egy tézis igazoltságának hiányából mint *tényből* következik e tézis másokkal való elfogadtatásának tilalma mint *norma*. Ezért következetlenséggel vádol, mondván: rá akarom kényszeríteni a társadalom fenntartásának (vagyis az erkölcs második funkciója által szolgáltat célnak) értéként való elfogadását azokra is, akiknek preferenciáival ez ellenkezik, noha az az állítás, hogy a társadalom fennmaradása érték, ugyanúgy nem igazolható, mint általában véve az erkölcsi kijelentések, valamint a vallási kijelentések.

E kritikát röviden annak kijelentésével is elintézhetném, hogy ha egyetlen erkölcsi tézis sem igazolható, akkor *az az erkölcsi tézis sem igazolható*, hogy igazolhatatlan erkölcsi téziseket (adott esetben a pronatalizmust) nem szabad másokra rákényszeríteni. Mivel azonban e probléma könyvem egyik legfontosabb mondandóját érinti, kicsit hosszabban kell válaszolnom.

Lássuk először a vallási kijelentéseket! Amikor ezek igazolhatatlanságáról beszélek (a könyv bevezetésében), ezzel mindössze azt a *tényt* írom le, hogy a mai társadalomban nem tekinthetem általánosan elfogadottnak a vallást, és hogy ezért hiába érvelnék bármi (akár a világra vonatkozó tényítélet, akár valamely norma) mellett azzal, hogy *vallási forrás alapján* meg vagyok győződve az igazságáról, ill. a helyességéről, ez az érv egyszerűen nem találna *általános* egyetértésre, a világnézetek sokfélesége miatt; *erről* (a várható gyakorlati sikertelenség tényéről) van szó, és *e ténymegállapítás semmit se mond arról*, hogy *szabad-e vagy sem* mégis megpróbálkozni ilyen érveléssel, sőt esetleg akár kényszer alkalmazásával is (éppen azért, mert az érvekkel való meggyőzés lehetetlen).

Az erkölcs vonatkozásában (ugyancsak a bevezetésben) szintén egy *tényt* írok le, nevezetesen azt, hogy nincsenek objektív értékek, így az értékeket szolgáló erkölcsi normák sem rendelkeznek semmiféle rejtélyes „objektivitással”, és a különböző alapvető értékek köré szerveződő lehetséges erkölcsi normarendszerek közül *objektíve* egyik sem „jobb”, „értékesebb”, vagy „rosszabb”, „értéktelenebb” a többinél. Ezen a szinten tehát még nincs semmiféle normatív eligazításom, *például* olyan – objektíve a többinél értékesebb – normát sem találok itt, amelyből megtudhatnám, mit kezdjek az előző bekezdésben említett (a vallási érvelés mai általános alkalmazásának lehetetlenségével kapcsolatos) *ténnyel*. Ugyanígy: abból, hogy egyetlen érték vagy norma sem

igazolható, nem következik, hogy akkor mindegyiknek a követését meg kell engedni, hiszen ez az előírás is csak egy volna a sok lehetséges és *egyaránt igazolhatatlan* norma közül. Egyelőre egy „erkölcsön túli” szinten vagyunk.

A tényleges erkölcsi gyakorlatunk „egy szinttel lejjebb” zajlik, ahol különböző alapértékek köré szerveződő – egymással is konfliktusban lévő – erkölcsi normarendszereket követünk, amelyekről *most már* (az „erkölcsön túli” szinten szerzett ismereteink fényében) *tudjuk*, hogy nem rendelkeznek objektív értékkel, hanem *végső soron* emberek szubjektív preferenciáira épülnek. Egyszerűbben szólva: aszerint szerveződnek, hogy kinek mi „tetszik” mint alapvető érték. Lesznek, akik a társadalom fennmaradását tekintik a legfontosabbnak, s ennek szempontjából értékelik az összes emberi cselekedetet, s fogalmazzák meg a normákat. *Ebben* a normarendszerben a pronatalizmus „jónak”, az antinatalizmus „rossznak” fog számítani. De lesznek olyanok is, akiket nem érdekel a társadalom sorsa, és csak azt tartják fontosnak, hogy minden egyén szabadon kövesse a saját preferenciáit, amíg a többi egyént nem akadályozza ugyanebben. *Ez* a rendszer nem minősíti értékesebbnek a pronatalizmust, mint az antinatalizmust. S persze sok más – egy vagy több alapértékre épülő – normarendszer is lehetséges, amelyek között átfedéseket is találhatunk. (Ebben bízom én is, amikor feltételezem, hogy a liberálisok zömének is legalább *de facto* olyan az értékrendje, hogy abban a társadalom tartós léte is alapvető értékként kap helyet.)

Az antinatalizmus tehát – akárcsak *bármely más* szubjektív preferencián alapuló *érték* – nem olyasmi, ami önmagában, az egyes konkrét értékrendektől függetlenül mindig „tiszteletben tartandó”. Értékelése változhat attól függően, hogy melyik erkölcsi rendszer értékeli. Az értékek igazolhatatlanságának téziséből (amely az „erkölcsön túli” szinthez tartozik) önmagában véve *semmiféle norma* nem következik, éppen mert *minden norma és normarendszer* objektív értékének *hiányát* állítja.

(Természetesen mindezek csak példák a lehetséges érvelésmód szemléltetésére, az egyes rendszerek valóságos működése jóval összetettebb. S azt is fontos megjegyezni, hogy a lehetséges normarendszer-választások fenti bemutatása *nem* azt írja le, hogy a *valóságos* liberális és egyéb rendszerek a *történelem során* hogyan jöttek ténylegesen létre, hanem csak azt állítja, hogy *mai ismereteink fényében* egyik lehetséges erkölcsi és politikai rendszer sem objektíve értékesebb a többinél, s így, ha *ma* érvelünk mellettük vagy ellenük, akkor érvelésünk *végső soron* nem alapulhat máson, mint szubjektív preferenciákon. Ugyanakkor e preferenciák rendszere általában nem merev, hanem képlékeny, a gyakorlat során változhat, és a viták is alakíthatják, kb. oly módon, ahogyan a jelen cikkben is bemutattam, tehát úgy, hogy vitapartnerünk saját értékrendjében keresünk olyan értéket, amelyből az az érték is következik, amelynek tiszteletére rá akarjuk beszélni. Végül azt is érdemes megjegyezni, hogy, noha a „szubjektív preferencia” kifejezés valamiképpen e preferenciák esetlegességét, véletlenszerűségét sejteti, valójában vannak tipikus, az emberek tömegeit jellemző – noha elvben megváltoztatható – preferenciák, így pl. nem utolsósorban az, hogy – amint már többször utaltunk rá – az emberek zöme vélhetőleg értéknek tartja a társadalom fennmaradását.)

A fentieket kell figyelembe venni a Holovicz által említett „kényszer” esetében is. *Ha* a társadalom fennmaradása a választott célunk, és eköré épül a teljes erkölcsi normarendszerünk (ahogyan az a múltban ténylegesen történt is rendszerint, akár reflektáltak erre, akár nem), *akkor* miért ne lehetne ehhez igazítani az eszközöket, és szükség esetén akár kényszert is alkalmazni? (Félreértések elkerülése végett: szó sincs arról, hogy az általunk javasolt rendszerben mindenkit kényszeríteni kellene a gyerekvállalásra! A „kényszer” itt kb. annyit jelenthet, hogy az antinatalista kénytelen „személyes ízlése” ellenére elviselni, hogy az

állam pronatalista politikát folytat.) Az említett „erkölcsön túli” szinten a kényszernek *mint olyannak* nincs sem pozitív, sem negatív értéke. Ilyet (akárcsak az antinatalizmus, a pronatalizmus és minden egyéb lehetséges érték) csupán *az egyes* – választott alapértékektől függő – *rendszeren belül* kaphat. Ráadásul mindehhez hozzátehetjük: ha – amint Holovicz sugallja – baj az, hogy a természetjogállam „kényszer” alkalmaz azokkal szemben, akik preferenciái ellenkeznek ezen állam egyik alapvető céljával (ti. a társadalom fennmaradásával), akkor ugyanez a vád *bármely* társadalommal szemben felhozható, beleértve a liberális demokráciákat is. Hiszen egy bűnöző magatartása is értelmezhető úgy, hogy az illető a céljainak eléréséhez eszközként mások életének vagy javainak elvételét preferálja, az állam viszont szankciók kilátásba helyezésével próbálja őt – a társadalom rendjének szempontjából helyesen! – *kényszeríteni* arra, hogy ne érvényesítse ezt a preferenciát.

A sors ironiája, hogy, miközben egyik fő célom az olyan liberálisokkal való dialógus kezdeményezése volt, akik – mivel a liberális rendszer tartós létezését kívánják – igenlik a társadalom fennmaradását, s akikkel így van legalább egy fontos közös alapértékünk, amely azután az eszmecsere kiindulópontjává válhat, első vitapartnerem épp egy *antinatalista* liberális lett, aki *nem* törekszik a társadalom megőrzésére, noha képes volt antinatalizmusát ugyanúgy zárójelbe tenni cikke megírásakor, ahogyan én tettem könyvemben az Istennel kapcsolatos saját álláspontommal. (Holovicz 108. o., 3. végjegyzet) Ez persze bizonyos értelemben még érdekesebbé tette a számomra a vitát, amelyet – különösen mivel a terjedősség elkerülése érdekében nem választottam minden egyes megjegyzésre – szívesen folytatok tovább, ha ezzel Holovicz Attila is egyetért, miközben természetesen kíváncsian várom további – bármilyen pártállású és világnézetű – szerzők hozzászólásait is.

JEGYZETEK

- 1 Turgonyi Zoltán, *Természetjogállam. Egy új erkölcsi és politikai közmegegyezés lehetséges elméleti alapjainak vázlata*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2021.
- 2 Szilvay Gergely, „Konzervatív minimum”, *Kommentár*, 2022/1., 169–170. o. KOMMENTAR_2022-1_BELIV_2022-02-13_nyomdai.indd
- 3 Fülöp Zsuzsanna, „Párbeszédkísérlet civilizációnk megmentéséért”, *Jel*, 2022. 05. 02. Párbeszédkísérlet civilizációnk megmentéséért | jelujtsag.hu
- 4 Békés Márton, „Szürkeállománycsere”, *Látószög* blog, 2021. szeptember 18. Békés Márton: Szürkeállománycsere (latoszogblog.hu)
- 5 Ez itt a kérdés, 2021. október 15. - Vissza a természetjoghoz? - YouTube
- 6 Holovicz Attila, „A Természetjogállamról. Kritikai megjegyzések Turgonyi Zoltán könyve kapcsán”, *Valóság*, 2022/6., 96–110. o.
- 7 Turgonyi Zoltán, „Pátosz és illúziók nélkül az emberi jogokról”, *Kommentár*, 2022/2., 25–37. o.
- 8 Ld. a II. vatikáni zsinat *Lumen gentium* kezdetű dogmatikai konstitúciójának 16. pontját. Magyarul: Cserháti József – Fábian Árpád (szerk.), *A II. vatikáni zsinat tanítása*. Szent István Társulat, Budapest, 1975. 52. o.
- 9 A publikus érv fogalmáról ld. pl. Kis János, „Az állam morális semlegességéről”, in Ludassy Mária (szerk.), *Morál és politika határán*. ELTE BTK Filozófiai Posztgraduális Központja, Budapest, 1994. 162. o.
- 10 A továbbiakban a zárójelben lévő „Holovicz” név Holovicz Attila említett recenzióját, a „Turgonyi” név pedig a bírálatának tárgyát képező könyvemet jelenti, míg az utánuk következő szám a cikk, ill. a kötet megfelelő oldalaira utal.
- 11 Richard Rorty, *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*, Jelenkor, Pécs, 1994. 82. o.
- 12 Raymond Aron, *Tanulmány a szabadságjogokról*, Raymond Aron Társaság – Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994. 155. o. (Az idézet a könyv Aron által írott 1976-os utószavából való.)
- 13 Alberto Giubilini – Francesca Minerva, „After-birth abortion: why should the baby live?”, *Journal of Medical Ethics*, 2012. 03. 02.

Kordokumentum vagy/és szépirodalom

Lajta Erika: *Kivezetés a szépirodalomból. Riportregény Szerdahelyi István irodalomtörténész életéről*

A kötetet bemutató recenziens első feladata jelen kötet kapcsán nem lehet más, mint hogy felhívja a tisztelt olvasó figyelmét arra, hogy a könyv hátlapján elhelyezett ismertető szándéka ellenére kissé megtévesztő. Az itt szereplő műfaji meghatározás, miszerint a kötet a késő kádári kultúrpolitika egyik meghatározó alakjával, nevezetesen Szerdahelyi István irodalomtörténésszel készített „kordokumentum-értékű életútinterjú”, kevésbé adja vissza a mű lényegét és ellentmondásban áll azzal, hogy a kötet előlapján Lajta Erika neve szerepel mint szerző. Egy hagyományos életútinterjú esetében ugyanis elképzelhetetlen lenne, hogy a riportkészítő neve szerepeljen a címlapon, míg az interjúalanyé nem. A könyv azonban az olvasó nagy szerencséjére – szemben a fülszöveg állításával – nem egy életútinterjú, hanem Lajta Erika szépirodalmi alkotása, amelyben az életrajzi mozzanatok, Szerdahelyi élete pusztán az alkotói céloknak alárendelt életmateria szerepét tölti be. A szerző munkáját találóan „regénybe oltott életútinterjúként” határozta meg, a könyv alcímében, amely sajnálatos módon a borítón nincs feltüntetve, pedig a riportregény műfaji kategóriája szerepel: *Riportregény Szerdahelyi István irodalomtörténész életéről*.

A fülszöveg beharangozta „kordokumentum-értékű életútinterjút”, amelyet az ajánló Király István és Ortutay Gyula naplóiával állít párhuzamba, mint történész nem sokat vártam, hiszen az ilyen jellegű visszaemlékezés jellemzően önapologetika, amely éppen ezért nem alkalmas a valódi történeti összefüggések, események, szituációk rekonstrukciójára. Ezek a szövegek általában nem történelmi kordokumentumok, hanem elsősorban emberi dokumentumok: öngazolások és védőbeszéd.

A könyvbe találmra beleolvassa azonban nem egy szokványos, az életútinterjúkra jellemző dialógusfolyamat találtam, hanem egy érzékeltes irodalmi leírásra bukkantam, amely rögtön felkeltette az érdeklődésemet. A szövegrész a szélsőbaloldali szubkultúrába elhelyezhető *Nagy Lajos Társaság* irodalmi összejövételét, annak sajátos világát, benne Szerdahelyi karakteres alakját idézte meg a kétezres évek elejéről. Mindazonáltal nem elsősorban a párbeszéd közé ékelődött ezen „irodalmi betétek” miatt nem tekinthető klasszikus életinterjúnak Lajta Erika munkája, hanem azért, mert a szerző sajátos alkotói problémafelvetése, világérzékelése, egzisztenciális érintettsége, valamint írói szereptudata határozza meg, hogy az olvasó mit láthat meg Szerdahelyi István életútjából, emberi sorsából. Ebből fakadóan nem is meglepő, hogy a könyv talán többet tár fel a szerző-narrátor, mint a riportregény látszólagos főalakjának gondolatvilágából.

Magát a témaválasztást is, vagyis azt, hogy Lajta Erika – saját szavaival élve – „elkunyyerálta az életét” Szerdahelyinek és ennek megfelelően 2004 és 2007 között számos beszélgetést készített az irodalomtörténésszel, az írói ars poetica diktálta. Jelen kötetben és más munkáiban is elhangzik, hogy a szerző a „rendszerváltozás veszteségeinek” az írója kíván lenni. Szerdahelyi kétségtelenül ezek közé tartozott: a *Kritika*, majd az *Új Fórum* nagyhatalmú szerkesztője, s így a pártállami kultúrpolitika formálóját, az ELTE oktatóját, akinek könyveit, tanulmányait a vezető kiadók és folyóiratok jelentették meg a kommunizmus idején, a rendszerváltás nyomán hatalmát, lapjait és katedráját

is elveszítette és a köz- és tudományos élet perifériájára szorult. Saját értelmezése szerint a rendszerváltásból hasznot húzókat „élve eltemették” és arra kárhoztatták, hogy szubkulturális, kispéldányszámú orgánumban, a könyvterjesztők látókörén kívüli, olcsó papírra nyomtatott kiadványokban publikáljon, a tudományos visszhang legkisebb reménye nélkül. Barátai, tisztelői a „rendszerváltozás száműzöttjét” látták benne, aki szemben sok korábbi elvtársával kitartott a kommunizmus ügye mellett. A kiszorítottság érzését az is erősítette, hogy a korábban is meglévő értelmiségi értékítélet – miszerint Szerdahelyi, mint a kádári kultúrpolitika szellemi zsandárja és ideológiai beszállítója merő becsvágyból, a mindenáron való érvényesülés vágyától hajtva vált a pártállam kiszolgálójává – a rendszerváltozás után nyilvánosan is megjelent. Talán a legfájóbb ilyen jellegű megnyilatkozás az egykori baráttól, Heller Ágnestől származott, aki önéletrajzi könyvében tulajdonképpen szellemi prostituátnak nevezte Szerdahelyit, akinek a hatalom felé történő, az 1960-as évektől meginduló grasszálása robbantotta fel a „ködkolostornak” nevezett szellemi-baráti társaságot.

Túl azonban az írói ars poeticán egy specifikusabb szempont, problémafelvetés is Szerdahelyiben lelte meg ideális modelljét. Amit Lajta Erika kutat, az a hatalom és művészet, illetve társadalmi érvényesülés és lelki integritás viszonyának kérdése. Egy helyen így értekezik erről a szerző: „Az irodalom egyik ősi témája a művész és a hatalom viszonya. A náci éra mézesmadzaglengető, korbácscsattogató gyakorlatát már rengetegszer feldolgozták. Lásd Szabó István *Mefisztója*... Én a szocialista rendszerben szeretném megvizsgálni, milyen alkalmazkodási modellek, milyen igazodási kényszerek voltak, ha valaki fel akart törni, ha valaki be akart jutni az irodalmi életbe. S Szerdahelyi Istvánban az a nagyon érdekes, hogy őt kivetette a rendszer mint költőt, aztán rá alig néhány évvel befogadta mint vezető esztétát, mint nagyhatalmú pártcentzort.”

Lajta Erika könyve azt kísérli meg feltárni, hogy milyen szempontok, késztetések vezették Szerdahelyit, a keresztény, nagypolgári háttérű, a kommunista hatalom által számos csapást elszenvedett család sarját abban, hogy elfoglalja helyét a pártállam gépezetében, illetve ezen döntését utólagosan miként igazolta. A riportregényben szereplő korrajzok, irodalmi leírások, interjúszerű dialógusok, kortársi vélekedések, narrátori eszmefuttatások mind ezt a célt szolgálják, ennek a sajátos sorskutatásnak az eszközei. A könyv kiválóan érzékelteti, hogy az erkölcsileg kétséges döntés miként verte szét Szerdahelyi családi, baráti, szerelmi kapcsolatait, majd hogyan teremtette meg az önigazoló élethuzugságok szövevényét és miként torzította el az irodalomtudós jellemét és valóságérzékelését.

Lajta Erika könyve egy történelmi korszak sajátos vonatkozásainak és egy személyes sors egyediségének ábrázolásán túl, az emberi egzisztencia tértől és időtől független lehetőségeiről és áthághatatlan korlátairól mond valami lényegeset nekünk olvasóknak.

(Lajta Erika: Kivezetés a szépirodalomból. Riportregény Szerdahelyi István irodalomtörténész életéről. Budapest, 2022, L'Harmattan Könyvkiadó, 314 p.)

Jeff Sebo

Az emberi kivételesség

Szorult helyzetekben úgy véljük, hogy az emberi élet értékeesebb az állaténál. Nyomós érvek bizonyítják az ellenkezőjét

Jeff Sebo a környezettudományok klinikai doctense, a bioetika, orvosi etika, filozófia és jog professzora, valamint a New York-i Egyetem állattudományi MA programjának igazgatója. Tagja a NYU Center for Environmental and Animal Protection (New York-i Egyetem Környezet- és Állatvédelmi Központja) végrehajtó bizottságának, valamint a NYU Press kiadásában megjelenő *Animals in Context (Állatok kontextusban)* sorozat tanácsadó testületének. Társszerzője a *Chimpanzee Rights (Csimpánzjogok, 2018)* és a *Food, Animals, and the Environment (Ételek, állatok és a környezet, 2018)* című könyveknek, továbbá a *Saving Animals, Saving Ourselves (Mentsük meg az állatokat, mentsük meg magunkat, 2022)* című könyv szerzője.

Ez év januárjában, Baltimore-ban egy 57 éves férfi egy sertés szívét kapta meg szívatültetéskor. A xenotranszplantáció nem emberi eredetű szerveket ültet át emberi szervezetbe. Míg aggasztónak tűnhet állati szervek alkalmazása humánorvosi célokra, sok ember úgy gondolja, hogy megéri az áldozatot, feltéve, ha fejlesztjük a technológiát (a férfi két hónappal később elhalálozott). Arthur Caplan és Brendan Parent bioetikával foglalkozó kutatók szavaival élve: „Természetesen számít az állatok jóléte, de az emberi életnek nagyobb erkölcsi súlya van.”

Tudjuk, hogy nem a xenotranszplantáció az egyetlen olyan gyakorlat, amellyel az emberek az állatokat alárendelik a szükségleteiknek.

Évente több mint 100 milliárd fogságban tartott állatot ölünk meg élelemszerzés, ruházkodás, kutatás és más célok miatt, és valószínűleg évente több mint egybillió vadon élő állatot pusztítunk el hasonló okokból. Gyakran még csak nem is vesződünk azzal, hogy igazolást keressünk minderre. Amikor azonban mégis megtesszük, ugyanazt hozzuk fel mentségünkre: Az emberi életnek nagyobb erkölcsi súlya van.

De vajon így van-e ez?

A legtöbb ember természetesnek veszi az emberi kivételesség gondolatát. És ennek van is értelme, hiszen előnyünk származik az elképzelésből, hogy többet érünk, mint állati rokonaink. Érdeemes azonban kritikus szemmel vizsgálni ezt az állítást. Valóban igazolható-e az az elképzelés, hogy egyes életeknek általában nagyobb erkölcsi súlya van, mint másokénak, és hogy az emberi életnek nagyobb erkölcsi súllyal esnek latba, mint a nem emberi életnek? Továbbá, amennyiben ez így van, vajon következik-e ebből, hogy magunkat olyan mértékben előtérbe kell helyeznünk, mint ahogyan azt jelenleg tesszük?

Az etika szakértői képesség-alapú érveket ajánlanak a fajok hierarchiába sorolására. Például, Shelley Kagan a *How to Count Animals, More or Less (kb. Számítanak az állatok, többé-kevésbé? 2019)* című könyvében úgy érvel, hogy az emberi érdekeknek többsúlyt kell tulajdonítanunk, mert a cselekvés és a jólét szempontjából magasabb rendű képességekkel vagyunk megáldva. Vannak olyan kognitív képességeink, amelyeknek híján van egy sertés, ebből következően vannak olyan érdekeltségeink, amelyek nekik nincsenek. Továbbá rendelkezünk azzal a képességgel, hogy mélyebben átéljük a boldogságot és a szenvedést, mint a sertések, ezért a jólétünk alakulásához is több érdekeltség fűz bennünket, mint őket.

Az etika szakértői kapcsolatokon alapuló érveket is felhozunk a fajok hierarchiájának alátámasztására. Például, Baruch Brody úgy érvel a *Defending Animal Research (Az állatkísérletek védelmében, 2001)* című könyvében, hogy azért kell több erkölcsi súlyt tulajdonítani emberi érdekeltségeinknek, mert saját fajunk tagjaival különleges kötelek és a szolidaritás érzése kötnek össze. E nézet szerint a nem emberi lények érdekeit ugyanazon okból kell – „diszkontálnunk” – azaz figyelmen kívül hagynunk, mint a jövő nemzedékek érdekeit: ezeken a kategóriákon belül sajátos köteleseink vannak, amelyek már nem érvényesek a köztük levő viszonylatokban.

Válaszul a fenti és más hasonló érvekre, némely etika-szakértő azzal a javaslattal áll elő, hogy teljes egészében vessük el a fajok hierarchiáját. Christine Korsgaard például a *Fellow Creatures (Egyenrangú teremtmények 2018)* című könyvében amellet érvel, hogy általában nincs értelme feltenni a kérdést, hogy vajon egy ember vagy egy disznó él-e jobb életet, mert minden élőlény más-más életformával rendelkezik, és az egyes életetek csak az adott életforma által felállított mércék alapján tudjuk értékelni. Az ember és a sertés összevetése a szó szoros értelmében olyan, mintha az almát és a narancsot hasonlítanánk össze.

Miközben úgy gondolom, hogy megfontolandó gondolat a fajok hierarchiájának elutasítása, szeretnék védelmembe venni egy külön gondolatot: még ha el is fogadnánk a képességeken és kapcsolatokon alapuló faji hierarchiát, ebből még mindig nem következik, hogy elfogadható lenne az emberi kivételességről szóló jelenlegi álláspont. Alaposan át kellene gondolnunk, hogy mekkora etikai súlya van a különböző állatoknak, ahelyett, hogy egyszerűen azt állítjuk: mi élvezünk elsőbbséget. És amíg így teszünk, meglepő felfedezésekben lehet részünk.

Különösen, ha komolyan vesszük az emberi kivételesség mellett szóló saját érveinket, akkor a végeredményként nem azt kapjuk, hogy mindig elsőbbséget élvezünk, hanem inkább azt, hogy néha. S ha belegondolunk annak mértékébe, hogy mennyi állat szenved

és hal meg a világon, illetve hogy mekkora a bűnrészességünk szenvedésükben és pusztulásukban, láthatóvá válnak az emberi kivételesség árnyoldalai: Voltaképpen egyre több képességeken és kapcsolatokon alapuló indokunk van arra, hogy állattársainkat helyezzük előtérbe.

Lássunk tisztán: itt nem az a célom, hogy az emberi kivételesség egy erőteljes formája ellen érveljek, amely szerint az emberek szükségképpen többet érnek a nem emberi lényeknél. Ha valaki azt gondolja, hogy bármilyen emberi érdek, legyen az bármilyen jelentéktelen, elsőbbséget élvez bármilyen nem emberi érdekekkel szemben, legyen az bármilyen jelentős – például egyetlen emberi szeszély kielégítése fontosabb százezer elefánt halálának megakadályozásánál – akkor jó érvek vannak nézetei ellen, de én nem erről akarok itt beszélni.

Ehelyett az a célom, hogy az emberi kivételesség mérsékelt formája ellen érveljek, amely szerint az emberek esetlegesen többet számítanak a nem emberi lényeknél. Ha azok népes taborába tartozik valaki, akik azt gondolják, hogy elsőbbséget élvezünk az állatokkal szemben „magasabb rendű” képességeink és „erősebb” kapcsolataink miatt, ez csak vágyalom. Túl sok nem emberi lény van a földön rajtunk kívül, életünk pedig túlzottan összefonódik az övékével, hogy ez elfogadható [magyarázat] legyen. Ez a „mérsékelt” nézet nem olyan etikus, mint ahogy gondolnánk.

Vizsgáljuk meg egyenként az emberi kivételesség melletti érveket, kezdve a képesség-alapú érvekkel.

Igen, magasabb rendű képességgel rendelkezem a cselekvés (azaz az önrendelkezés) szempontjából, mint a nem emberi élőlények. Képes vagyok távolabbról szemlélni meggyőződésemem, vágyaimat és cselekedeteimet, és feltenni a kérdést, hogy vajon okkal tartom-e helyesnek őket. Következésképpen bizonyítékokat és észérveket használhatok fel hosszú távú célok kitűzéséhez és eléréséhez. Ezzel szemben egy főreg csak azt képes tenni, ami az adott pillanatban természetesnek tűnik, anélkül,

hogyan valaha is megállna értékelni ezeket a választási lehetőségeket.

Miért fontos ez a különbség? Valószínű, hogy a cselekvésre képeseknek szélesebb érdekkörük van, mint a cselekvésre nem képeseknek, minden egyéb tényező azonossága mellett. Nem lenne jó, ha bezárva tartanának bennünket, mivel képesnek kell lennünk saját célok kitűzésére és elérésére azért, hogy jól éljünk. Ezzel szemben, *nem* lehet rossz bezárva tartani egy férget (kellő gondosság mellett), mivel mindössze levegőre, nedvességre, sötétségre, melegre, táplálékra és más férgekre van szüksége ahhoz, hogy jól éljen.

Továbbá magasabb rendű képességekkel rendelkezünk a jólét (azaz a boldogság, a szenvedés és hasonló létállapotok) szempontjából is. Mivel agyunk összetettebb egy feregénél, bármikor nagyobb mértékben tudjuk megtapasztalni a boldogságot és szenvedést. Továbbá, mivel élettartamunk hosszabb a férgekénél, az idők során több boldogságot és szenvedést tapasztalhatunk meg – természetesen azzal a feltétellel, hogy viszonylag teljes életet élünk.

Miért fontos ez a különbség? Valószínű, hogy a jólétre törekvés magasabb szintű képességével megáldott lényeknél több forog kockán, mint a jólétet alacsonyabb szinten megélni képes lények, minden egyéb tényező azonossága mellett. Még ha rossz is lenne egy férget bezárva tartani, sokkal rosszabb lenne bennünket bezárva tartani. Minden egyes nap többet ártana, és összességében is több napot töltenénk bezártságban.

Nézeteim szerint ezek a képesség-alapú érvek tőlük telhető mértékben észszerűek. Fontossági sorrend kitűzésekor szükség van annak megítélésére, hogy mekkora a tét mindegyikünk számára bármely adott helyzetben, és hogy képességeink részben meghatározzák, hogy mekkora számunkra a tét. Ezek az érvek azonban igen messze esnek attól, hogy megalapozzák az emberi kivételesség még akár egy mérsékelt formáját is.

Az emberi és nem emberi képességek jelentős mértékben átfedésben vannak, a fontossági sorrend felállítása pedig más tényezők figyelembevételét is megkívánja.

Először is nem biztos, hogy mindig magasabb szintűek a cselekvési képességeink, mint az állatoknak. Életünk korai szakaszában mindannyian híján vagyunk az értelmes gondolkodásnak, némelyek közülünk az élet későbbi szakaszában elvesztik ezt a képességüket, néhányunknál pedig soha nem is fejlődik ki ez a képesség. Eközben sok nem emberi lénynek van képessége az emlékezésre, érzelmekre, öntudatosságra, társadalmi tudatosságra, kommunikációra, instrumentális okfejtésre és még ennél is többre. A gyakorlatban az emberi és nem emberi képességek jelentős mértékben átfedésben vannak.

Ezen túlmenően, még ha tényleg magasabb szintű is a cselekvőképességünk, mint más élőlényeké, ez a különbség kisebb lehet, mint gondolnánk. A cselekvőképességről alkotott nézeteink antropocentrikusak, mivel az emberi cselekvőképességet tekintjük a mércének, amelyhez viszonyítani kell a cselekvőképesség minden egyéb formáját. Míg azonban az emberi cselekvőképesség lenyűgöző, más élőlényeké is az. Ha az utóbbit a saját feltételei szerint tanulmányoznánk, talán felfedeznénk az önrendelkezés olyan formáit, amelyek az emberből hiányoznak.

Hasonlóképpen, nem biztos, hogy mindig nagyobb a jólétre törekvési képességünk, mint más élőlényeknek. Ha ez a képességünk egyszerűen az agyunk összetettségének és élettartamunknak a függvénye, akkor némely más élőlények nagyobb jóléti képességgel rendelkezhetnek, mint az emberek. Például az afrikai elefántoknak körülbelül háromszor annyi idegsejtjük van, mint az embereknek, és az élettartamuk is a miénkéhez hasonló. Tehát ha ezen az alapon végezzük az összehasonlítást, akkor ezeknek az állatoknak a képessége a jólétre törekvést illetően nagyobb, mint a miénk.

Sőt, még ha nagyobb is a jólétre törekvési képességünk, mint más élőlényeké, ez a különbség megint csak kisebb lehet, mint gondolnánk. Mindössze annyit tudunk, hogy a jólétre való képességünk *nem biztos*, hogy egyszerűen az agyunk összetettségének és élettartamunknak a függvénye. Az állati

elmék tanulmányozását illetően még nagyon gyerekcipőben járunk. És bár lehet, hogy például kétszer annyi neuron kétszer annyi jólétre törekvési képességgel egyenlő, az is elképzelhető, hogy ez a különbség ennél nagyobb vagy kisebb.

Röviden, a képesség-alapú érveknek nem sikerül igazolniuk az emberi kivételességnek még a mérsékelt formáit sem. Ha azt gondoljuk, hogy az emberi lényeknek erős érdekeltségeik lehetnek, még amikor hiányzik is az értelmes gondolkodásra való képességünk (amellyel természetesen rendelkezünk kellene), akkor így kellene gondolnunk a nem emberi lények esetében is. Továbbá, ha az emberek javára döntünk bizonytalanság esetén, hogy mennyi boldogságot és szenvedést tudunk megtapasztalni (ahogy megint csak tennünk is kell), akkor ugyanígy kell eljárni más élőlényeknél.

Más tényezők szintén szerepet játszanak a fontossági sorrend felállításában.

Például, még ha egy embernél általában több is forog kockán, mint egy más élőlénynél, bizonyos esetekben nem biztos, hogy nagyobb a tét. Tegyük fel, hogy vagy egy embert menthetünk meg egy kisebb sérüléstől, vagy egy sertést menthetünk meg egy nagyobb sérüléstől. Ebben az esetben lehet, hogy a sertést kellene megmenteni.

Hasonlóképpen, még ha egy embernél több is forog kockán, mint egy más élőlénynél, nem biztos, hogy nagyobb a tét, mint sok más élőlény esetében. Tegyük fel, hogy vagy egy embert menthetünk meg egy kisebb sérüléstől, vagy 1000 sertést menthetünk meg kisebb sérülésektől. Ebben az esetben is lehet, hogy a sertéseket kellene megmenteni.

Végül, az erkölcsiség többről szól, mint előnyökről és károkról, legalábbis a gyakorlatban. Soha nem engednénk meg az orvosoknak, hogy emberi lényeket tenyésztenek a húsukért vagy a szerveikért, mivel a „donorok” jogai felülírnák a szervre várók hasznát. Miért ne gondolhatnánk azt, hogy ugyanaz igaz lehet más élőlényekre is?

Mindez komoly aggályokat vet fel az emberi kivételességgel kapcsolatban. Rendszeresen

nagy terheket akasztunk a többi élőlény nyakába, cserébe azért, hogy az emberek néhány kisebb előnyhöz jussanak. Az a „kár”, amely az embert éri, mert növényeket eszik állatok helyett, semmi ahhoz a kárhoz képest, amit egy állat számára jelent a nagyüzemi tartás.

Rendszeresen terheket akasztunk nagyon sok állat nyakába minden egyes emberért, akik számára ez nyereség. Évente valószínűleg legalább egytrillió tenyésztett és vadon élő állatot ölünk meg élelemért, a rovarokat nem számítva. Ez a szám – az évente leölt állatok száma – több mint az összes emberé, akik valaha léteztek a Földön.

Továbbá rendszeresen használunk más élőlényeket oly módon, ahogy soha nem engednénk meg magunknak, hogy embereket használjunk. Itt nem egyszerűen arról van szó, hogy magunkat mentjük helyett, hogy őket mentenénk (bár azt is tesszük): itt arról van szó, hogy globális szinten kizsákmányoljuk és irtjuk őket.

A végeredmény egyértelmű. Még ha azt is hisszük, hogy a magasabb szintű cselekvési és jólétre törekvési képességgel megáldott lények előnyt élveznek azon lények felett, akiknél ezek a képességek alacsonyabb szinten vannak jelen, minden egyéb tényező azonossága mellett, még mindig kétkedve kell fogadnunk, hogy ez a különbség igazolna bármit, például jelenlegi magatartásunkat.

Mi a helyzet azonban az emberi kivételesség mellett szóló, kapcsolati alapú érvekkel, amelyek arra összpontosítanak, hogy miként viszonyulunk embertársainkhoz és más élőlényekhez?

Sok ember azt gondolja, hogy legalábbis a gyakorlatban, jogunk és kötelességünk önmagunk és közösségeink előtérbe helyezése. Először magunkról kell gondoskodnunk, mielőtt másokról gondoskodunk, és először is a saját családunkat kell ellátnunk, mielőtt ellátnánk a másét. Ha viszont képesek vagyunk ezt a fajta részrehajlást tanúsítani olyan kisebb csoportok összefüggésében, mint például a család, akkor talán olyan nagyobb csoportok viszonylatában is megtehetjük ezt, mint a fajok.

Az etika egyes szakértői úgy hiszik, hogy ez az analógia valójában nemcsak a fajokra igaz, hanem más nagyobb csoportokra is, mint például az nemzedékekre. Érveik szerint más élőlények és a jövő nemzedékek érdekeit részben azért „diszkontálhatjuk” – azaz hagyhatjuk figyelmen kívül –, mert szorosabb kapcsolataink vannak ezeken a kategóriákon belül, mint ezeken kívül, és részben azért, mert túlzottan megerőltető lenne a teljes pártatlanság minden érző lény iránt mostantól az idők végezetéig.

Ez a fajta érvelés részben saját személyes érdekeinkről szól. Ha túlzott pártatlanságot engedünk meg az erkölcsiség terén, akkor személyes érdekeink igen kicsi relatív súllyal vannak jelen. Ugyanakkor legalább mérsékelt relatív súllyal kell rendelkezniük, egyrészt azért, mert jogunk van gondoskodni magunkról, másrészt azért, mert ezt kell tennünk ahhoz, hogy másokról gondoskodni tudjunk. Következésképpen az erkölcsiségben meg kell engednünk némi részrehajlást, hogy teret engedjünk az öngondoskodásnak.

Ez a fajta érvelés részben a kapcsolatainkról is szól. A különleges kapcsolatok tekintetében különleges kötelességeink vannak. Először a családomról kell gondoskodnom, mielőtt másokéről gondoskodom, mivel különleges kötelek fűznek a családomhoz. Ugyanez lehet igaz nagyobb csoportokra, mint például fajokra és nemzedékekre is. Következésképpen az erkölcsiségben meg kell engednünk némi részrehajlást, hogy teret engedjünk kapcsolatbéli kötelességeinknek is.

De még ha el is fogadjuk, hogy ezek az érvek igazak, és olyan csoportokra is kiterjednek, mint a fajok és nemzedékek, akkor is el kell vetnünk jelenlegi álláspontunkat az emberi kivételességről. Jóval több egyed létezik fajok és nemzedékek viszonylatában, mint egyetlen fajon vagy nemzedéken belül. Életünk pedig egyre inkább fajok és nemzedékek összefonódásában zajlik oly módon, hogy ez nagyban befolyásolja érdekeinket és kapcsolatainkat.

Tegyük fel, hogy valóban kötelességünk gondoskodni a családukról, mielőtt gondoskodnánk a másokéről, minden

egyéb tényező azonossága mellett. Ebből az következik, hogy úgy bánhatunk más családokkal, ahogy akarunk? Természetesen nem. Helytelen lenne, ha elvinnénk az ételt a mások családjától, hogy a miénket ellássuk, különösen akkor, ha a mi családuknak már így is sokkal több élelme van, mint másoknak. Az is helytelen lenne, ha megölnénk a másik családot, hogy a saját családuknak emberhúst adhassunk, mondjuk rizs és bab helyett.

Ezek a pontok fajokra és nemzedékekre egyaránt vonatkoznak. Mi emberek elveszük a forrásokat más élőlényektől és a jövő nemzedékektől, jóllehet már eleve sokkal több van a birtokunkban, mint nekik. Évszámra állatok százmilliárdjait megszároljuk le élelemért oly módon, hogy az egészségügyi és környezetvédelmi veszélyeket rejt a jövő nemzedékek számára is – tesszük ezt annak ellenére, hogy kíméletes, egészséges és fenntartható növényi alapú alternatívákhoz juthatunk hozzá.

Továbbá, mi is nyernénk számos intézkedéssel, amellyel hasznára válna az állatoknak és a jövő nemzedékeknek. Ahogy az Egészségügyi Világszervezet (WHO) One Health ('Egy az egészség') keretprogramja felhívja rá a figyelmünket, az emberek, az állatok és a környezet egészsége összefüggenek egymással. Fokozatosan csökkentenünk kell az olyan ipari tevékenységeket, mint az erdőirtás, a nagyüzemi állattartás és a vadon élő fajokkal folytatott kereskedelem, nemcsak más élőlények és a jövő nemzedékek, de magunk miatt is: az ezekből a tevékenységekből származó hulladék, szennyezés, fertőző betegségek és más veszélyek már most ártalmunkra vannak.

Szem előtt kell tartanunk azt is, hogy fajokon és nemzedékeken átívelő kapcsolatbéli kötelességeink vannak. Közülünk sokan törődnek más fajok és nemzedékek tagjaival: nem hiszem, hogy bárki fontosabb lenne számomra Smoky kutyámnál, és sok szülő érez ugyanígy gyermekeivel és unokáival kapcsolatban. Amikor pedig tetteinkkel ártunk az állatoknak és a jövő nemzedékeknek, kapcsolatbéli kötelességünk, hogy csökkentjük és helyrehozzuk ezeket a károkat, akár törődünk ezekkel az egyedekkel és az egyes emberekkel, akár nem.

Röviden, a kapcsolaton alapuló érvek nem igazolják az emberi és nemzedéki kivételesség jelenlegi formáit. Még ha van is jogunk vagy kötelességünk gondoskodni magunkról és más jelenlegi emberekről, akkor is sokkal jobban kell bánnunk más élőlényekkel és a jövő generációival, hogy elérjük ezt a célt. Továbbá sokkal jobban kell bánnunk velük saját maguk miatt is, különösen akkor, amikor tevékenységünk ártalmukra van. Kapcsolatbeli kötelességeink sokkal tovább terjednek annál, mint azt eddig gondoltuk.

Ha összeszöjűk a képességekről és a kapcsolatokról szóló szálakat, meglepő következtetésre jutunk: nemcsak hogy kevésbé kellene előtérbe helyeznünk magunkat, de némely esetben talán egyáltalán nem kellene. Végül is, még ha figyelmen kívül is hagyjuk más élőlények és jövő nemzedékek érdekeit, ezek továbbra is népes csoportokat fognak alkotni, és tevékenységünk továbbra is olyan mértékben fogja befolyásolni őket, hogy érdekeik valószínűleg továbbra is több etikai súllyal valósíthatóak, mint a mienké összességében.

Továbbá, ha összeszöjűk a képességekről és a kapcsolatokról szóló szálakat, egy még meglepőbb következtetésre jutunk: nem csupán a jelenleg élő más lényeket és a jövőbeli embereket kell előtérbe helyeznünk, hanem, és főként, a jövőbeli más élőlényeket is. Például, amikor felmérjük az éghajlatválság hatásait, nagy etikai súlyt kell tulajdonítani a más fajokra gyakorolt hatásnak. Mely csoportok fognak számukat tekintve kibővülni vagy összezsugorodni, és mi következnek majd az egyes állatok jóléte szempontjából?

Elismerem, hogy jelenleg talán határa van annak, hogy mennyire tudjuk előtérbe helyezni a jelenlegi és jövőbeli más élőlényeket, mivel ez idő szerint nincs meg az a tudásunk, hatalmunk és politikai akaratom, ami ahhoz szükségeltetik, hogy nagymértékben segítsünk rajtuk. Tehát lehetséges, hogy most magunkat kell előtérbe helyeznünk, hogy később nekik tudjunk prioritást adni.

Mindazonáltal, még ha el is fogadjuk ezt a pragmatikus érvet, sokkal inkább előtérbe kellene helyeznünk más élőlényeket, mint

jelenleg tesszük. Már képesek vagyunk arra, hogy sokkal kevesebbet ártsunk, és sokkal többet segítsünk nekik, és ezek a változások sok esetben számunkra is előnyökkel jártak. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a történelmi fejlődést egyfajta útfüggőség jellemzi. Az utánunk jövőök, így vagy úgy, örökölni fogják az általunk létrehozott világot. Tehát, ha azt szeretnénk, hogy az utódainknak részrehajlás nélkül legyenek prioritásai, akkor nekünk is el kell kezdenünk pártatlanabb prioritások kidolgozását.

Végkövetkeztetésül annyi fogalmazható meg, hogy alapjaiban kell újragondolnunk viszonyunkat állatrokainkkal. Amikor fajokon átívelve határozzuk meg a fontossági sorrendet, felelősséggel tartozunk azért, hogy a legjobb információk szerint és érveket követve járjunk el, ahelyett, hogy eleve öncélú következtetést vonnánk le.

Továbbá, amikor le vesszük hüvelykujjunkt a mérlegről, arra számíthatunk, hogy a mérleg nyelve arrébb mozdul. Már most jobban bánunk más élőlényekkel, és végül még akár addig is eljuthatunk, hogy érdekeiket és szükségleteiket a sajátjaink elé helyezzük. Már most el kell kezdenünk készülni erre az eshetőségre.

(AEON Magazine)

Denis Kaminev

Halott az orosz politika bohóchercege

Emlékezzünk Vlagyimir Zsirinovszkijra – neki köszönheti a Kreml az orosz nacionalizmus és a goromba nyilvános diplomácia modelljét

Vlagyimir Zsirinovszkij, aki a félrevezetően hangzó Oroszországi Liberális Demokrata Párt (LDPR) régóta ismert vezetője, 2022. április 6-án, a koronavírussal vívott hosszú küzdelemben alulmaradva, 75 éves korában elhunyt. Bár hat elnökválasztási versenyt veszített el, ennek ellenére óriási hatást gyakorolt az orosz politikára, hozzájárulva ahhoz, ahogy ma fest

és viselkedik az orosz állam. Ez év elején, röviddel azelőtt, hogy Zsirinovszkij covid-19 miatt kórházba került, nyilvánosan megjósolta, hogy Oroszország nagyszabású támadást fog indítani Ukrajna ellen, és mindössze két nappal számolta el magát az időpontot illetően. Andrej Pertszev, a *Meduza* külföldi tudósítója Zsirinovszkijnek a posztszovjet orosz politikában betöltött sajátos szerepére tekint vissza. Tavaly év végén, amikor a Kreml azokon a nyugati előrejelzéseken gúnyolódott, hogy Oroszország városokat akar megtámadni Ukrajna-szerte, Zsirinovszkij felállt a pódiumra az állami Duma egyik ülésén, és egy szokásosan dagályos beszédet tartott, amelyben megjósolta, hogy Moszkva február 22-én hajnali 4 órakor a kardcsörgetésről „más programra” fog átváltani. Szeretném, ha „2022 a béke éve lenne, de igazat beszélek” – mondta.

Zsirinovszkij csak két napot tévedett, a betegség azonban megakadályozta abban, hogy szemtanúja legyen az általa megjósolt módon kibontakozó háborúnak. Két héttel a teljes körű invázió megindítása előtt, covid-19 tünetekkel került be egy moszkvai kórházba. A következő heteken át a híradások egyre rosszabbodó állapotáról számoltak be. Március végén haláláról szóló álhírek kezdtek keringeni, ami arra indította Zsirinovszkij párttársait, hogy olyan jogszabálytervezetet nyújtsanak be, amely bűncselekménynek tekinti a vezetőjük hanyatlásáról szóló meg nem erősített hírek terjesztését. A törvényjavaslatot végül április 5-én nyújtották be az Állami Dumának, egy nappal Zsirinovszkij tényleges halála előtt.

Oroszország első populistája

Zsirinovszkij még a szovjet érában kezdett politizálni, és Vlagyimir Bogacsov zeneszerző induló Liberális Demokratikus Pártjához (LDPSS) csatlakozott. Akkoriban Zsirinovszkij megírta már saját projektjének, a Szocialista Demokratikus Pártnak a programját, de önként és dalolva vette át az új, népszerűbb jelzőt, és „liberális” lett. 1990 márciusában, a Szovjetunió Liberális Demokrata Pártjának alakuló kongresszusán az új csoport „centristának” nyilvánította magát, kerülve a közvetlen

szembenállást a kormányon lévő Kommunista Párttal. „Nem vagyunk sem a jobboldaliakkal, sem a baloldaliakkal” – magyarázta akkortájt Zsirinovszkij.

A következő októberben Bogacsov új kongresszust hívott össze, és bejelentette, hogy az LDPSS ezután nyíltan a Kommunista Pártot fogja támadni. Továbbá próbálta kipenderíteni Zsirinovszkijt (akkoriban a párt elnökét) „az állambiztonsági szervekkel” való állítólagos együttműködéséért. Egy orosz politikus, aki jártas volt az 1990-es évek elejének történeiséiben, elmondta a *Meduzának*, hogy olyan hírek is szárnyra kaptak, melyek szerint Zsirinovszkij „beépített KGB-ember” volt. A *Meduzának* nem sikerült igazolnia az előbbi állításokat.

Végül úgy esett, hogy a párt Bogacsovot rakta ki helyette, Zsirinovszkij pedig hamarosan a csoport megkérdőjelezhetetlen vezetőjévé vált. A rákövetkező évben részt vett Oroszország történetének első elnökválasztásán, ahol a szavazatok 7,81 százalékával a harmadik helyen végzett. Bár Zsirinovszkij alulmaradt a versenyben, arra használta fel a kampányt, hogy kifejlessze sajátos, utánozhatatlan beszédstílusát – egy dacos, a közszerepléshez gyakran szántszándékkal sértő hozzáállást, amellyel az elkövetkezendő évekre biztosította számára, hogy reflektorfényben maradjon. Első elnöki kampányának alapvető szlogene például a nacionalistákhoz intézett felhívás volt: „Szeretném felvetni a [kisebbségi] orosz kérdést.”

„155 millió orosz él megalázó, [méltóságukat] sértő körülmények között! Ők a leginkább lenézett népcsoport!” – érvelt Zsirinovszkij az 1991-es elnökválasztási vitában. Az az ember, aki győztesen került ki a versenyből, Borisz Jelcin, nem vett részt az eseményen, amiért Zsirinovszkij „árulással” vádolta, és „radikálisnak” és „forradalminak” nevezte Jelcint, aki szerinte „az állam lerombolásán” dolgozik.

Viktor Hamrajejev, aki korábban a *Kommerszant* című lapnak tudósított a parlamenti politikáról, elmondta a *Meduzának*, hogy Zsirinovszkij retorikája akkoriban

botrányos volt. „Ezt a beszédstílust olyan emberektől hallotta az ember, akik sorban álláskor veszekednek valamin [...] de egy elnökjelöltnek nem lett volna ilyen hangot megütnie” – mondta Hamrajev.

Pár hónappal a választás után, 1991 augusztusában, amikor a szovjet kormányon, a Kommunista Párton és a KGB-n belüli vezető tisztségviselők megpróbálták megbuktatni Mihail Gorbacsovot, Zsirinovszkij pártja helyeselte az államcsíny-kísérletet.

A lázadás kudarcba fulladása és az egész ország elvesztése után az LDPSS LDPR-ként született újjá. A párt most két, nem túl könnyen összeegyeztethető ügyben kampányolt: az állam helyreállításáért a Szovjetunió határain belül, illetve az „orosz kérdéért” (ez voltaképpen az orosz etnonacionalizmust jelentette). „Azt tervezik, hogy Oroszországot kínaiakkal, muszlimokkal, németekkel és baltiakkal veszik körbe, majd – a hurkot szorosabbra húzva – a következő ötven évben teljesen kiirtják az oroszokat” – figyelmeztette a választókat az LDPR propaganda.

A párt addigra már mindinkább Zsirinovszkij saját személyi kultusza köré épült. Olyan politikát gyakorolt, amely többnyire nem volt jelen a Szovjetunióban; műsoridőt vásárolt a televízióban, hogy rögtönzött, energikus üzeneteket közvetítsen. Egyik beszédében „haladó, liberális lendülettel filozofált a piacgazdaságról”, míg a következő adást a volt szovjet tagköztársaságokban és Oroszország saját nemzeti köztársaságaiban élő, „elnyomást szenvedő orosz kisebbségeknek” szentelte. Majd a következő beszédében éppen ugyanazoknak az etnikai kisebbségeknek a kultúráját dicsérte.

Zsirinovszkij szeretett megjelenni a tömegek előtt is, többször visszatért a moszkvai Szokolnyiki metróállomásra, hogy egy-másfél órán át beszéljen a hallgatóságához. Ezeket a beszédeket sikerült demokratikus elvekkel és birodalmi nosztalgiával fűszereznie.

A populista programot és az Oroszországban még újszerűnek számító kampánystratégiákat kihasználva Zsirinovszkij az 1990-es évek elején figyelemre méltó sikerre vitte az

LDPR-t. Az 1993-as oroszországi parlamenti választásokon a párt a szavazatok 23 százalékával az első helyen végzett. Ezt követően Jurij Karjakin politikus és egykori Legfelsőbb Tanács ellenzéki képviselője híresen így fohászodott: „Oroszország, ébredj fel! Elment az eszed.”

Igor Krilov, a Moszkvai Nemzetközi Kapcsolatok Állami Intézetének politológusa később azt írta, hogy az elemzők akkoriban a nemzet feltételezett „lumpenizálódása” miatt aggódtak, de többnyire figyelmen kívül hagyták, hogy milyen kulcsszerepük volt ebben az LDPR fizetett reklámjainak, amelyek a nemzeti televízióban élőadásban mentek. Ezek a reklámok, magyarázza Krilov, öt igen fontos választói réteget céloztak meg: a nőket, a fiatalokat, az időseket, a katonákat és a közvetlenül Oroszország határain kívül élő oroszokat. Zsirinovszkij televíziós vitákban kamatoztatott „mesteri demagóg képessége” is hozzájárult ahhoz, hogy az LDPR és vezetője jelenséggé váltak.

Egy tehetséges showman a szürkeség tengerében

Zsirinovszkij nyíltan és ügyesen belebújt a populizmus köntösébe, de saját „fundamentalista, megingathatatlan vízióját” is megőrizte, mondta el a *Meduzának* egy volt LDPR-tisztviselő. „Ez az államot érintette: Zsirinovszkij ellenezte a nemzeti [etnikai alapon meghatározott] régiókat. Eközben épp szándékosan nyugatellenes retorikája volt az, amit a Kremlhez fűződő kapcsolata megkövetelt tőle. És ezt a szerepet jól játszotta, félelmet keltett Nyugaton.

Zsirinovszkij bohóckodási hajlama élő legendává változtatta, és számtalan félig igaz történet és vicc hőségé tette. Például, neki tulajdonították azt a mondást, hogy az orosz katonák egy nap majd „az Indiai-óceánban fogják megmosni a csizmájukat”, továbbá az alábbi szlogent is: „minden nőnek [jusson] egy férfi, és minden férfinak egy üveg vodka”. Televíziós showműsorok ünnepelték bolondozásait, bár Zsirinovszkij sok, neki

tulajdonított kifejezés esetében tagadta, hogy ő maga mondott volna ilyet. Ugyanakkor tudatosan alakította külön imázsát. Ez a személy gyakran agresszív, sőt egyenesen gonosz volt. Például, 1995-ben egy televíziós vita közepén, amelyet – az LDPR-tagoktól eltérően igazi liberális politikus – Borisz Nyemcov Nyizsnyij Novgorod-i kormányzóval folytatott, Zsirinovszkij ellenfele arcába lötyintett egy pohár narancslevet.

Az 1990-es évek végén Zsirinovszkij megpróbált néhány más színes egyéniséget is az LDPR zászlaja alá toborozni; megkörnyékezte Eduard Limonov író és Ivan Demidov népszerű televíziós műsorvezetőt (aki később az ország kormányzó politikai pártjának, az Egységes Oroszországnak az apparatcsikja lett). A két férfi csatlakozott az LDPR „árnyékkabinetjéhez”, de csak rövid időre. „Rájöttek, hogy Zsirinovszkij ural mindent, és nem hagyja, hogy bárki más felemelkedjen a pártjában” – mondta el a *Meduzának* egy volt LDPR-funkcionárius.

Az LDPR-t jellemző „egyeduralom” hamarosan mindenki számára nyilvánvalóvá vált. Zsirinovszkij még a beosztottjait is versenyeztette: melyikük képes egy üveg vodkát egy hajtásra meginni, ki tud egy fél disznót egy ültében megenni, és így tovább. „Elég kegyetlen játszmák voltak” – emlékezett vissza nagyot sóhajtvá az egykori párttag.

Konsztantyin Kalacsev szerint az LDPR vezetője hamar felismerte „politikai plafonját”, megtanulva, hogy a szavazatok 10-15 százalékánál többet nem nyerhet egyetlen országos választáson sem. Ahelyett, hogy a választók nagyobb részéért versengett volna, úgy alakította a pártot és saját politikai karrierjét, hogy a bázisát szőlítsa meg: középkorú és idősebb, középfokú végzettségű, alacsony jövedelmű férfiakat, akik gyakran katonai vagy bűnözői háttérrel rendelkeztek. „Az emberek vakon hittek benne – mondja Kalacsev. – Ezek vidékiek voltak. A fővárosban csapnivaló eredményt ért el a szavazatok terén. A birodalmi imperialista retorika (igaz, vörös zászlók nélkül) tényleg hatott ezekre a fickókra. A célcsoportokban az LDPR támogatói

Zsirinovszkijt a legbátrabb és legőszintébb politikusnak nevezték Oroszországban. Mások számára pedig tehetséges showmannek bizonyult a szürke zakók tengerében.”

A Kreml leglelkesebb támogatója

1995-re az LDPR már a Kremllel összhangban szavazott minden jelentős kérdésben. Például, a párt ellenezte Borisz Jelcin impeachmentjét és a kormány miniszterelnök-jelöltjeit támogatta Szergej Kirijenkótól Jevgenyij Primakovig.

Az LDPR egy volt munkatársa és egy volt tisztviselő, aki Vlagyiszlav Szurkov „belpolitikai cár” alatt az elnöki kabinetben dolgozott, elmondta a *Meduzának*, hogy amikor Putyin hivatalba lépett, Zsirinovszkij Kremllel való együttműködése felgyorsult. „[Zsirinovszkij] tevékenyen alkudozott, hogy pártját előnyben részesítsék, hogy az LDPR sorából nevezzenek ki üzleti élet képviselőiként szolgáló embereket, cserébe a támogatásért a kulcsfontosságú kérdésekben” – mondta el a *Meduzának* a volt Kreml-tisztviselő.

Az utóbbi években csak fokozódtak Zsirinovszkij a Kreml iránti hűségét tükröző megnyilvánulásai. 2016-ban, amikor kitüntetését kapott Putyin elnöktől, az „Isten óvja a cárt!” sort idézte a cári himnuszból. Máskor arra ösztökölte Putyint, hogy vegye fel a „legfőbb vezető” és a „császár” címet. Egy LDPR-en belüli forrás elárulta a *Meduzának*, hogy Zsirinovszkij szerint az effajta magatartás jelentette Oroszországban „a kulcsot a politikai túléléshez”.

Az LDPR vezetője kiválóan érzékelte a közhangulatot, de azt is jól értette, hogy az a legfontosabb, ahogy a szavazatokat összeszámolják, nem pedig az, ahogy leadják. Például, amikor a közfelháborodás tömeges tiltakozásokat váltott ki Habarovszkban Szergej Furgal kormányzó letartóztatása miatt, Zsirinovszkij a helyszínre sietett párttársa támogatására. „A Kreml azonban világossá tette, hogy nem helyesli ezt a magatartást, és ő pedig gyorsan megértette” – mondta el a *Meduza* LDPR-en belüli forrása.

Viktor Hamrajev újságíró Vlagyimir Zsirinovszkijt a kortárs orosz politika irányadó személyiségének nevezi, megjegyezvén, hogy

goromba, harcias stílusa jelenleg a Kreml magatartásának mintaképeül szolgál belföldön és a világpolitikai arénában egyaránt. „Verekedés, botrányok, nyilvános durva viselkedés az ellenfelekkel szemben – mindez megszokottá vált az orosz politikában. Ma mindenki úgy tesz, mint ő. Figyelje csak meg a diplomatáinkat. Most pont úgy beszélnek, mint Zsirinovszkij” – magyarázza Hamraje. Régebben azt hitte, hogy az ilyen birodalmi bohóckodás természeténél fogva „be fogja oltani” az orosz lakosságot a jobboldali nézetek ellen, mivel lehetetlenné teszi ennek az ideológiának a komolyan vételét. Hamraje azonban ma bevallja, hogy tévedett: „Úgy tűnik, hogy ez nem védőoltás volt, hanem valamiféle hormon, amely Putyin alatt kezdett el dolgozni a vérben.”

(Meduza)

Scott Peterson

Az ukrán ortodox egyház szerint az evangéliumot kell követni, nem Putyint

MIÉRT ÍRTUK EZT

Az ukrán ortodox egyház, felbőszülve azon, hogy Kirill moszkvai pátriárka támogatja az orosz inváziót, csaknem 350 év után önálló útra tért.

Andrij Kljusev pápa díszes ortodox keresztény templomának aranykupolái alatt már évek óta próbálja meggyőzni kicsiny ukrán gyülekezetét, hogy hagyjon fel a Moszkva iránti több évszázados hűséggel. Nem sejtette, hogy maguk az oroszok lesznek azok, kegyetlen megszálló erők formájában, akik majd végül elűzik a nyáját a moszkvai székhelyű egyházból, miután mesterlövészt állítottak templomának tetejére Kijev Irpin nevű elővárosában, és napokig fogva tartották és verték az egyház önkénteseit.

Május közepén Andrij atya gyülekezete – különböző atrocitások megtapasztalása után – arra szavazott, hogy szakít az orosz ortodox

egyházzal és annak moszkvai pátriárkájával, Kirillel, aki Vlagyimir Putyin orosz elnök szoros szövetségese és lelkes támogatója a „metafizikai küzdelemnek” tekintett ukrainai háborúnak.

Május utolsó hetében pedig egy az ortodox világot megrengető ekleziasztikus földrengés történt: Ukrajna Moszkvához hű egyházának előjárósága tömegesen követte Andrij atya példáját, a háborút „a »Ne ölj!« isteni parancs megszegésének nyilvánította, és hivatalosan is visszavonta Kirill pátriárkanak tett hűségesküjét. A szkizma megdőbentő következménye Oroszország ukrainai inváziójának, amely szétszakította az évszázados kötelekeket – a soraiban 100 millió hívőt számláló – orosz ortodox egyház vezetése, valamint az Ukrajnában és másutt élő egyháztagok között, akiket iszonyattal tölt el a háború.

A Stockholm-szindróma lerázása

Nem volt könnyű a Moszkvától való elszakadásról dönteni Andrij atya hívei számára. A Szent Miklósról elnevezett templomuk bejárata felett a szent szeme helyén golyó ütötte lyuk éktelenkedik az őt ábrázoló festményen. „Némely embernek Stockholm-szindrómája van. Megverik őket, szétrombolják a házaikat, és mégis Kirillt támogatják; ez megdőbentett” – mondja Andrij atya, egy megnyerő mosolyú, magas pap, miközben az égő gyertyák és a tömjén illatával teli templomában beszélt. Hetekig tartó vitákba telt, még azután is, hogy világossá vált az oroszok által okozott pusztítás nagysága, mielőtt az egyháztagok rászánták volna magukat, hogy hátat fordítsanak Moszkvának, amelynek már 1686 óta a fennhatósága alá tartoztak. Ezzel a tettükkel egy egész világnézetnek fordítottak hátat.

Moszkva azzal érvel a háború mellett, hogy Ukrajna egy nagyobb *Russzkij Mir*, azaz orosz világ szerves és testvéri része, egy „új-imperialista projekt történelmi és lelki központja az oroszul beszélő népek egybegyűjtésére és a volt szovjet országok újraegyesítésére. „Putyin elnök számára – aki a szovjet korszak

utáni személyes vallási ébredést hirdet – az ukrán hívők elvesztése az orosz háborúnak különös fájdalommal járó következménye lesz” – mondja Anton Fomenko tiszteletes, a Kijevi Nemzeti Pedagógiai Egyetem története, római katolikus pap, aki az orosz ortodox egyházzal írt doktori disszertációját. „Mérhetetlenül szeretnének Kijevvel kapcsolatban maradni, mert Kijev ... az orosz ortodoxia szülőföldje – mondja Fomenko atya. – Itt, Kijevben keresztelkedtek meg a szláv törzsek, amelyek keresztények lettek. Ez olyan, mint amikor van egy fánk, és annak vannak gyökerei. Ha elvágjuk a gyökereit, a fa elpusztul.”

Putyin Káinra emlékezett

A Moszkvához hű hívek számára a megszállás „katasztrófa” volt Fomenko szerint. Ezek a hívek „úgy érezték a háború kezdetétől fogva, hogy egész világnézetük összeomlott. Nem tudják, mitévők legyenek most.” A Szovjetunió 1990-es összeomlásával az orosz ortodox egyház ukrán ága fél-autonómiát kapott Moszkvától, és új névvel illették: „Moszkvai Patriarchátus Ukrán Ortodox Egyháza” (UOK-MP). Amióta azonban Oroszország 2014-ben elfoglalta a Krímet és támogatja a donbaszi szeparatistákat, egyre nő Ukrajnában egy külön egyházi testület létjogosultságának támogatottsága. 2019-ben megalakult az ukrán ortodox egyház, és Bartholomaiosz konstantinápolyi pátriárka, a keleti ortodoxia spirituális vezetője „autokefália” rangot adott neki – ezt a lépést Moszkva jogellenesnek minősítette.

Ukrajna megszállása újra felélesztette a vágyat a teljes függetlenségre. Amikor elkezdődött a háború, az ukrainai ortodox egyház vezetője, Epifánusz metropolita azt mondta, hogy „az Antikrisztus szelleme működik Oroszország vezetőjében”, és Hitlerhez hasonlította Putyin elnököt. Még Onufrij metropolita, az ukrainai Moszkva-barát egyház feje is elítélte az inváziót „mint Káin bűnének megismétlését, aki irigységből ölte meg saját testvérét”.

Mindkét fél megáldása

A parókiák papjainak jutott a feladat, hogy ezen az aknamezőn navigáljanak, gyakran ortodox egyházi hagyományok súlya és a háború uszító politikája között vergődve. Jól példázta ezt a dilemmát Petro Pavlenko atya; a nyakában óriási keresztet viselő, szürke szakállas ortodox pap mindig hű volt a moszkvai patriarchátushoz, széles mozdulatokkal gesztikulálva beszél:

„Ez a háború nagy hiba. Nem szabadott volna megtörténnie, ez bűn” – mondja ikonokkal borított templomában Hosztomelben, Kijev északi elővárosában, ahol a háború kezdetén orosz ejtőernyősök szálltak le a katonai repülőtéren. Petro atya elmesélte, hogyan támogatta és áldotta meg az ukrán csapatokat, mielőtt azokat visszavonulásra kényszerítették, sőt még a „soha nem adjuk fel” szavakat is felfújta festékszóróval egy közeli bolt falára, hogy buzdítsa őket. De azután viszályt idézett elő, mivel az előrenyomuló orosz tankokat és csapatokat is megáldotta, amely cselekedetével békét akart teremteni, hogy azok „visszamenjenek otthonaikba és szülőföldjükre”, de helyett a helyiek gyanakvását váltotta ki. „Megáldottam [az oroszokat], és kértem őket, hogy fejezzék be a háborúskodást – mondja Petro atya. – Azt mondtam nekik: »Nem kell ukránokat ölni. Testvérek vagyunk.«”

Petro atya elmeséli, hogy az orosz erők visszavonulása után fenyegetéseket kapott. Háborúellenes üzeneteket festett a Szvjato-Pokrovszka (’A szent közbenjárásért’) nevű templomát körülvevő épületekre, és az egyik oldalajtóra a következőt írta: „Mi békés ortodox emberek vagyunk. Ne nyúljatok a templomunkhoz.” „Mi ukránok vagyunk. Szeretjük Ukrajnát. Imádkozunk a győzelemért” – mondta Pedro atya, hozzátéve, hogy a háború „sérti az isteni törvényeket”. Ezzel együtt óvakodott attól, hogy bírálja Kirill pátriárkát, mert az támogatja a háborút, mint a „bűn” elleni küzdelmet, és rokonszenvez Putyin elnök „orosz világ” elképzelésével.

A létért vívott küzdelem

„Oroszországot birodalmi nacionalizmus jellemzi, és nincs hely nemzetként az ukránok számára – mondja Andrij Dudcsenko esperes, a Kijevi Ortodox Teológiai Akadémia hittudományi

doktora. – Szerintük az ukránok népe és földjük Oroszország részét képezi.” Mégis, a háború viszszafele sült el a Kreml minden olyan célja szempontjából, amely közelebb akarta hozni az ukrán híveket. „Azt látom a paptársaimtól, hogy... most már megértették, hogy a háború kitörése óta lehetetlen a moszkvai patriarchátus szárnyai alá tartozni – mondja Andrij atya. – Most már megértik, hogy a Russzkiej Mir nem a valóság, hanem egy agyszülemény az ukránok leigázására.”

Ez az üzenet húsvétkor egyértelmű volt, amikor az ukrán ortodox papok megáldották a fronton lévő katonákat, eltemették a halottakat, és Oroszországot az isteni törvény megszegésével vádolták. Kijevben ukránok tömegei sorakoztak fel a Szent Volodimir-székesegyház előtt, arra várva, hogy szenteltvízzel hintsék meg őket. „Oroszország nem a fejlődés útját választotta, hanem azt, hogy megölje a felebarátait” – mondta az ukrán egyház elöljárója, Oleksandr Smurigin a híveknek, miközben szenteltvízzel áldotta meg őket. – Ez a szenvedés, amelyen keresztülmegyünk, olyan lesz, mint amikor az aranyat megédezik a tűzben. Az okozza ezt, hogy a szabadság választott útjára léptünk.”

(Christian Science Monitor)

Sarah Hellewell

Sorvad az agyunk a covid után?

Tudásunk nagy része a covid agyunkra gyakorolt hatását illetően súlyos fertőzések tanulmányozásából származik. A súlyos covid-fertőzésben szenvedőknél az agyon kívül lévő gyulladást okozó sejtek bejuthatnak az agyszövetbe, és gyulladást terjeszhetnek. Változások történhetnek a véredényekben is. Az agysejtek ráadásul ahhoz hasonló elváltozásokat mutathatnak, mint amelyeket az Alzheimer-kórban szenvedők agyában figyeltek meg.

Egy új tanulmány most első alkalommal vizsgálta, hogy miként hat az agyra az enyhe lefolyású covid (azaz, amikor a fertőzés nem

igényel kórházi felvételt). Az eredmények további magyarázatot adhatnak az ún. „long Covid”-dal együtt járó némely agyi elváltozásra.

Az agyszkenelés és a tesztek elváltozásokat mutatnak

Sok covidon átesett ember számol be „agyiködről”, fáradtságról, valamint koncentrációs és memóriaproblémákról még azután is, hogy régóta elmúltak a kezdeti tünetei. Ezek a problémák, amelyekre együttesen „long”, azaz hosszú lefolyású covidként szoktunk utalni, hónapokig fennállhatnak akár még egy enyhe fertőzés után is. Az elhúzódó covid nagyon gyakori, és a covidot elkapó emberek több mint felét érintheti, még ha enyhébb lefolyású is betegségük.

A tudósok a hatalmas UK Biobank adatbázis részeként gyűjtötték az adatokat. Az agymágneses rezonancia képalkotó (MRI) vizsgálatát és az agyműködést vizsgáló tesztek nézték meg 785 olyan önkéntesnél, akiket már a világvjárvány előtt értékelték. Ezt hasonlították össze a három évvel később gyűjtött adatokkal, amikor a résztvevők mintegy felénél enyhe covid-fertőzés zajlott le, a másik fele pedig nem kapta el a covidot. Ez lehetővé tette a tudósok számára, hogy meghatározzák azokat a sajátos hatásokat, amelyeket az enyhe covid-fertőzés gyakorol az agy szerkezetére és működésére.

Annak a csoportnak, amelynek átlagosan öt hónappal korábban enyhe covid-fertőzése volt, az agyszövege számos agyi területen 0,2 és kb. 2 százalék közötti értékben vékonyodott el a covid előtti szkenneléshez képest. Ez egyhat év közötti normális agyi öregedésnek felel meg. Az érintett agyi régiók közé tartozott a parahippokampális gyrus (a memóriával kapcsolatos terület) és az orbitofrontális kéreg, amely az agy elülső részén található, és a szaglásban, valamint az ízlelésben játszik szerepet.

A hosszú távú, azaz posztcovidos csoportnál MRI szkenneléseiket összevetve szintén csökkenés mutatkozott az agy teljes méretét tekintve, amely nem látszott a nem covidos csoportnál, és megváltozott a kapcsolat a

különböző agyi területek között a szagláshoz kötődő szaglózérzékítő kéregben. Ezek a betegek rosszabbul teljesítettek a figyelmet és szellemi rugalmasságot mérő vizsgálatokban, amely eredmény összefüggött a – szaglásért és a társas kapcsolatokért felelős – kisagy egy részében lezajlott térfogatcsökkenéssel.

Más betegségekkel összevetve

Annak bizonyítására, hogy ezek a változások a covidra jellemzőek, és nem általában a légúti betegséghez kapcsolódnak, a tudósok megvizsgálták egy olyan csoportot is, amelynek tagjai tüdőgyulladásban szenvedtek. Itt nem tapasztalták ugyanezeket az elváltozásokat, ami azt bizonyította, hogy azok a coviddal vannak összefüggésben.

Az agy zsugorodása gyakori sok degenerációval összefüggő agybetegségnél és rendellenességnél, továbbá előfordul többek között enyhe kognitív károsodásnál, Alzheimer-kórban, depresszióban és traumás agysérülésnél. A memóriával és figyelemmel járó problémák szintén gyakoriak az ilyen betegségekben és rendellenességekben szenvedő embereknél, amely azt jelzi, hogy az enyhe covid-fertőzés felgyorsíthatja az agy degenerációját. Ezek a változások magyarázattal vizsgálhatnak a hosszú covid ismertetett tüneteire, mint például az agyi köd-re. A tanulmány nem vizsgálta, hogy milyen mechanizmus alapján dolgozik az enyhe covid az agyban. A szerzők szerint azonban okozhatja ezt gyulladás, a szaglással kapcsolatos agyi pályákon terjedő degeneráció vagy a szaglás elvesztése miatti érzékszervi depriváció.

Mindenkinél ugyanúgy történik?

Tehát ez a tanulmány arra szolgál bizonyítékkul, hogy minden ember, akinek enyhe covid-fertőzése volt, ugyanezeket az agyi elváltozásokat és hosszú távú agyi degenerációt fog elszenvedni? Nem feltétlenül. Számos fontos dolgot még mindig nem tudunk. Nem világos például, hogy ezek az agyi változások idővel rosszabbodnak-e, vagy visszatérnek-e a normális vagy korábbi működési szintre. Hosszú időn át tartó további kutatások segítenének megérteni az agyi változások pályagörbéjét.

Továbbá ez a tanulmány csak az 51–81 év közötti korosztályról szól, így nem tudjuk, hogy vajon ezek az eredmények érvényesek-e fiatalabbak vagy gyerekek esetében. A vizsgálat során talált agyi elváltozások kifejezetten idősebb alanyok esetében jelentkeztek, tehát lehetséges, hogy az idősebbek fogékonyabbak. További vizsgálatra van szükség annak eldöntéséhez, hogy vajon ugyanazok az agyi elváltozások fordulnának-e elő fiatalabb embereknél, vagy ezek a leleteredmények csak idősebbekre jellemzőek-e.

A csoportok között volt néhány különbség a covid előtt, az agy mélyén lévő területek kisebb térfogata volt megfigyelhető. Ezek azonban más agyi területeken voltak, mint a covid után érintett részek. A tudósok úgy találták továbbá, hogy a gondolkodás és az emlékezés agyi funkciói kissé gyengébben működnek abban a csoportban, amelynél hosszú ideig fennállt a covid. A vizsgálat nem zárta ki a kimondottan olyan degeneratív agyi betegségekben szenvedőket, mint az Alzheimer-kór vagy a Parkinson-kór, ugyanakkor a tudósok szerint ez nem magyarázná az általuk talált változásokat.

Nem ismertek a különböző variánsok és védőoltások hatásai

A tanulmány természetéből kifolyólag nem volt elérhető információ arról a covid-törzsről, amely a fertőzéseket okozta. Tehát nem tételvezhetjük fel, hogy ugyanazokat az eredményeket kapnánk a most sokkal elterjedtebb omikron-törzsszel megfertőződött emberek esetében. Azt sem tudjuk meghatározni, hogy milyen hatása lenne az oltásnak az agyi elváltozások mérésére. Tekintettel a tanulmány időzítésére, valószínű, hogy a posztcovid csoport legtöbb tagja 2020-ban fertőződött meg, azaz nem lehetett még beoltva.

A tanulmány érénye, hogy a legkorábbi fontos információkkal szolgál az enyhe covid-fertőzésben szenvedő emberek agyi elváltozásait illetően. Amíg nem vagyunk birtokában minden információnak, éberen kell figyelniük, de nem szabad megriadniuk a napvilágra kerülő kutatási eredményektől.

Sarah Hellewell az ausztráliai Perthben lévő Curtin Egyetem Egészségtudományi Karának, és Neurológiai és Transzlációs Intézetének tudományos munkatársa.

Közzétételi nyilatkozat

Sarah Hellewell nem alkalmazottja, tanácsadója vagy tulajdonosa olyan cégnek vagy szervezetnek, amelynek jelen cikk az érdekét szolgálná, ilyen cégektől vagy szervezetektől anyagi támogatásban nem részesül, illetve nincs érdemi kapcsolata ilyen cégekkel vagy szervezetekkel.

(The Conversation)

John Butler

Henrietta Harrison: *The Perils of Interpreting: The Extraordinary Lives of Two Translators between Qing China and the British Empire* (A tolmácsolás veszélyei: Két fordító rendkívüli élete a Csing-Kínában és a Brit Birodalomban, Princeton, 2021, 312 oldal) című könyvének recenziója

Tekintettel arra, hogy a közelmúltban lezajlott afganisztáni konfliktusban valószínűleg sok tolmács került nehéz helyzetbe, mivel ki voltak szolgáltatva a tálibok kényének-kedvének, ez a könyv igen időszerű, mert rávilágít arra a tényre, hogy a tolmácsok a történelem folyamán számos alkalommal vállaltak kockázatot, vagy voltak kitéve olyan veszélyeknek, amelyeknek nem maguk voltak az okozói. Ők nem csupán névtelen vagy kulturálisan küszöbhelyzetben lévő emberek, akik a háttérben maradnak, és elvégzik annak szükséges feladatát, hogy közvetítsék a beszélgetések értelmét a különböző nemzetekhez tartozók között. Valójában úgy tűnik, hogy minél jobban végzik a tolmácsok a munkájukat, annál inkább gyanakvóvá válik mindkét fél. Vajon mit rejtegetnek? Vajon hozzáadják egyéni árnyalataikat, szólamaikat, elfogultságaikat ahhoz, amit közvetítenek?

Egyáltalán képesek-e a tolmácsok pontosan átadni azt, ami elhangzott? Hogyan tudnak – vagy kellene tudniuk – tompítani a sértőnek tűnő nyelvezeten, és mégis közvetíteni az elmondottakat? Ahogy Henrietta Harrison, az Oxfordi Egyetem modern kínai nyelvvvel foglalkozó professzora mondja, „itt nem csak arról volt szó, hogy találni kellett valakit, aki rendelkezett a szükséges nyelvi készségekkel. Igazából a bizalom számított”. Sajnos a [tolmácsok] „abbéli képessége, hogy együttéreztek másik féllel és – szó szerint – beszéltek a nyelvükön, azt jelentette, hogy soha nem volt egyértelmű, hogy melyik oldal felé húzott a szívük.”

Harrison ebben a lebilincselő és emberségességről tanúskodó könyvben Li Cibiao (1761–1828), valamint George Thomas Staunton (1781–1859) történetét meséli el. A keresztény Li Cibiao 1793-ban tolmácskodott Lord Macartney híres követsége és Csienslung császár között; George Thomas Staunton pedig még kisfiú korában kísérte el apját, George Leonardot a követségre, majd később visszatért Kínába, hogy ott fusson be karriert. Az olvasók és a tudósok végre megérthetik, hogy mit jelentett ez a kultúrák közötti cserekapcsolat mindkét fél, nemcsak az angolok, hanem a kínaiak számára is, köszönhetően Harrison kimerítő kutatásainak és a kínai, valamint az angol forrásanyagok széles körű felhasználásának. A könyv egyben személyes beszámoló is; megtudjuk, mi történt a két férfival, miután a követség hazaköltözött, és hogy az életük többé már nem folytatódott úgy, ahogy annakelőtte. Különösen Li szenvedte meg (eltekintve attól, hogy későbbi éveiben püspöki székre jelölték), és jó olvasni együttérző hangon megírt történetét. Meglepő módon azonban egy levélben, amelyet egy évvel Macartney küldetésének lejárta után íródott, a sokat túrt Li-től idéznek, aki rejtekhelyén ezt mondta: „Most, hogy már elmúlt, soha nem bántam meg, hogy olyasmire vállalkoztam, amelybe még a legostobább ember sem ment volna bele, ha felfogta volna a veszélyt.” Staunton, akiből Sir George lett, 1834-ben indult a parlamenti választásokon (megnyerte);

ellenfelei gúnyolták, amiért „bármerre ment a megyében, állandóan úgy hajlongott, mint egy kínai mandarin”, de Staunton továbbra is mélyen érdeklődést mutatott az országot iránt.

Harrison nagy hangsúlyt helyez a két ember életére és szakmai pályafutására, és segítségével megkísérli újraértelmezni a két kultúra találkozásának egy rendkívül fontos pillanatát, túlmutatva ezáltal a Kína és Nagy-Britannia közötti kapcsolatok szokásos történelmi elemzésén. A nyelv és annak átültetése nélkülözhetetlen részét képezik ennek a folyamatnak; cserekapcsolatokat tettek lehetővé egy olyan világban, amelyben még a mainál is kevésbé számított elterjednek a többnyelvűség. Kevés angol beszélt kínaiul, és még kevesebb kínai beszélt angolul; itt azonban olvashatunk egy kínai emberről, aki járt Európában, katolikus pap lett belőle, és latinul tanult, továbbá itt van egy angol, aki megtanult kínaiul, amíg Kínában élt és a Brit Kelet-indiai Társaságnál dolgozott, és aki kisfiú korában felkeltette Csien-lung császár figyelmét és rokonszenvét. Ez a két ember, miközben tolmácsként teljesítette kötelességét, akarva-akaratlanul kijelölte az irányt a két birodalom jövőbeli kapcsolatai számára, és bizonyos mértékig hatással voltak arra, ahogy korunkban tekintünk ezekre a viszonyokra. Az volt a probléma, hogy nem hallgattak rájuk annak idején, és a kínaiak elszalasztották egy lehetőséget, hogy megbízható ismereteket szerezzenek a Nyugatról. Harrison kifejezésével élve, a 19. század elejére, „Kína egy gazdag, technikailag fejlett és berendezkedését tekintve terjeszkedő Nagy-Britanniával találta szemben magát”, és az információ központilag ellenőrzött jellege miatt a hatalmon lévők gyakran nem voltak tudatában a tágabb értelemben vett brit birodalmi törekvéseknek.

Az egyik természetes módon felmerülő kérdés az, hogy mennyit tudott egymásról a két fél a 18. században, a kapcsolatfelvétel első szakaszában. Számos korábbi történész úgy mutatta be általában a kínaiakat és főként a Csing-dinasztiát, mint akik rendkívül rosszul tájékozottak voltak a külvilág, különösen Európa dolgait illetően, és nem is igen voltak érdekeltek

abban, hogy túl sokat megtudjanak. Számos, a témával foglalkozó író állítja, hogy bármely Kínán kívüli ország követsége azt jelentette, hogy a kormánya hódolt a kínai császárnak, az „Ég Fiának”, mert máskülönben semmi értelme nem lett volna annak, hogy külföldiek a császárnál kihallgatást kérjenek. Mivel a kínaiak a külföldieket barbároknak tekintették – legalábbis így szólt a fáma –, magukat a [világ] középpontjába helyezték, míg mindenki más egy körülöttük lévő keringő pályán keringett. Harrison szerint, ha a tudatlanság vádja éri a kínaiakat, azt csakis önmaguknak köszönhetnék, mert a két kultúra között mozgó emberek hangját elnyomták vagy a magasabb érdekek, vagy a hivatalnokok, sőt akár még az egyszerű emberek is. Ami a tolmácsokat illeti, „a tolmácsolás kulcsfontosságú volt a diplomáciában, mert a fordítás soha nem lehet egyszerű vagy könnyen átlátható folyamat két olyan különböző nyelv között, mint a kínai és az angol”. A kínaiak joggal gyanakodtak a britekre, mivel azok folyamatosan fenyegették a portugálok által birtokolt Makaó területét, sőt 1808-ban csapatokat is küldtek oda, válaszul arra a vélt veszélyre, amelyet Napóleon portugáliai fellépése és a portugál főváros Brazíliaba való átköltöztetése jelentett. A kínaiak valószínűleg nem voltak tisztában a brit agresszió okaival, de természetes módon úgy tekintettek rá, mint ha az az ő uralmukat fenyegetné Makaóban. A portugálok a kínai hatóságokhoz fordultak katonai segítségért, majd továbbra is maradtak Makaó élén, a franciák pedig nem foglalták el Portugáliát; a brit katonák egyszerűen szedték a sátorfájukat és távoztak.

Harrison részletesen elmeséli, hogy a tolmácsok hogyan tartották a kapcsolatot a kínai udvarral, milyen kínos gonddal ügyeltek arra, hogy eligazodjanak furcsaságainak labirintusában és valahogy ne szakadjon meg a két fél közötti kommunikáció, miközben próbálták betartani az illemszabályokat, elkerülni a félreértéseket és elsimítani a személyes különbségeket. Közvetlenül két Csing-uralkodóval volt dolguk a személyes audienciák során: Csien-lung (1736–1796) és Csia-csing (1796–1820)

császárokkal. Az előző 83 esztendő, erőteljes, intelligens ember volt, aki már sok éve a trónon ült, amikor Macartney követségét fogadta; az utóbbi azonban rendkívüli ellenszenvvel viseltetett általában a keresztények iránt (feltételezése szerint mind katolikusok voltak), Stauntonra pedig különös módon gyanakodott, ami kihatással volt a következő, Lord Amherst vezette, 1816-ban érkező követségre is, amelynél a már bárói rangra emelkedett Staunton tolmácsként szolgált. Csia-csing azt írta, hogy koronahercegként ő 1793-ban találkozott Stauntonnal, aki tudott kínaiul, „már gyermekkorában is ravasz volt”, és hogy „régóta tartottak attól, hogy bajt fog okozni”. Csia-csing apjának azonban felkeltette az érdeklődését a tizenkét éves angol fiú, aki tudott valamennyire kínaiul, és olyan kegyekben részesítette, amelyeket általában nem nyújtott Macartney követségének, amelyet végül kevés kézzelfogható eredménnyel és engedelmények nélkül bocsátott el.

Az audienciákon kívül a tolmácsok dolga volt még a napi szintű kapcsolattartás a hivatalnokokkal. Harrison leírja, hogyan bánt a tolmácsokkal Ho-sen, a korrupt főminiszter és a két úgynevezett „adószakértő”, Cseng Ruj és Csiao Zsencsie, akik azért voltak jelen, mert a kínaiak – helyesen – azt feltételezték, hogy Macartney küldetésének elsősorban a kereskedelmi célja van. Ezek az emberek és még sokan mások egyéniségként elevenednek meg Harrison beszámolójában, amely a kínai forrásokban végzett kiterjedt kutatások gyümölcse. Például, Cseng Ruj volt felelős a protokollért, és Macartney-nak vele kellett tisztáznia, hogy mit foglal magában az ún. *kowtowing*, azaz a császár előtti hajbókolás (térde ereszkedés és a homlok földhöz érintése).

A szerző főlegképpen jószándékú emberként mutatja be Stauntont és Lit, de néha öntudatlanul saját maguk válnak későbbi nehézségeik okozóivá. Li, például, nemcsak tolmácsként, hanem gyakran közbenjáróként is tevékenykedett; amikor Ho-sen jóváhagyta tolmácsá váló kinevezését, azt mondta Linek, hogy ez azzal a céllal történt, hogy „minél kevesebb legyen a vita”, és hogy a kínaiak azt

gondolták, hogy „a tolmács feladata a közbenjárásban, valamint a fordításban áll”. Staunton, Lord Amhersttel való későbbi munkája során „úgy adta át a kínaiak szavait, mintha európaiak lennének”. A közbenjárás az egyik legnehezebb feladat lehetett, különösen, amikor a hajbókolás kényes kérdéséről volt szó; Linek kellett gondoskodnia arról, hogy egyik fél se sértődjön meg, és tekintve Macartney küldöttségének érzékenységét, kiválóan végezte a munkáját, bár a küldetés egészében kudarccal végződött. Végül, ami a hajbókolást illeti, sem Macartney, sem Amherst nem volt erre kapható; ehelyett kilencszer meghajoltak a császár előtt, ami, úgy tűnik, mindenkinek meglepődésére szolgált.

A szerző gondoskodik róla, hogy (nevükön túl) megtudjunk még valamit azokról a kínai tisztviselőkről, akikkel az angoloknak dolguk volt: megismerjük személyiségüket és a Csienlung udvar köreiből betöltött szerepüket – az olvasók hús-vér emberekkel találkoznak, aminek következtében lehetetlenség a könyvet száraznak vagy túlzottan tudományos igényűnek mondani. Így lehetővé válik számunkra, hogy részleteiben lássuk a két kultúra és a két kormány kölcsönös tevékenységét. Mindenekelőtt a nyelv és a cselekedetek mutatják meg, hogy kik vagyunk; a fordítók és tolmácsok sokat tehetnek a dolgok kedvező alakulását illetően, de ugyanígy azok az emberek is, akiket nem mindig érint jól az előbbiektől eljuttatott üzenet.

Harrison könyvének jelentős része foglalkozik azzal, hogy mi történt a tolmácsokkal, miután lejárt megbízatásuk a követségeknél, mivel műve kettős életrajz is. Li Cibiaot annyit zaklatták, hogy végül bujdosásra kényszerült; más kínaiakat, akik közel kerültek a Nyugathoz, elhallgattattak, főként, amikor a 19. században végül megromlott a két ország közti viszony. Ami Stauntont illeti, ott kellett hagynia kantoni állását és visszatérnie Angliába, ahol „kiközösítették, és gúnyolódások céltáblája lett kínai kapcsolata miatt”. Teljesen világos, hogy a szakértők elleni támadások nem a mi évszázadunkban kezdődtek az oltástagadókkal. Staunton természetesen az Amherst-küldöttség tényleges tolmácsaként bukkant fel újra, és

sikeres politikai karriert futott be, továbbá lovagrá ütötték, és sikerült megcsinálnia a szerencséjét a Kantonnal folytatott kereskedelemben. Ugyanakkor, annak ellenére, hogy nyilvánvaló volt Kína iránti rokonszenve és jól ismerte az országot, Staunton 1839-ben az első ópiumháború mellett szavazott, amely megnyitotta a britek számára az utat a jövedelmező kábítószer-kereskedelem felé, jóllehet Tao-kuang császár és kormánya megtiltotta azt. Staunton ezt becsületbeli ügynek tartotta Anglia szempontjából. 1852-ben Staunton elvesztette parlamenti helyét, és nem sikerült ismét bejutnia [képviselőként]; kigúnyolták, hogy nem tud lépést tartani a modern időkkel. Li viszont továbbra is folytatta papi működését, és „sikeres misszionárius lett, köszönhetően barátságosságának, mély vallásosságának, és abbéli képességének, hogy továbbra is működött a kínai és európai kultúra közti kapcsolatokat. Adományok segítségével misszionárius iskolát tudott alapítani a távoli Csi-hsienben: onnan tartotta a kapcsolatot európai barátaival és munkatársaival, és úgy tűnt, hogy igen jó barátságban volt Lord Macartney-val. 1804-ben pedig messze földön töltött idő után végre újra találkozott családjával; igaz az ebből származó örömeiben ürmöm volt kínai útítársának és paptársának szexuális szabadossága. 1813-ban a császár – egy lázadástól tartva – keményen fellépett a kereszténység ellen; 1816-ban Li elmenekült állomáshelyéről, és többé-kevésbé rejtőzködve élt 1820-ig, amikor is Csi-csing meghalt, és Tao-kuang, aki ült a császári trónra – Li szavaival élve – „nem mutatott érdeklődést” a kereszténység iránt.

Harrison könyve azt a célt szolgálja, hogy újrarendezze a korszak történelmét: nem tárgyalásokat bonyolító főszereplőkre tekint, hanem az úgynevezett „másodlagos szereplőkre”. Li és Staunton azonban egyáltalán nem nevezhetők „másodlagosnak”; ők voltak azok az emberek, akiken keresztül átszűrődtek az információk, és ők voltak azok, akik a kultúrák közti megértés és tisztelet előmozdítására törekedtek. Li és Staunton életpályái egymás tükröképei, és amit tolmácsként tettek, életük végéig kihatással volt rájuk.

Mindkét férfi az előnyök egyensúlyát akarta elérni a felek között, és Harrison könyve azt mutatja be, hogy milyen mértékben sikerült ez nekik. Az aligha róható fel hibájuként, hogy az események később az ópiumháborúban érték el tetőpontjukat.

(Asian Review of Books)

Zanny Minton Beddoes

Áldozat, nem vírus hordozó
A járvány rontott a kínai hajléktalanok
helyzetén

Gyakran őket okolják a járvány terjedéséért

Csiang koldusként él az utcán Haining városában. Nem lehet nem sajnálni őt. Múlt hónapban Csiangot okolták a városban egy kisebb covid-19-járvány kitöréséért. A média „nulladik páciensnek” – azaz a legelső fertőzöttnek – nevezte. A hatóságok „szupererős fertőzőképességét” emelték ki. A nyilvános vécékből és azokból az üres boltokból származó minták, amelyeket Csiang alváásra használt, mind pozitívak lettek. Őt magát is pozitívnak tesztelték. A hatóságok üldözik, mert állítólag nem működött együtt a fertőzést vizsgáló kontaktkövetőkkel.

A világjárvány még inkább megnehezítette annak a több millió embernek az életét, akik Kína városaiban az utcán alszanak. A legtöbben közülük vidékről jönnek fel munka reményében. A helyi *hukou*, azaz háztartási nyilvántartási engedély hiányában azonban nem kaphatnak segílyt. A hivatalnokoknak csak fejfájást okoznak, a kormányzati működtetésű menedékhelyeknek kötelességük távozásra „bírní” őket. Most már úgy tekintenek rájuk, mint a koronavírus terjesztőire.

Mivel már egyetlen fertőzés lezárásokhoz vezethet, bárkinek, aki Kínában elkapja a koronavírus, társadalmi megvédegyezéssel kell szembenéznie. De a hajléktalanok számára még rosszabb a helyzet. Nincs arra való bizonyíték,

hogy Csiang lenne a hainingi járvány okozója, az emberek mégis „méregkirálynak” nevezték. A Szun Jat-szen Egyetem kutatói Guangzhou (népszerű magyar átírással Kuangcsou) városban úgy találták, hogy a covid fellángolási időszakai alatt felerősödtek a törekvések a hajléktalanoknak a városból való eltávolítására. Az utcán alvó emberek elmondása szerint a rendőrség vízzel locsolta fel azokat a helyeket, ahol meghúzták magukat. „Mindenki félt tőlünk, mert azt gondolták, hogy mi terjesztjük a vírust” – mondta el egyikük.

A pandémia egyéb módon is hatással volt a hajléktalanok életére. Sokan abból élnek, hogy a szemétkeresésnek újrahasznosítható anyagokat, amelyeket eladhatnak. A helyi önkormányzatok azonban, abban a hitben, hogy a hulladék terjeszti a kórt, lecsaptak rájuk. A covid-szabályok szigorodásával ritkábbá váltak az olyan alkalmi munkák is, mint a kamionos kirakodás. Továbbá a járványok

fellángolása idején kevesebb ember jár az utcán, aki hajlandó némi aprópénzzel megszámni őket.

A koronavírus miatti korlátozások idején az elérhető segítség is kevesebb lett. A lezárt Sanghajban egy civil szervezetnek be kellett zárnia melegedőjét, amely ételt, zuhanyozási lehetőséget és jogi tanácsadást kínált. Egy a kiobbant koronavírussal küzdő pekingi jótékonyági szervezet kénytelen volt leállítani a zabkásaosztást.

Hivatalos adatok nem állnak rendelkezésre, de úgy tűnik, hogy a hajléktalanok egy része a rájuk nehezedő nyomás miatt kiszorult a városokból. Egy pekingi segélyközpont egyik munkatársa szerint jelentősen csökkent azok száma, akik igénybe veszik ezeket a létesítményeket. A városi hivatalnokok és a koronavírust kivédeni akaró kínaiak nem látnak ebben problémát.

(The Economist)

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Deminger Orsolya* PhD-hallgató, Selye János Egyetem, Református Teológiai Kar (Komárom), Budapest
- Gálhidy Péter* Munkácsy Mihály-díjas szobrászművész, Budapest
- Grandpierre Attila* csillagász, zenész, Budapest Centre for Long-Term Sustainability, Budapest
- Jakabffy Éva Zoé* pszichológus, fordító, tudományos és környezetvédelmi újságíró, Budapest
- Kiss Dóra* művészet-igazgatási menedzser, Kiskunfélegyháza
- Kovács Dávid* történész, KRE BTK egyetemi docens, az MMA Művészeti Ösztöndíj-programjának ösztöndíjasa, Budapest
- Ménes András* MBA, PhD, közgazdász, Budapest
- Néma Judit-Eszter*, a Debreceni Egyetem – Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program doktorandusza, Debrecen
- Turgonyi Zoltán* PhD, filozófus, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet (Budapest), tudományos főmunkatárs

TARTALOMJEGYZÉK

Grandpierre Attila: A kozmikus életöszton utat mutat
az egészséges ökológiai civilizáció felé 1

MŰHELY

Jakabffy Éva: „A filozófia 1900-as pillanata”
Zalai Béla és William James gondolatainak tükrében (3. rész) 25

Néma Judit Eszter: Népmeséink az értékszociológia kontextusában:
A mitopoétikus világkép kognitív nyelvészeti
megalapozottsága a *Fehérlófiában* 47

Gálhidy Péter: Hol van a szobor helye? 55

SZÁZADOK

Deminger Orsolya: Hercegnői kegyekbe emelkedve...
Dékány Balázs 12-es honvéd I. világháborús tevékenysége
a Komáromi Lapokban közöltek alapján 61

Ménes András: Kétszáz éve hunyt el William Herschel 74

Kiss Dóra: A kommunizmus kultúrpolitikája Magyarországon
A könyvkiadás helyzete és az egyházi szamizdat megjelenése
a Kádár-korszakban 76

NAPLÓ

Turgonyi Zoltán: Erkölcs Isten halála után
Egy konzervatív–liberális elméleti párbeszéd kezdete? 92

Kovács Dávid: Kordokumentum vagy/és szépirodalom
Lajta Erika: *Kivezetés a szépirodalomból*.
Riportregény Szerdahelyi István irodalomtörténész életéről. 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Jeff Sebo: Az emberi kivételesség (111) *Denis Kaminev*: Halott az orosz politika bohóchercege (116) *Scott Peterson*: Az ukrán ortodox egyház szerint az evangéliumot kell követni, nem Putyint (120) *Sarah Hellewell*: Sorvad az agyunk a covid után? (122) *John Butler*: Henrietta Harrison: *The Perils of Interpreting: The Extraordinary Lives of Two Translators between Qing China and the British Empire* (A tolmácsolás veszélyei: Két fordító rendkívüli élete a Csing-Kínában és a Brit Birodalomban, Princeton, 2021, 312 oldal) című könyvének recenziója (124) *Zanny Minton Beddoes*: Áldozat, nem vírushordozó. A járvány rontott a kínai hajléktalanok helyzetén (127)

KÉPEK

Károlyi András grafikái (54, 60, 91)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenek váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2022. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 39 960 Ft helyett 28 080 Ft

Fél évre: 20 760 Ft helyett 14 850 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 900 Ft helyett 12 240 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 660 Ft helyett 12 240 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 19 440 Ft helyett 12 960 Ft

Fél évre: 9960 Ft helyett 6840 Ft

Akciónk a 2022. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A Valóság előfizetése egy évre: 9720 Ft; fél évre: 4860 Ft.

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 900 Ft • Előfizetéssel: 810 Ft

